

SOMMAIRE

<i>Kőrösi, Ferenc</i> : Comment Gáspár Heltai cite la Bible – analyse méthodologique	273
<i>Varga, Bernadett</i> : Prêche prononcé à l'occasion du baptême de François Rákóczi I ^{er}	283
<i>Viskolcz, Noémi</i> : Les éditions viennoises de Pál Esterházy	307
<i>Tóth, Ferenc</i> : Du Sérail du Sultan jusqu'à la Bibliothèque du Roi. L'histoire curieuse du sauvetage d'un <i>corvina</i> au 18 ^e siècle	325

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Molnár, Dávid</i> : Le manuscrit autographe de Hambourg du poème rédigé par János Filiczki à l'occasion du mariage de Konrad Rittershausen (supplément de l'édition critique)	341
--	-----

REVUE

L'ETAT DES RECHERCHES CONSACRÉES À L'HISTOIRE DU LIVRE EN HONGRIE

<i>Boreczky, Anna</i> : Résultats et lacunes dans la recherche vouée à l'histoire médiévale du livre en Hongrie	344
<i>Perger, Péter</i> : Résultats et lacunes dans la recherche vouée à l'histoire ancienne du livre. L'histoire de l'édition dans la période artisanale de l'imprimerie	353
<i>Granasztói, Olga</i> : Histoire de la librairie jusqu'au premiers tiers du 20 ^e siècle	364
<i>Zvara, Edina</i> : Les bibliothèques en Hongrie aux 16 ^e -18 ^e siècles jusqu'au geste fondateur de Ferenc Széchényi – recapitulation historiographique	371
<i>Oláh, Róbert</i> : Histoire de la lecture dans le bassin des Carpates aux 16 ^e -17 ^e siècles – Résultats et lacunes dans la recherche	382
<i>Hegyi, Ádám</i> : Lire en Hongrie au 18 ^e siècle	399
AUTEURS	411

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2024. 3. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-, KÖNYVTÁR-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE,
DES BIBLIOTHÈQUES
ET DE LA PRESSE

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

Ára: 1300 Ft

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

140. ÉVFOLYAM

2024

HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI

KUTATÓKÖZPONT ÉS AZ ORSZÁGOS

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV-,

KÖNYVTÁR- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE, DES BIBLIOTHÈQUES

ET DE LA PRESSE DU CENTRE DE RECHERCHE

EN SCIENCES HUMAINES ET DE LA

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)

Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)

Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

140. ÉVFOLYAM 2024. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társszerkesztő*

TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BORECZKY ANNA BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE GRANASZTÓI OLGA
OLÁH RÓBERT RÓZSAFALVI ZSUZSANNA SZOVÁK MÁRTON TÓTH GERGELY

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
MARISA-MIDORI DEAECTO (São Paulo), HOWARD HOTSON (Oxford),
EVA MÁRZA (Alba Iulia), ANDREA DE PASQUALE (Roma), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca),
VLADIMÍR URBANEK (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

<http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz> · <http://epa.oszk.hu/00000/00021>

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Bp., Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható a *Penna Bölcsész Könyvesbolt*ban (1053 Bp., Magyar u. 40.), az *Írók Boltjában* (1061 Bp., Andrássy út 45.) és a *HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont*ban (1097 Bp., Tóth Kálmán u. 4.). Tel.: +36-1-224-6700/4624., 4626. m.; e-mail: terjesztes@mta.btk.hu.

Előfizetési díj egy évre 5 200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

<i>Kőrösi Ferenc</i> : Heltai Gáspár Biblia-idézési módszere életművében	273
<i>Varga Bernadett</i> : Prédikáció I. Rákóczi Ferenc keresztelőjén	283
<i>Viskolcz Noémi</i> : Esterházy Pál bécsi kiadványai	307
<i>Tóth Ferenc</i> : A szultáni szerájtól a párizsi Királyi Könyvtárig. Egy <i>corvina</i> megmentésének különös 18. századi története	325

KÖZLEMÉNYEK

<i>Molnár Dávid</i> : Filiczki János Konrad Rittershausen házasságára írt versének autográf hamburgi kézírata (A kritikai kiadás kiegészítése)	341
--	-----

FIGYELŐ

A MAGYARORSZÁGI KÖNYVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK HELYZETE

<i>Boreczky Anna</i> : Eredmények és fehér foltok a középkori magyar könyv és könyvhasználat kutatásában	344
<i>Perger Péter</i> : Eredmények és fehér foltok a régi könyv kutatásában. A könyvkiadás története a nyomtatás kézműves korszakában	353
<i>Granasztói Olga</i> : A könyvkereskedelem története a 19. század első harmadáig	364
<i>Zvara Edina</i> : A kora újkori magyarországi könyvtárak Széchényi Ferenc alapításáig – kutatástörténeti áttekintés	371
<i>Oláh Róbert</i> : A 16–17. századi Kárpát-medence olvasmánytörténete – Eredmények és fehér foltok a kutatásban	382
<i>Hegyi Ádám</i> : Az olvasás Magyarországon a 18. században	399
SZÁMUNK SZERZŐI	411

HUN
REN

BTK

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Kiadja

a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont és az Országos Széchényi Könyvtár.

Heltai Gáspár Biblia-idézési módszere életművében

Viszonylag kevés kutatás irányult ez idáig a régi magyarországi nyomtatványok szövegeiben található bibliai idézetek vizsgálatára. Heltai Gáspár munkáit, noha műveit meghatározta a bibliai textusokkal való szoros kapcsolat, e szempontból még nem elemezték. Pázmány Péter esetében beszélhetünk egyedül kiterjedt kutatásokról, amelyek egyszersmind rávilágítani látszanak, hogy Pázmány idézési módszere általa tudatosan meghatározott elvek mentén működött.¹ Ezzel szoros kapcsolatban arra vonatkozólag is történt utalás, hogy Pázmány a *Biblia* textusának idézése során elsősorban saját fordításában közölte azt, annak ellenére is, hogy Káldi fordításának az elején elismerően értekezett a munkáról.² E kutatások egyik ösztönző ereje Pázmány műveinek készülő és már elkészült kritikai kiadásai. Ugyanakkor a *Biblia* irodalmi használatának kora-újkorai szokásai kapcsán még igen sok ösvény felfedezetlen. 16. századi szerzőink sorából jelen tanulmány kereteiben Heltai Gáspár szövegeit kívánom megvizsgálni.

Heltai Gáspár nyomdájában 1551–1565 között több részletben jelent meg a *Biblia* magyar fordításának majdnem egésze. A Heltai által irányított munka részeként először Mózes könyvei,³ majd egymást követően Sirák, Jézus fia,⁴ a prófétai könyvek,⁵ a Salamonnak tulajdonított könyvek⁶ készültek el. Ezeket nyolcéves szünet, valamint a fordító csapat részleges megváltozása követte. A sorban az újabb részleges bibliafordítás a Zsoltároké volt,⁷ ezt követően jelent meg az Újszövetség fordítása.⁸ Heltai utolsó bibliafordítása 1565-ben hagyta el a sajtót,

¹ Vö. BAJÁKI Rita, *Pázmány, a deák nyelv és a citátumok = Stephanus noster, Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. Jankovics József et al., Bp., Reciti, 2015, 261–268. Továbbá: HORVÁTH Csaba Péter, *Adalékok Pázmány Péter bibliahasználatának kérdéséhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 126(2022), 6, 800–813. <https://doi.org/10.56232/itk.2022.6.05>

² „Pro communi in Hungaria Ecclesiae Catholicae bono et emolumento.” PÁZMÁNY Péter, *Facultas illustrissimi ordinarii Hungariae = Szent Biblia...* szerk., ford. Káldi György, Bécs, Formika Máté, 1626, címlap után. Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns Bibliafordításokról = Irodalomtörténeti Közlemények*, 104(2000), 5–6, 660–668.

³ RMNy 90.

⁴ RMNy 92.

⁵ RMNy 95.

⁶ RMNy 96.

⁷ RMNy 162.

⁸ RMNy 172 és 186.

ebben az Ószövetség történeti könyvei találhatóak meg.⁹ A több évtizedes fordítói munka eredményeként a *Bibliának* csupán néhány része nem került lefordításra. Ezek az Ószövetség könyveihez tartozó szövegek: A Krónikák, Ezsdrás, Nehémiás, Eszter, valamint Jób könyve.

Ez a kiterjedt szövegkorpusz biztosítja számunkra a Heltai Gáspár műveibe ágyazódó bibliai idézetek vizsgálatát. A fő kérdés, amit e tanulmány vizsgál, hogy Heltai Gáspár hogyan idézett a *Bibliából*. Különösen érdekessé teszi az ezirányú vizsgálatokat, hogy a fordítások több részletben, egymáshoz képest esetenként több éves eltéréssel jelentek meg. Az elemzések során mindezekből következően négy kérdésünk van: 1. Milyen kapcsolatban állnak Heltai művei az általa kiadott bibliafordítások textusával? 2. Felfedezhetőek-e eltérések az idézés módszerében az alapján, hogy adott elemzett mű esetén már megjelent, vagy még kiadásra váró részleges bibliafordítási igehelyről van szó. 3. Egy igehely többszöri idézése során, azonos szöveggel, vagy eltérő fordításban jelenik-e meg Heltai művében a szöveg. 4. Lehet-e következtetni a Heltai műveiben megjelenő idézetek, és az e művek kinyomtatását követően elkészült részleges bibliafordítások kapcsolata alapján arra, hogy mikor kezdődtek az egyes fordítások munkálatai.

A Heltai-nyomdában megjelenő bibliafordítások három szakaszra bontják fel a Heltai életművet. Az első szakasz 1551–1560 közé tehető. A Heltaiék által megjelentett szövegek közül az ószövetségek legnagyobb része 1551–1552 között készült el. Vagyis az ekkor megjelenő és 1560-ig megírt könyvek esetében Heltai már rendelkezett az ószövetségi könyvek nagyobb részének általa és munkatársai által közreadott fordításával. De az Ószövetség történeti könyveivel, valamint a Zsoltárok könyvével és az Újszövetséggel nem. A második szakasz 1560-tól tart 1565-ig. 1560-ban megjelent Heltai zsoltárfordítása, 1561-ben pedig Újszövetség fordítása. Az ekkor és ezt követően megjelenő nyomtatványok esetében tehát már csak az Ószövetség később közreadott történeti könyvei nem álltak Heltai rendelkezésére művei megírása során. A harmadik szakasz végül az utolsó részleges bibliafordítás megjelenésétől (1565) Heltai haláláig tart (1575). Ekkor, vagyis munkásságának utolsó évtizedében Heltai Gáspár rendelkezett már a *Biblia* majdnem teljes, általa és munkatársai által elkészített fordításával.

Az első időszakban hat magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg Heltai neve alatt. Luther kis katekizmusának első magyar nyelvű tolmácsolása;¹⁰ a *Részségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*;¹¹ az említett katekizmus bővített,¹² valamint rövidített változata,¹³ egy vigasztaló könyv, ami a halál kérdésével foglalkozik,¹⁴ végül az egyházi gyakorlatokat ismertető *Agenda* második kiadása.¹⁵

⁹ RMNy 208.

¹⁰ RMNy 86.

¹¹ RMNy 98.

¹² RMNy 100.

¹³ RMNy 101.

¹⁴ RMNy 102.

¹⁵ RMNy 154.

A második időszakból nem maradt fenn magyar nyelvű munka Heltaitól. A harmadik időszakban viszont elemezhető a *Száz fabula*,¹⁶ a *Háló*,¹⁷ Heltai imádságoskönyve,¹⁸ valamint a *Ponciánus császár históriája*,¹⁹ a *Cancionale*, továbbá a *Chronica*,²⁰ és a már Heltai halála után megjelenő, névtelen, de Heltainak tulajdonítható *Markalf*.²¹

A Heltai-szövegkorpusz kapcsán két dolog mondható el általánosan. Egyrészt kijelenthető, hogy Heltai műveiben egyaránt találkozunk a *Bibliából* vett szó szerinti idézetekkel, továbbá utalásokkal és átdolgozásokkal is, valamint Heltai gyakorlatának részét képezte a *Biblia* konkordanciájának kizárólagos közlése is, a szöveg idézése nélkül. Másrészt viszont az is látszik, hogy a szó szerinti idézés főképp Heltai munkásságának első felében érvényesült. Az 1560-as évektől kezdődően Heltai nyomtatványaiban gyakoribbá vált az utalás, tartalmi idézés, illetve a bibliai textus megváltoztatása révén annak beágyazása a szövegbe. Ezzel egyidejűleg az idézet lokalizálásának módja is megváltozott. Amíg munkássága első felében Heltai az idézeteket elválasztotta a bennfoglalt szövegtől, valamint az ige helyének pontos jelölése is megtörténik, addig például a *Száz fabula* esetében már az idézet beépül a szövegbe, és sokszor az sem derül ki a szövegkörnyezetből, hogy bibliai idézetről van szó.

Ekképpen szól szent Pál is 2. Korint. 12. Mikor erőtlen vagyok, értsd, test szerént, akkor vagyok erős, értsd lélek szerént, mert az erősség erőtlenségnek általa leszén erősb. Ezokáért dicsöködem az én erőtlenségembe, hogy én bennem lakjék a Krisztus Jézusnak ereje.²²

(*Dialógus*)

E fabula inti azokat, kiket az Isten meglátogatott külemb-külemb féle képpen szép ajándékokkal, hogy az ő ajándékok miatt el ne higgyék magokat és meg ne utálják a szegény együgyűeket. Mert az Isten gyűlöli a kevélyeket, abból leszén az, hogy gyakorta elesnek és nagy szégyent vallnak. Az együgyűek kedig megmaradnak.²³

(*Száz fabula*)

¹⁶ RMNy 219.

¹⁷ RMNy 288.

¹⁸ RMNy 289.

¹⁹ RMNy 314.

²⁰ RMNy 351 és 360.

²¹ RMNy 389.

²² HELTAI Gáspár, *A részségységnek és tobzódásnak...*, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1552, B7.

²³ HELTAI Gáspár, *Száz fabula*, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1566, d4^v 93. Vö. I. Péter 5:5. „Mert az Isten a kevélyeknek ellenek áll, az alázatosoknak kedig jó kedvből ajándékot ad.” (Ez az igehely, és ennek parafrázisa fordul elő a *Száz fabula*ban a legtöbbször.) *A Jesus Christusnac...* szerk. ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1562, Nn3^v–Nn4.

Az utóbbi példa esetében csupán abból sejthető, hogy Heltai Péter apostol levelét parafrázálja, mert más mesékhez fűzött megjegyzései során, melyeknek gondolatmenete hasonló vagy majdnem azonos az idézett résszel, Péter első levelét hivatkozta le.²⁴

Emellett az is látható, hogy míg korai munkái esetében egészen biztosra vehető, hogy egy, legfeljebb másfél oldalanként találkozni lehet egy-egy idézettel, addig későbbi munkáiban már úgy tűnik, nem az a cél, hogy a témát érintő, legbeszédesebb idézetek elhangozzanak, és hogy a lehető legegzezaktabb módon történjen meg az idézés. Ehelyett a *Biblia* szövegéből kiolvasható tanítás lényegének a továbbadása tűnik hangsúlyosabbnak. Vagyis nem az állítás idézetekkel történő bizonyítása, hanem annak értelmezése, magyarázása, továbbgondolása válik fontosabbá. E jelenség kapcsán fontos kiemelni ugyanakkor, hogy Heltai életművének második felében több olyan munkával találkozunk, amelyek nem dogmatikai kérdéseket (*Catechismus minor*), vagy a liturgia folyását (*Agenda*) tárgyaló munkák, hanem az előbbiekre építő vallásetikai művek. Heltai jelenleg vizsgált művei, az alapján, hogy céljuk dogmatikai, vagy erkölcsi nevelés, a következőképpen oszlanak meg. Az első időszakban öt dogmatikai és egy vallásetikai mű található; a második időszakból nem maradt ránk magyar nyelvű Heltai-mű. A harmadik időszakban végül már csak egy dogmatikai mű van, a fennmaradó hat munka közül négy vallásetikai nevelést célzó történetek gyűjteménye (*Száz fabula, Háló, Ponciánus, Markalf*), kettő pedig történeti mű (*Cancionale, Chronica*). Heltai ezen 1560-at követően megjelenő munkái ugyanúgy a *Bibliában* keresték stabil bázisukat, központi témájuk a *Biblia* és az egyház által megfogalmazott erkölcsi rend volt. Emiatt feltételezhető, hogy az idézés módszere az 1560–1575 közötti időszakban elsősorban amiatt változott meg a korábbi évtizedhez képest, mert céljuk nem a dogmatikai elvek pontos meghatározása volt, hanem a tanítás, nevelés.

Az általunk feltett első kérdésre tehát, hogy milyen kapcsolatban állnak Heltai művei a *Biblia* szövegével, a következőképpen lehet válaszolni. Heltai életművének különösen az első felére igaz az, hogy szó szerinti idézeteket tartalmaznak a *Bibliából*, ez főképp annak tulajdonítható, hogy ezek a munkák dogmatikaiak, vagyis ugyanúgy, mint Pázmány esetében,²⁵ lényegi elem volt, hogy pontosan történjen meg a textusok idézése. Ezzel szemben az életmű második felében található munkák már eredendően parafrázálják a *Biblia* szövegét. Ennek okát abban láthatjuk, hogy

²⁴ A *Száz fabulában* a következő mesékben fordul elő az idézet: „Az Isten gyűlöli a kevélyeket és ellenek áll, mint Szent Péter mondja.” 12. mese; „A kevélyeknek ellene áll (úgy mond Szent Péter). De az alázatosokat szereti és megajándékozza azokat.” 14. mese; „Ottan Szent Péter mondása szerint: Deus superbis resistit, az Isten arcul pöki és az áldomás helyébe megátkozta.” 25. mese; „A szegény alázatos és együgyűt kedveli, de a kevélt gyűlöli és ellene áll annak, mint Szent Péter mondja.” 43. mese; „Az Isten is igen gyűlöli a kevélyeket, mint Szent Péter mondja, és ellenek áll.” 60. mese; „Mert az Isten gyűlöli az istenteleneket, kik okosságokban bízván elhiszik magokat, és mint a szentírás mondja, azoknak ellene áll.” 65. mese.

²⁵ „Alapvetően nem filológiai, hanem dogmatikai kérdés volt a betű szerinti vagy értelem szerinti fordítás [...] a Biblia szövege [...] argumentumként funkcionál.” HORVÁTH 2022, i. m. 806–807.

ezek esetében a cél nem a dogmatikai állítások alátámasztása volt, hanem a történet vallásetikai alapjának a biztosítása.²⁶ Ezzel egyidejűleg feltehetőleg a szöveg fella-
zítása és olvashatóbbá tétele érdekében eltűnik a Heltai-szövegekből a korábbi
gyakorlattal szemben az eredeti latin idézet és a konkordancia is. Ezáltal a *Bibliából*
vett idézet maga is a szöveg, a történet részévé vált.

Az előzőekből adódik a második kérdés. Amikor Heltai a *Bibliából* idéz, azt
milyen fordítás felhasználásával teszi? A Heltai-művekben megjelenő bibliai
idézeteknek, e szempontból, két típusát tudjuk elkülöníteni egymástól. A citátumok
egy meghatározott részéről kijelenthető, hogy azokat ténylegesen idézi Heltai az
által megjelölt fordításból. Az idézetek fennmaradó része azonban nem egy
magyar fordításból kimásolt idézet, hanem a latin változat helyben alkalmazott
fordítása. Ez a különbség rendszerszerűen az Ószövetség és Újszövetség könyvei
között látható a leginkább. Általános gyakorlatként figyelhető meg Heltai egész
munkássága alatt, hogy az Ószövetség textusait megközelítőleg szó szerint idézi,
amint az a következő példából is látható:

<i>A bölts Salomon... (1552)</i>	<i>Vigasztaló könyvecske (1553)</i>
A bölcsesség künn panaszkodik és az utcákon kiállt. Fenn szól a gyülekezetekbe, a kapuknak ajtaiba etc., Térjete meg az én meg- feddésekre. Imé én előhozom tünétek az én lelkemet, és megadom tünétek az én ígéimet. ²⁷	A bölcsesség (értsd az Úr Istennek Igéjét) künn panaszkodik és az utcákon kiállt, fenn szól a gyülekezetekbe, a kapuknak ajtaiba etc., Térjete meg az én megfeddésekre. Imé én előhozom tünétek az én lelkemet, és mega- dom tünétek az én ígéimet. ²⁸

Az Ószövetségből vett idézetek esetében az is elmondható, hogy sokkal hosz-
szabb szakaszokat citál Heltai, mint az újszövetségiek esetében. Az előbbi, Sala-
montól vett szövegrészletet is egy teljes oldalon át idézi Heltai, de pár oldallal
előrébb, szintén egy oldalon át Salomon bölcsességeit idézi. Ezzel a gyakorlattal
szemben az Újszövetség esetében a Heltai műveiben olvasható fordítás csak azok-
ban az esetekben mutat lényegi egyezést az 1561-ben megjelent Újszövetség-
fordítással, amennyiben perikópáról, vagy más okból rögzült szófordulatról,
formuláról beszélünk. Amennyiben nem ilyen, a liturgikus gyakorlat révén rö-
gzülhetett szövegről van szó, az egyezés csak a textus formuláiban érhető tetten, a
szöveg egésze azonban elemeiben eltér.²⁹

²⁶ Vagyis ebben az esetben, Horváthot idézve, a citátumok nem argumentumként, hanem exemp-
lumként szolgálnak. HORVÁTH 2022, i. m. 807. Ebből következik, hogy ezek a bibliai textusok jobban
bele vannak ágyazva a szövegbe, hiszen „Pázmány fő szempontja [amint Heltainak is – K. F.] az,
hogy a beszéd egészébe jól illeszkedjenek, zökkenőmentesen simuljanak az idézett szerzők szavai.”
BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép*, Bp., Akadémiai, 1979, 56.

²⁷ *A Bölts Salomon királnac könyvei...* szerk., ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár,
1552, A7^v–A8.

²⁸ HELTAI Gáspár, *Vigasztaló könyvecske...*, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1553, B8–B8^v.

²⁹ Az egyezéseket dőlt betűvel emeltem ki – K. F.

<i>Vigasztaló könyvecske</i> (1553)	<i>Újszövetség</i> (1562)
A Krisztus Jézus a <i>bűnért</i> egy áldozatot tévén, <i>örökké ül az Istennek jobbján. Mert egy áldozattal</i> azt tevő, hogy soha semmi fogyotkozás nem volna azokban, <i>akik megszenteltötnék.</i>	Ez kedig egy áldozattal áldozván a <i>bűnekért, örökké ül az Istennek jobbján [...]</i> <i>Mert egy áldozattal</i> tekéletessé tötte mindörökké azokat, <i>kik megszenteltetnek.</i>

Amíg a nyomdában már megjelent Ószövetségből vett idézetek esetében csupán egy-egy betű, vagy szó eltérése figyelhető meg, addig az újszövetségi könyvekből vett idézetek több szegmensükben is eltéréseket mutatnak. A mondatok körülményesebbek, azaz nem olyan tömörek, mint amit az 1561/1562-es fordításban olvasni lehet. Ezek idézése során megfigyelhető a folyamatos újrafordítás is. Amíg az ószövetségi idézetek esetében a textus mindig azonos formában jelenik meg, addig az újszövetségi idézeteknél látszik, hogy Heltai nem lapozott vissza az idézet korábbi fordításához, hanem újrafordította azt. Így egy-egy művön belül is akár több variánsa is létrejött azonos igehelyeknek. János evangéliumának 8. részéből például a következő módokon idézi ugyanazt a részletet a *Vigasztaló könyvecske*-ben:

Vigasztaló könyvecske (1553)			Újszövetség (1562)
Ha valaki megtartandja [...] az én Igémet, ez soha öreksen örökké halált nem lát. ³⁰	Bizony bizony mondom tünéktek, ha valaki én beszédemet tartandja, halált örökké nem lát. ³¹	Aki megtartandja az én Igéimet, ez soha halált nem lát, mindörökké. ³²	Ha valaki megtartandja az én beszédemet, halált örökké nem lát. ³³

Ezzel a gyakorlattal szemben jól látszik, hogy amikor már általa kiadott bibliafordításból idéz, akkor adott művön belül is és más műveiben is azonosan idézi a szöveget, azaz másolja, s nem fordítja újra.

<i>A bölts Salamon...</i> (1552)	<i>Vigasztaló könyvecske</i> (1553)	<i>Agenda</i> (1559)
Mert az Isten örek életre teremtette az embert, [...] hogy Őhozzá hasonlatos lenne. De az ördegnék irigységéből jött a halál e világra. ³⁴	Az Isten örök életre teremtötte az embert [...] hogy őhozzá hasonlatos lenne. De az ördegnék irigységéből jött a halál e világra. ³⁵	Az Isten az örök életre teremtötte az embert, hogy őhozzá hasonlatos lenne. De az ördögnék irigységéből jött a halál e világra. ³⁶

³⁰ HELTAI, *Vigasztaló...* G.

³¹ HELTAI, *Vigasztaló...* H7v.

³² HELTAI, *Vigasztaló...* K2.

³³ HELTAI, *A Jesus...* b5.

³⁴ HELTAI, *A bölts...* N8v.

³⁵ HELTAI, *Vigasztaló...* C4v.

³⁶ HELTAI Gáspár, *Agenda*, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1559, X2.

Ez a jelenség az Újszövetség szövegeinek esetében akkor figyelhető meg, amikor a citátum perikópa, vagy a liturgia szempontjából fontos, ezáltal rögzült szövegrész.

Szintén a könyv megírása során zajló fordításra utalnak olyan archaikus kifejezések használatai is, amelyek Heltai későbbi bibliafordításában már nem találhatók meg.

<i>Agenda</i> (1559)	<i>Újszövetség</i> (1562)
Imé, megvigasztál, credj el, tovább ne vétközzél, hogy ennek utána gonoszban ne legyen dolgod. ³⁷	Imé, meggyógyultál, ennek utána ne vétközzél, hogy gonoszban ne legyen dolgod. ³⁸

E példa esetében a „megvigasztál” kifejezés utoljára Pesti Gábor fordításában olvasható, nála azonban a mondat további része egészen máshogy folytatódik, mint az *Agendában*. A Heltai Újszövetségében olvasható változat pedig inkább Sylvester fordítására hasonlít, azonban Sylvesternél az utolsó tagmondat Pesti fordításához van közelebb, mintsem Heltaiéhoz.

<i>Pesti Gábor</i> (1536)	<i>Sylvester János</i> (1541)
Ím, meg vigasztál, lássad, hogy ennek utána ne vétkezzél. Hogy gonoszban ne törtínnék dolgod. ³⁹	Íme, meg gyógyultál, ennek utána ne vitékezzél, hogy valami gonoszabb dolog teneked ne törtínjik. ⁴⁰

Mivel egyik korábbi fordítással sem feleltethetőek meg bizonyosan Heltai ehhez hasonló átvételei, ebből feltételezhető, hogy amikor Heltai még általa nem megjelentetett bibliafordításból idéz, akkor nem a korábbi fordításokat (Komjáti, Pesti, Sylvester) használja, veszi egészében át, hanem maga fordítja le a szöveget. Az ilyen aktuális fordítások egyik (felfedezhető) ismérve, hogy kifejezésrendszere a később megjelent teljes fordításhoz képest archaikusabb.

A harmadik kérdésre tehát az a válasz, hogy abban az esetben, ha a mű megírása idején Heltai rendelkezett saját és munkatársai által megjelentetett fordítással, úgy azt használta minden esetben. Akkor azonban, amikor még nem megjelent fordításból, az Újszövetségből, vagy a Zsoltárokból és az Ószövetség Történeti könyveiből idéz, akkor nem használja más szerzők kész munkáját, hanem saját maga fordítja le az adott igeszakaszt. Ebben az esetben viszont az idézet újbóli előfordulásánál újból lefordítja a részt, és nem keresi vissza az előző változatot, hogy azt lemásolja.

Az Ószövetség és az Újszövetség könyveinek ez az elválása valahol az 1560-as évek elején kezd minimalizálódni. Az *Agendában* található újszövetségi idéze-

³⁷ HELTAI, *Agenda* H2.

³⁸ HELTAI, *A Jesus...*, a.

³⁹ *Nouum Testamentum*, szerk., ford. Pesti Mizsér Gábor, Bécs, Metzger, 1536, 193.

⁴⁰ *Vy Testamentum*, szerk., ford. Sylvester János, Sárvár, Abadi, 1541, 132^v.

tek már sokkal határozottabb alakot öltenek: többszöri idézés esetén nincsenek akkora eltérések, mint korábban, valamint a pár évre rá megjelenő Újszövetség-fordítás szövegével is azonosnak tekinthetők. Kiemelendő azonban, hogy nem minden bibliai könyv esetében figyelhető ez meg. A jelenség elsősorban az Evangéliumok, azon is belül főképp Máté és János szövegénél tapasztalható. A páli levelek közül pedig elsősorban a Rómaiaknak írtakra igaz. Az Újszövetség további részeiből vett idézetek a korábbi gyakorlathoz állnak közelebb. Ez alapján feltételezhető, hogy amikor Heltai az *Agenda* második kiadását készítette, annak szövegét – legalább a *Bibliából* vett idézeteket – teljes egészében átirta a készülő Újszövetség alapján. Az *Agenda* megjelenésekor pedig ez alapján már kész lehetett az Evangéliumok egy része, valamint a fontosabb páli levelek. Az 1565-öt követően írt nyomtatványok esetében az idézetek, tekintet nélkül arra, hogy ószövetségek, vagy újszövetségek, már megközelítőleg pontosan követik a Heltai-féle bibliafordításokat.

Továbbra is megfigyelhető mindazonáltal, hogy egy-egy szakaszt máshogy idéz, mint ahogy az általa kiadott bibliafordításában olvasható. Felmerülhet itt a Heltai által használt mintapéldány idézési módszerének utánzása. Ez azonban nem feltétlenül ad megnyugtató választ. Hiszen, míg a *Dialógus* (1553) alapját képező nyomtatványban hasonló idézési módszert találunk, viszont például az a Brant által kiadott Aesopus-gyűjtemény, amelyet Heltai használt, egyáltalán nem tartalmaz bibliai idézeteket Heltaival ellentétben. Előbbi gyakorlatát másolhatta Heltai, utóbbi esetben azonban eltért mintapéldányától. Azért sem biztosít számunkra kapaszkodót a mintapéldányok utánzása az idézés szempontjából, mert Heltai munkái inkább tekinthetők átdolgozásnak, mint tényleges fordításnak. Márpedig nehezen elképzelhető, hogy a szöveget teljes egészében átdolgozza Heltai, de az eredeti munka idézési rendszerét feltétlen megtartja. Erre példa a *Száz fabula*, amit úgy szerkesztett át, hogy bibliai idézeteket, gnómákat, népi bölcsességeket épített a műbe, melyek nem alkották az eredeti nyomtatvány részét.

Az idézés módszerének hátterét és ennek változását ezzel szemben talán jobban befolyásolhatta, hogy dogmatikai, vagy valláséleti tanítást tartalmazó könyvről van szó. Az idézési módszer megváltozása az 1550-es évekhez képest a következő évtizedben összefügghet azzal, hogy ekkortól túlnyomó részt már nem dogmatikai, hanem valláséleti műveket adott ki. Ezeknél nem a pontos idézés volt a fontos, hanem a példamutatás. Nehezebb kérdést jelent, különösen a *Száz fabula* esetében, amikor az idézés felemás formában történt meg. A *Száz fabula* magyarázó szövegeiben előforduló 51, *Bibliából* vett idézet közül csupán négyet idéz Heltai pontosan, hármát valószínűleg nem átmásol fordításából, hanem újrafordítja, háromról nem tudjuk megmondani, hogy hova tartozna, mert a Heltai által le nem fordított Jób könyvéből valóak. A fennmaradó 32 esetben viszont egyértelműen parafrázisként vagy tartalmi összefoglalásában jelenik meg a *Száz fabula* szövegében a *Biblia* szövege. Végül kilenc esetben nem is magyarul közli a szöveg helyet, hanem latinul idézi, ezt sem feltétlenül szó szerint, ezt követően pedig

fordítás nélkül építi rá gondolatmenetét.⁴¹ Heltai korábbi műveiben is lehet találni tartalmi összefoglalásokkal. Magyarul megírt korábbi munkáiban egyszer sem fordult elő, hogy latinul idézett volna – ráadásul azt is pontatlanul – anélkül, hogy annak fordítását ne adta volna jól láthatóan, vagyis az elbeszéléstől elkülönülten közre.

Ugyanez a jelenség lényegében a *Száz fabulát* követően sem fordult már elő. Úgy tűnik tehát, hogy a jelenleg vizsgált művek közül a *Száz fabula* szövegének megformálása más elvek alapján készült, vagy esetleg nem jutott idő szövegének teljes kidolgozására. Ebben közrejátszhatott egyfelől, hogy míg a *Vigasztaló könyvecske* megjelenési évében (1553) – tudomásunk szerint – mindössze három munka hagyta el a sajtót, addig 1566-ban nyolc. Csupán a hitvitáktól hangos 1570-ben jelent meg ennél több nyomtatvány egy évben. A másik oldalról közrejátszhatott ebben az is, hogy az 1560-as évek második felében mind Erdélyben, mind Kolozsvárott vallási krízis vette kezdetét, melynek Heltai is szerves részét képezte. Ennek keretében a városi tanács többször is kérte Heltait, hogy ne távozzon hivatalából – 1557-ben már egyszer lemondott rövid időre –, valamint többször fel is szólították őt és lelkésztársait, hogy tartózkodjanak a szószéken a túlságosan heves vitáktól. Heltai élettörténetének sem korábbi, sem ezen szakasza nem került még ténylegesen feldolgozásra. Így jelen pillanatban válasz nélkül, csupán következő kérdésként merül föl, hogy azzal egyidejűleg, hogy az 1560-as években Heltai életművében áthelyeződött a hangsúly a dogmatikai nyomtatványokról a vallásetikai tanítást tartalmazó elbeszélésekre, a Heltai életében megfigyelhető események befolyással voltak-e az utóbb megjelenő nyomtatványok szövegének stílusára.

Kőrösi, Ferenc

Heltai Gáspár's method of quoting the Bible in his life's work

The main issue of the study is the method Heltai Gáspár used when quoted from the Bible in his works. The underlying viewpoint came from the study of the works of Péter Pázmány, as the researchers formulated, Pázmány developed a conscious method for quoting. To explore whether Heltai applied any conscious editing method in this regard, and if he did, what principles can be observed, the analysis of Heltai's works was at the center of the investigation.

During my research, I examined the biblical quotations found in Heltai's texts along four questions. I sought to answer how the quotations in his works related to Heltai's partial translations of the Bible. Furthermore, the study also focused on whether the same quotation appeared in the same or different form when it occurred multiple times. The comparative and text-analytical studies have shown that a clear distinction can be drawn in the method of citation between Heltai's early and late works. While in his early works, Heltai mostly quotes the text of the Bible in literal forms (especially the books of the Old Testament), in his later works we primarily encounter revisions

⁴¹ Vö. „Ezért mondja a próféta is: Non est Pax impiis. De aki jámbor és jól tevő: az megáldatik az Úrtól.” HELTAI, *Száz fabula*... H2.

and paratexts. There can be two reasons for this. The first is that while most of the Old Testament translation was available to Heltai at the time he wrote down his early works, the New Testament was not. The other reason can be seen in the fact that in the second half of his career, Heltai shifted from publishing doctrinal works to presenting stories providing moral examples. While in the case of the former, avoiding the teleological errors required accurate quotations, in the case of the latter forms, embedding the quotations in the text became more important.

Keywords: 16th century, quotation from Bible, Gaspar Heltai, Száz fabula, comparative study.

Varga Bernadett

Prédikáció I. Rákóczi Ferenc keresztlőjén

Keresztúri Bíró Pál *Egyenes ösvény* című prédikációgyűjteményének egyik, az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában őrzött példánya¹ előtáblájának tükrén a következő kéziratos címleírást olvashatjuk²: *Az Tekentetes es Nagyságos RAKOCI Georgynek, Erdely orszaganak Iffiabbik Fejedelmének, Magyar ország reszeinek Uranak es a' Szekelyek Ispannianak, és az eo Nag(y)s(a)ga szerelmes házasságának, a' tekenetetes és n(agy)sagos Bathori Sophianak, Erdely orszaganak Iffiabbik Fejedeleme Aszszonianak elso szülöttöknek, az tekenetetes, és n(agy)s(a)gos RAKOCI FERENCZNEK tetetes keresztsege napian leot praedicatio, melyet Aprilis 2. die 1645. a' Giúla Fejervari templomban, szep fenies gyülekezet elot praedicallot az eo n(agy)s(a)gos / udvari praedicatorok, Kereszturi Pal. Prov. 20. v. 7. Ha az igaz szüntelen jár az eo teokeltessegeben boldoghok lesznek az eo fiai eo utánna.* Nyomtatott Varadon M. DC. XLV.

A szöveg alapján feltehetően nyomtatásban is megjelent munka címét a Régi Magyarországi Nyomtatványok is felvette azzal a megállapítással, hogy „a kiadványnak egyetlen példánya sem maradt meg”.³ A fejedelmi keresztlőjén prédikációból valóban nem maradt fenn nyomtatott példány, sőt annak kéziratos másolatáról sem tudunk, így a prédikáció szövegét sem ismertük. A címleírást őrző könyvből ugyan láthatóan jó néhány előzéklevelet kitéptek, a végén azonban szerencsére megmaradt tízoldali kéziratos, amelyet ugyanaz a kéz írt, mint amelyik az előtábla tükrén található címleírást másolta. A magyar nyelvű sorokat olvasva hamar egyértelművé válik, hogy az eddig ismeretlen szövegű, 1645-ben nyomtatott keresztlőjén prédikáció másolatának egy részét őrzi a megviselet kötet.

A kéziratos sajnós csonka, hiányzik a prédikáció eleje, ami a kötetből kitépett első előzékleveleken szerepelt, így a beszéd eredeti terjedelmére csak következtethetünk. Feltételezzük, hogy az I. Rákóczi Ferenc keresztlőjén mondott prédikáció (talán pontosabb, ha úgy fogalmazunk: keresztlője alkalmából megjelent

¹ KERESZTÚRI BÍRÓ PÁL, *Egyenes ösvény a sz. életre vágyodoknak, a melyre külömb külömbféle locusokat egyben válogatván, huszon-két predikaciokban foglalt-bé kegyelmes vrunk ő nagysága vdvári prédikátora Kereszturi Pal, Varadon, [Szenci Kertész Ábrahám], M. DC. LIII. – Jelzete: RMK I. 879/3. péld.*

² Az elírásokat az olvashatóság érdekében javítottam, az eredeti, hibás alakok a szövegközlés jegyzeteiben találhatók.

³ RMNy 2129.

prédikáció, hiszen hogy ténylegesen mi hangzott el, arról nem tudhatunk biztosat) hasonló hosszúságú lehetett, mint ami II. Rákóczi György és Bátori Zsófia második kisleánya, Zsigmond keresztelésén 1647-ben (valószínűleg) elhangzott, s még abban az évben nyomtatásban is megjelent.⁴ Hasonló horderejű esemény ugyanis hasonló terjedelmű reprezentációs kiadványt kíván. Ez utóbbi, példányban is fennmaradt, negyedréte alakú, a végén csonka nyomtatvány 28 oldalt tesz ki. Összehasonlítva a két keresztelési prédikáció terjedelmét (ezt lehetővé teszi, hogy a sorok és a szavak száma, hosszúsága alapján az látszik, hogy a másoló a tipográfiai elrendezést is igyekezett követni), megállapítható, hogy a kézirat terjedelme mindössze körülbelül egyharmada Zsigmond keresztelői beszédének, ennek alapján tehát valószínűleg erősen csonka.

A szöveg tartalmára később még kitérek, először nézzük, mit tudhatunk a másolóról, a kézirat elkészültének idejéről és okáról. A prédikáció végén hálaadó imádságot olvashatunk, amely *Amennel* ér véget, ez egyben a nyomtatvány végét is jelzi. A megmaradt helyre szorította be a másoló a következőket: „Vivat Princeps junior /Franciscus Rakoci D[ei] G[ratia] P[rinceps] T[ransylvaniae] [Partium Regni Hungariae] D[ominus] et] S[iculatorum] C[omes], et Author huius contionis /Paulus Kereszturi, et scriptor Georgius Beoleoni. fiat [olvashatatlan rész szűrással] /1655.”

A másolatot eszerint egy bizonyos Bölöni György készítette 1655-ben, tíz évvel a keresztelő és a belőle készült nyomtatvány megjelenése után. I. Rákóczi Ferenc ekkor tízéves volt, s 1652 óta valóban Erdély megválasztott fejedelme. Keresztúri Pál 1655 decemberében hunyt el, s mivel a ’vivat’ rá is vonatkozik, a másolat még a halála előtt készülhetett, vagy röviddel azután, amikor a scriptor még nem hallotta a gyászhiót.

Bölöni György – feltételezésem szerint – a háromszéki (ma Kovászna megye) Nagy-bölöni Bölöni család⁵ tagja lehetett, de a pontos azonosítás további kutatást igényel. Annyi azonban biztos, hogy a másoló protestáns teológiai képzettséggel rendelkezett, valószínűleg református lelkész volt, legalábbis erről tesznek bizonyosságot a nyomtatvány tőle származó margináliái. A számos apró betűs, latin nyelvű megjegyzés, amelyet akkurátusan a szöveghez fűzött, arról árulkodik, hogy a

⁴ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *A tekintetes es nagyságos Rakoci Györgynek, Erdély országának ifjabbik fejedelmének, Magyar ország részeinek urának és a székelyek ispányának es... házas társának, Bathori Sophianak, Erdély országának ifjabbik fejedeleme aszszonyának második szülöttöknek, ...Rakoci Sidmondnak[!] tettetetes keresztiségének napján lött praedikáció, melyet Boldog Aszszony havának tizen-ötödik napján 1647. esztendőben a váradi vár-béli templomban szép fényes gyülekezettel előtt prédikállott az ő nagyságok udvari prédikátorok, Kereszturi Pal... Varadon, [Szenci Kertész Ábrahám], MDCXLVII; RMNy 2199 – Erről lásd: PETRŐCZI Éva, *Keresztúri Pál prédikációja Rákóczi Zsigmond keresztelől 1647-ben = Idővel paloták..., Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 399–415.*

⁵ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, II, Bp., Beimerl és Kozma, 1858, 227.

kötetet prédikációs segédeszközként használta, miképpen a másolatot is ebből a célból készíthette.

Böloni a legkorábbi ismert tulajdonosa az *Egyenes ösvény* eme példányának, később Fazakas János bejegyzését olvashatjuk a háttábla tükrén 1736-ból, aki a Böllöntől nem túl messze található „Nagy Kodátsiban” volt „Egy ház fi”. 1866-ban Sárdi István (minden bizonnyal ugyancsak lelkész) birtokolta a kötetet, aki szintén aktívan használta, azaz magyar és latin nyelvű széljegyzetekkel látta el a nyomtatott szöveget. További possessorokat nem ismerünk, csak azt tudjuk, hogy a kötetet 1991-ben vásárolta meg a könyvtár a Borda Antikváriumtól.

Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása után térjünk át magára a prédikációra, ami nem csak azért érdekes, mert egy jól ismert szerző életművének eddig ismeretlen darabjáról beszélünk. A szöveget műfajának ritkasága, a hozzá kapcsolódó mikro-történeti érdekességek és tartalmának Keresztúrit újabb fénytörésbe helyező elemei teszik még izgalmasabbá.

A kora újkori nyomtatott keresztelési prédikációról igen keveset tudunk, ugyanis a házasságkötéssel és a temetéssel szemben keresztelőre alig készült a 17. század folyamán nyomtatott prédikáció. A magas gyermekhalandóság miatt ez tökéletesen érthető. Kéziratunk tehát azért is különleges, mert a korszakból mindössze két keresztelési prédikáció ismert: Rákóczi Zsigmondé és ez. Külön érdekesség, hogy mindkettőt Keresztúri Pál mondta el. „Nem véletlen azonban éppen e két keresztelési prédikáció fennmaradása, hiszen a fejedelmi családban fontos esemény a fiúgyermek születése [ugyanis], a Rákóczi család egyik fő politikai törekvése éppen a dinasztiaalapítás [volt].”⁶

A keresztelő ünnepélyes performálása, valamint a beszéd gyors kiadása tehát egyaránt túlmutat önmagán: mindkettő értelmezhető a Rákóczi-ház fejedelmi önreprezentációjának keretében. Mind a szakrális esemény, mind a szöveg nyomtatott verziója hasonlóan funkcionál, mint a Rákóczi-udvarban korábban tartott nagyszabású, nyilvános konfirmációs ünnepélyek, és az azokhoz kapcsolódó kiadványok: a *Christianus lactens*⁷ (magyarul *Csecsemő keresztyen*⁸ címmel) vagy

⁶ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655*, Bp., OSZK, Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 64.

⁷ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Christianus lactens, quem... dn. Georgius et dn. Sigismundus Rakoci... universis auditoribus applaudentibus repraesentarunt, quando tyrocinium Christianismi sui deposuerunt in solenni examine, quod 15. Augusti anno 1637. celsissimus Transylvaniae princeps praemitti voluit administrationi Sacrae Coenae, in qua postridie hi duo suae Celsitudinis filii fidem suam publice primum obsignarunt, praeunte Paulo B. Kereszturi, praeceptore illustrium dominorum, Albae-Juliae, typis celsissimi principis*, 1637; RMNy 1674.

⁸ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Csecsemő keresztyen, melyet az tekintetes és nagyságos urak az Rakoczi György és Sigmond Istennek segítségéből... el mondottanak, ...Kisaszszony havának 15 napján az 1637 esztendőben. Kereszturi Pal, az urak ő nagyságok mestere által*, Fejervarát, [Fejedelmi ny.], 1638; RMNy 1721.

a *Schola triumphata*⁹ és a *Pallas Dacica*,¹⁰ amelyek többnyire egybekötve jelentek meg I. Rákóczi Györgynek a fiaihoz intézett *Instructio*ival.¹¹ Ezek az udvari rendezvények és a hozzájuk kapcsolódó kiadványok az uralkodásra való rátermettséget hivatottak bemutatni, hiszen ha Rákóczi György és Zsigmond a kálvinista politikai gondolkodás szerinti örökösei az uralkodásra alkalmassá tevő heroica virtusnak, akkor örökösei a fejedelmi hatalomnak is.¹² Szorosan kapcsolódik ehhez a szövegcsoporthoz Keresztúri *Mennyei társalkodás* című művének¹³ Báthori Zsófiához szóló ajánlása is, ahol a fiatalasszony régi fejedelmi származására való utalás sem más, mint a Rákóczi-dinasztia uralkodói hatalmának legitimációja. I. Rákóczi Ferenc születésével tehát dinasztia született, a pompás keresztlő és a keresztlői beszéd kiadása pedig a vallási cél mellett további jelentést nyer.

S hogy miért éppen Keresztúri Pálra bízta a jeles esemény celebrálását? A választás kézenfekvő, hiszen Keresztúri ekkor II. Rákóczi György udvari papja volt, ugyanakkor György és Zsigmond nevelőjeként, valamint Báthori Zsófia lelkigondozójaként kitüntetett szerepet játszott a fejedelmi család életében. Olyannyira, hogy – amint később látni fogjuk – akár némi célzatos dorgálást is megengedhetett magának a fiatal szülőkkel szemben. Ennek hátterében II. Rákóczi György és szülei nem éppen felhőtlen kapcsolatát sejthetjük, amelynek kialakulásához a Báthori Zsófia vallásváltoztatása körüli perpatvar¹⁴ mellett II. Rákóczi György saját jogon is hozzájárult.

⁹ ALSTED, Johann Heinrich, *Schola triumphata per... d. Georgium Rakoci, filium... Transylvaniae principis primogenitum, a. d. 15. Octobris anno MDC XXXVII accinentibus fratre ipsius... Sigismundo Rakoci et reliquis scholae aulicae discipulis in frequenti corona... Transylvaniae principum, procerum et omnis ordinis spectatorum atque auditorum, Albae-Juliae, ex typographia Suae Celsitudinis [typ. principis], 1638; RMNy 1722.*

¹⁰ BISTERFELD, Johann Heinrich, *Pallas Dacica, quam... Sigismundus Rakoci, ...Transylvaniae principis secundus filius a. d. 7. Maii anno MDCXL praecinente schola aulica, applaudentibus omnibus in... Transylvaniae principum, ...regni, ...legati Polonici, procerum, omnisque ordinis spectatorum ac auditorum corona praestitit, porroque praestabit, Albae-Juliae, ex typographia siae celsitudinis, MDCXL; RMNy 1827(2).*

¹¹ I. RÁKÓCZI György, *Instructio, quam... Georgivs Rakoci, princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etcaet. tradidit... domino Sigismvndo Rakoci, filio suo natu minori, non longe post cum ille scholis valedixisset, ex typographia siae celsitudinis, MDCXL; RMNy 1827(1).*

¹² Részletesen lásd: HELTAI János, *Fejedelmi és egyházi reprezentáció kálvinista kiadványokban I. Rákóczi György korszakában Erdélyben = A reformáció könyvespolca*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, Argumentum, 2017, 97–107; VARGA Bernadett, *Schola triumphata és Pallas Dacica, Ünnepléys búcsúvizsga, avagy fejedelmi önreprezentáció = Források és hagyományképek*, szerk. Stemler Ágnes, Bp., OSZK, Gondolat, 2014 (Bibliotheca Scientiae et Artis), 31–40.

¹³ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Mennyei társalkodás, az-az az Istennek a bűnös emberrel való beszélgetése*, [Várad?], [Szenci Kertész Ábrahám], 1645; RMNy 2128.

¹⁴ VÁRKONYI Gábor, *A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről = Erdély és Patak fejedelemisszonya, Lorántffy Zsuzsanna, Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, szerk. Tamás Edit, Sárospatak, [Rákóczi Múzeum], 2000, 79–91.

Ismeretes, hogy miután I. Rákóczi György belépett a harmincéves háborúba és kivonult csapataival Erdélyből, Zsigmondot a székelység generálisaként magával vitte, Györgyöt pedig kormányzóvá tette Gyulafehérvári székhellyel. Abban, hogy a fejedelem utódját és annak szülés előtt álló feleségét Fehérvárra rendelte, valószínűleg a Váradon 1644 kora telétől dúló pestisnek is szerepe lehetett,¹⁵ a kormányzóság legalábbis látszólagosnak tűnik: „Az anyáddal s Kassai urammal mindent kommunikálj!”¹⁶ – írja I. Rákóczi György fának, míg máshol: „Az anyádat mindenekről idején tudósítsad, s minket is mindenekről.”¹⁷ Györgyöt apja ráadásul folyton kritizálta, amit ő mulatozásokkal, borozgatásokkal és gyakori kilovaglásokkal igyekezett kompenzálni. „Gondold meg, hogy mi lenne abból, hogy míg én hazánk szabadsága mellett küzdök, lóról leesés vagy bor-italtól neked valami bajod lenne?”¹⁸ – kérdezi az apa felháborodva. „Úgy igyekszem magam viselni nagyságod alázatos engedelmes fia találtassam. Lovon látja isten oly állapotban egyszerűen többször nem ültem, kirül megintetvén soha ezután nem is cselekszem.”¹⁹ – mentegetőzik II. Rákóczi György az anyjának.

Első gyermekének 1645. február 24-én történt világrajövele valamennyire javított az ifjú fejedelem családi pozícióin, de semmit nem változtatott kiszolgáltatott helyzetén. A keresztelőt is csak apja utasításait követve szervezhette. Unokája hírére I. Rákóczi György 1645. március elsején elrendelte az örvendetes esemény megünneplését az egész országban: „Méltó azért [...] mindenütt az országban in publico loco tegyetek az úr istennek hálaadást és dicséretet...”²⁰ s egyúttal rendelkezett a keresztelő idejéről és a gyermek nevééről is: „Keresztelésének idejét akkorra kell halasztani, mikorra az leányunk is felkel, kiről még azután tudósíthatunk, s neve is az mi akaratumkból vagy Ferencz, avagy Sigmond leszen. Mikorra leszen pedig rendelve az hálaadásoknak napja, minket is idején tudósítsatok róla.”²¹ A gyermek végül (csecsemőként meghalt nagybátyja után) a Ferenc nevet kapta, keresztapának pedig (többedmagával) Lupul moldvai vajdát kérték fel.

A keresztelő időpontja körül tapasztalható azonban némi anomália. A kéziratos címlapmásolat szerint a fényes eseményt 1645. április 2-án tartották a gyulafehérvári templomban. Az esemény megtörténte utal a szöveg végi hálaadó imádság-

¹⁵ Lásd: SZILÁGYI Sándor, I. *Rákóczi György 1593–1648*, Bp., Magyar Tört. Társ., 1893 (Magyar Történeti Életrajzok, 23), 410.

¹⁶ I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek, Sáros 1644. július 11., *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése*, I. *Rákóczi György*, II. *Rákóczi György*, szerk. Szilágyi Sándor, Bp., Ráth, 1875 (Monumenta Hungariae Historica, 1; Diplomataria, 24), CCXXV, 205. (A továbbiakban MHHD.)

¹⁷ I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek, Nagytapolcsán, 1645. július 6., MHHD CCCXXXVII, 338.

¹⁸ SZILÁGYI Sándor, II. *Rákóczi György 1621–1660*, Bp., Magyar Tört. Társ., 1891 (Magyar Történeti Életrajzok, 19), 34.

¹⁹ II. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannának, Gyulafehérvár, 1645. május 11., MHHD CCCXX, 314.

²⁰ I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek, Bártfa, 1645. március 1., MHHD, CCCX, 309.

²¹ *Uo.*

ban a következő: „*ez eo keresztsegenek napjan* te elotted, mi /Istenünk elöt zen-gedezo szoval eorvendezünk.”²² [kiemelés V. B.] A családi levelezésben április 4-én azt olvassuk, hogy „Az gyermek keresztelését ahoz képest *rendeltük volt akkorra*, mivel nagyságok irta volt, olykor legyen keresztelése feleségem is fel-gyógyúlhasson”²³ [kiemelés V. B.], mintha a keresztelő megtörténte miatt a fiatal fejedelemnek magyarázkodnia kéne. Ezt erősíti apja április 9-i megengedő levele: „az gyermek keresztelése most is *meglehetett*.”²⁴ [Kiemelés V. B.] Ehhez képest 1645. május 29-én újra a keresztelőről olvasunk: „Az gyermeknek keresztelését vasárnaphoz egy hétre rendeltük, püspök uram egynehányszor intvén ne halasz-tanók meszszi-re, komákat kiket urunk ő nagysága ir, azokat hivatjuk, az két oláh vajdáknak is hivataljok tetszék püspök Csulai uraméknak...” – írja II. Rákóczi György.²⁵ Ezek szerint két keresztelőt tartottak volna? Egy talán némileg szűkebb körűt, csak a Gyulafehérváron éppen jelen lévő udvari személyek és a gyülekezet előtt, a kor szokásának megfelelően körülbelül egy héttel a gyermek születése után, s egy másikat június 2-án, az országos és nemzetközi közvélemény számára? Rendhagyó megoldás, de nem elképzelhetetlen.

Miután a keresztelő körülményeit felvázoltuk, térjünk át magára a szövegre. Bár a prédikáció textusát nem lehet utólag pontosan rekonstruálni, de az a címla-pon idézett ígéhez: „Ha az igaz szüntelen jar az eo teokeltessegeben boldoghok lesznek az eo fiai eo utána.” (Péld. 20,7) tartalmában nagyon hasonló lehetett. Ebben nincs is semmi meglepő, hiszen ez az ige is kiválóan reflektál az épülő kálvinista dinasztia témájára, és a lelkész-nevelő ars poeticája is lehetne. Az elején csonka prédikáció megmaradt első mondata viszont mellbevágó: „Ha gonoszt látcz, hofi cselekedik, azonnal jelen legien az kemény /fenyitek, hogy valamint az szokás természeté ne valljék benne.”²⁶ Kemény fenyítékre buzdítás a szelídség pedagógusának prédikációjában? Bethlen Miklós híressé vált szavait, hogy Keresztúri „mint atya gyermekével, úgy bánt tanítványival”,²⁷ eddig még nem cáfol-ta meg egyetlen forrás sem. Néhány mondattal később, amikor azt olvassuk, hogy „az intesben arra vigiaz, hofi feletteb valo kegietlen= /seget giermekedhez ne mutas”,²⁸ már látszik, hogy most sincs szükség a Keresztúri-életmű teljes átkere-tezésére. A szerző a továbbiakban ugyanis éppen azt fejtegeti, hogy a bölcsen, szeretettel és szelíden *mondott* szülői korholás tudja csak a gyermek szívét meg-érinteni.

A prédikáció fennmaradt része tartalmilag két részre osztható: egy tanító, bűn-bánatra ösztönző, ugyanakkor gyakorlati nevelési útmutatóként is működő egy-

²² Fol. 5r.

²³ II. Rákóczi György I. Rákóczi Györgynek, Gyulafehérvár, 1645. április 4., MHHD CCCXIII, 310.

²⁴ I. Rákóczi György II. Rákóczi Györgynek, s. l., 1645. április 9., MHHD CCCXIV, 312.

²⁵ II. Rákóczi György I. Rákóczi Györgynek, 1645. május 29., MHHD CCCXXVII, 322.

²⁶ Fol. 1r.

²⁷ Gróf BETHLEN Miklós *Önéletírása*, kiad. Szalay László, Pest, 1858, 218–219.

²⁸ *Uo.*

ségre, valamint a záró imádságra. Az első rész a gyermekek helytelen életvitelének jeleit, vagyis a bűneit katalogizálja s ezek elkerülésére a szülői példamutatás és nevelői éberség fontosságát hangsúlyozza. Az Istentől való elszakadás „tüneteinek” felsorolását (csak a világgal törődés, a testnek élés, a naponkénti megtérés elmulasztása stb.) ezen bűnök következményei követik. A fő cél a hallgatóság megjobbítása, mégpedig a puritán prédikációs gyakorlatban szokásos elrettentés segítségével. Majdnem mindegyik gondolati egységet egy „Gondolod megh”-kezdetű rész, afféle összegzés és rövid ismétlés zár, feltehetőleg a megjegyezhetőség kedvéért.

Ahogy arra már korábban utaltam, nem lehet nem észrevenni, hogy az első részben Keresztúri ugyanúgy kettős beszédet²⁹ használ, mint később Zsigmond keresztelőjén: hogy pontosan kit értünk kegyes szülőkön és istentelen utódokon, rajtunk múlik. Mert aligha valószínű, hogy a csecsemő Ferkó máris „rút vétkekkel naponta mocskolná magát” szülei legnagyobb bánatára, vagy bármelyik felsorolt módszerrel tervezgetné az Istentől való elszakadást. S hogy végképp ne legyenek kétségeink, Keresztúri maga is segít: „Megh beszellyetek azert ezeket az tű fiaitok(kal), és magatokis megh/erczetek.”³⁰

A második tartalmi egység, a záró imádság meglepő újdonságokat is tartogat. A szabályos, Isten megszólításával kezdődő, majd az egykori nyomtatvány végét is jelző, ámennyel befejezett ima bűnvallásra, Isten kegyelmének bizonyítására, doxológiára, valamint könyörgésre oszlik. Míg a szövegrész témája és szófordulatai révén a *Mennyei társalkodást* idézi, újdonsága a közösségi hangban rejlik. A református igehirdetésben általában ugyan jelen van a korszakban a közösségi érdek, az ország boldogulása, a nemzet aktuális sorsa iránti érdeklődés, de Keresztúri prédikációira ez nem jellemző.³¹ Hogy itt mégis megjelenik, az az esemény jelentőségével magyarázható. „Döghhalál útalatos [!] vetkeink(nek) /az ára s megis nemzetinket naprol napon [!] teobbited. A pusztulás, és a’/keserves árvságh csak hátra s megis Fejedelmunk(nek) mostáná(ban) szule=/tet magzatkaival látogacz. Nagiok, vizsgálhatatlanok, és megh szám=/lálhatatlanok Ur Isten az te jotetid mihozzánk! Kevánták ó nagi /Isten a’ mi el holt szüleink ily napot de nem láthattak.”³² Ha ez nem lenne elég, Keresztúri tőle végképp szokatlan módon a csecsemőre mint jövődő fejedelemre kért áldásokból valóságos kis királytűkrőt tár elénk.³³ Ebből többek közt kiderül, hogy az ideális fejedelem népe elégedett, békében és jó közbiztonságban él, míg maga az uralkodó irgalmas és lovagias, a

²⁹ Petrőczy Éva kifejezése, ld. PETRŐCZI 2005, i. m. 399.

³⁰ Fol. 5r.

³¹ Egyedül kedves tanítványa, Rákóczi Zsigmond koporsója felett mondott gyászbeszédében említi a haza keserves állapotát. Ld. erről: DIENES Dénes, „*Mellyeket az én Uram Jézus Krisztustól tanultam...*”, *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, Sárospataki Református Teológiai Akadémia, 2002, 15–16.

³² Fol. 5r.

³³ Ld. részletesen: VARGA Bernadett, *Imádság és királytűkör? – Keresztúri Bíró Pál I. Rákóczi Ferenc keresztelőjén mondott prédikációjának záró imájáról = Imádkozás a régi Magyarországon*,

szegények, árvák, özvegyek gyámolítója. Nem zsarnok, viszont istenfélő, kegyes keresztyén. Gazdaságilag sikeres, bölcs, erős, bátor, legyőzhetetlen, mert ellenségeit Isten kiirtja. Megfelelő hívó tanácsadókat gyűjt maga köré, egyúttal az Egyház gyámolítója és gyarapítója is. Ilyen fejedelemért könyörög. Látható tehát, hogy Keresztúri legalább annyira szíven viselte nemzete sorsát, mint harcosabb puritán kortársai.

Az átírás elvei

Az átíráskor alapvetően törekedtem a betűhűsége, amitől csak a következő esetekben tértem el: a jobb olvashatóság érdekében nem jelöltem a f és β karaktereket (helyettük s, ss és sz szerepel a szövegben), valamint szintén nem tükröztettem a csupán néhány esetben feltűnő ô (helyette ó) és az o felett kis e-vel jelölt betűket (helyette ö). Az igen gyakran alkalmazott eo (= ö) jelölést viszont meghagytam, ahogy a magánhangzók eredeti hosszúságát is. A másoló több helyen konzekvensen ű-t használt ú helyett, ezekben az esetekben (szintén a jobb olvashatóság miatt) ú-t használtam. A központosítást egységesítettem. Az abbreviatúrákkal jelölt rövidítéseket kerek zárójelben oldottam fel, az egyéb rövidítések feloldása szögletes zárójelben olvasható, ahogy a bizonytalan olvasatokat is szögletes zárójelbe tettem (kérdőjellel). Ahol szögletes zárójelben egy kérdőjel szerepel, egy vagy több olvashatatlan szó áll, a hozzá kapcsolódó jegyzetből derül ki, hogy pontosan mennyi. A kézirat eredeti sorvégeit megjelöltem (/), az elválasztásokat szintén feltüntettem. A nyilvánvaló elírásokat javítottam, az eredeti (hibás) alakokat viszont jegyzetben közöltem. Szintén jegyzetben adtam meg az eredetileg a margóra írt bibliai locusokat, valamint azt is, ha a másoló egy lényeges szövegrészt aláhúzással emelt ki. Ugyanitt szerepelnek az őrszavak, amelyek alighanem az eredeti nyomtatvány őrszavai is.

[Keresztúri Pál prédikációja I. Rákóczi Ferenc keresztelőjén]

[Az előtábla tükrén]

Az / Tekentetes es Nagyságos / RAKOCI Georgynek,³⁴ / Erdely orszaganak Iffiabbik Fejedelmének, / Magyar³⁵ ország reszeinek Uranak es a' / Szekelyek Ispanniának, / és / az eo Nag(y)s(a)ga szerelmes házasság tarsanak, / a' tekenetetes és n(agy) sagos / Bathori Sophianak, / Erdely orszaganak Iffiabbik Fejedeleme / Aszszonia-

szerk. Bajáki Rita, Szádóczi Vera, Bp., ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022, 405–417. <https://btk.ppke.hu/imadkozás-a-regi-magyarországon> (letöltve: 2023. március 15.)

³⁴ A szövegben: Georgynek.

³⁵ A szövegben: magyar.

nak elso szulöttöknek, / az / tekintetes, és n(agy)s(a)gos / RAKOCI FERENCZ-
NEK / tetetes keresztsége³⁶ napian leot praedicatio,³⁷ / melyet / Aprilis³⁸ 2. die
1645. a' Giúla Fejervari templomban, / szep fenies gyűlekezet elot praedicallot az
eo n(agy)s(a)gos / udvari praedicatorok, Kereszturi Pal. / Prov. 20. v. 7. / Ha az
igaz szüntelen jar az eo teokelletessegeben / boldoghok³⁹ lesznek az eo fiai eo
utánna. / Nyomtattat⁴⁰ Varadon M. DC. XLV.

[Fol. 1^r]

III. Ha gonoszt látcz, hagi cselekedik, azonnal jelen legien az kemeny / fenyitek,
hogy valamint az szokás természeté ne valljek benne.⁴¹ /

IV. Ha a fenyitek(nek) nem enged, [?]⁴² hozzá, hagi valamint kemenynia- /
kuva ne vallyék, és a szunek bolondsága megh ne giükerezzék benne.⁴³ /

V. Mikor latod a' gonoszra indulni, neis jaczadozzál vele, ha(nem) min- / den-
kor szulei meltosagodat elotte, mint valami joravalo tükort neki tarcz.⁴⁴ /

Masodszor az intesben arra vigiaz, hagi feletteb valo kegyetlen- / seget gier-
mekedhez ne mutas.⁴⁵ A' holot ket dologra vigiaz: /

I. Valamikor kemeny beszeddél inted, elegyicz valami szep igere- / teknek
beszedetis keozibe(n), hagi egiszersmind fellyen és remellyen, mint / az Isten
czelekeszik.⁴⁶

II. Noha csak edes beszedekkel kel szolni neki, mint az Joseph az Be- / niamin-
nak szol vala: Az Isten legien kegyelmes te neked szereto fia(m).⁴⁷ /

III. Mikor az bünosoknak társaságatul el akarod [?],⁴⁸ igen szep / kegies
szokkal kel megh szollítani, mert az I(ste)n igi szol nekünk mi- / kor aszt
mondgia: Szerelmetes fiam, ha az bünosok el akarnak hitet- / ni⁴⁹ tegedet, ne
fogadgiad beszedekeket. /⁵⁰

³⁶ A szövegben: keresztsége.

³⁷ A szövegben: praedicacio.

³⁸ A szövegben: Apprilis.

³⁹ A szövegben: boldogh boldoghok.

⁴⁰ A szövegben: Nyomtattaton.

⁴¹ A margón: Eccl 30, 11.

⁴² Két olvashatatlan szó.

⁴³ A margón: Prov 13, 4.

⁴⁴ A margón: Eccl 30, 9.

⁴⁵ feletteb valo kegyetlen- / seget giermekedhez ne mutas: aláhúзва.

⁴⁶ Mutas után a szövegben: I. Regum 8, 4. 6. 7., a margóra szánva.

⁴⁷ Az Isten legien kegyelmes te neked szereto fia(m): aláhúзва. A margón: Gen 39, 29.

⁴⁸ Olvashatatlan szó.

⁴⁹ A margón: Prov 1, 10.

⁵⁰ Szerelmetes fiam ha az bünosok el akarnak hitet- / ni tegedet, ne fogadgiad beszedekeket:
aláhúзва.

IV. Ha az Istennek igejenek tanulasara intedis, igen hasznos / ilyen beszedekekkel szolnod: Szerelmes fiam, ha az Istennek beszedet⁵¹ / hiszed, és aszt el reyted te nálad, megh erzed az Urnak felelmet, / az Istennek ismeretire jucz. Mert igi szol mi nekunk az mi edes Atiank, Ist(en). / ⁵²

V. Azis meghkivántatik, hogi az szép intesek keozében szép idvesseges / áldá-sokkalis elezgesd, mondván: Adion Isten fiam te neked az / eghnek harmattiabol. Az Urnak erős lelke szallion te read, az / Abraham Istene eorizzen tegedet a te eletednek minden napjaib(an).⁵³ /

Mert mikor az kisedetek halliák a szülektol a féle szép áldásokat, / az Urnak lelke által feleoltöztetnek az szent igiekezetre, seot / ha valami felelem volt ez előtt szuvekbenis, a' szép áldást halván / el mulik. Ha valami kis ketsegh az szüleknek kedvek felol / eo benne volt, remenleni kezdenek. Ha a gonosztol meghkez- / dettek volt giozetetni, az áldás alat erőt vesznek. Ha idegen- / seh volt benne, úgian hozza ragaszkodik az eo szulejehez. Ha kemen- / segh volt benne, a foldigh megh alázza magát ő elotte. /

Gondold megh, az Attiadot Istenedet, mint czelekeszik. Az⁵⁴ / Abaraham(hoz) igi szolla: Abraham, Abraham s mely szép engedelmes- / segre hajol: Im hol vagiok Uram.⁵⁵

[Fol. 1^v]

A kised Samueltis ily kegiesen szolitta megh az Isten: / Samuel, Samuel,⁵⁶ mely szép kegiesseget mutata: Szoly Uram mert hal- / lia az te szolgad.⁵⁷ A Mariahoz is mikor amaz edes szot monda a' mi / edes idvözitonk: Maria!⁵⁸ Azonnal az eo labához borula⁵⁹ az eo megh / valto Christusanak.

Latiatok, mely ereje vagion az kegies szoknak; Bár úgian p(ro)bald megh / magad fiaidban. Legien ketseges az eo eletenek szentsége; csak / Attiai edes szemekkel tekiczen teread; csoda mely igen hozzád edesitted / eotet. Ha engedetlenségre haylando, szoly erős Attiai szokkal neki, czuda / mely igen hozzád haytod az kisedeket az eolelgetessel. Ha a templom- / tol idegen, meny elotte az Isten háza fele, czuda mely igen koevetik / a fiak a kegyes szuleknek niom-

⁵¹ A margón: Prov. 2, 5.

⁵² Szerelmes fiam, ha az Istennek beszedet / hiszed, és aszt el reyted te nálad, megh erzed az Urnak felelmet / az Istennek ismeretire jucz. Mert igi szol mi nekunk az mi edes Atiank Ist(en): aláhúзва.

⁵³ Adion Isten fiam te neked az / eghnek harmattiabol. Az Urnak erős lelke szallion te read. Az / Abraham Istene eorizzen tegedet a te eletednek minden napjaib(an): aláhúзва.

⁵⁴ A margón: Gen. 22, 11.

⁵⁵ Őrszó: A kised.

⁵⁶ A margón: 1Sam 3, 10. Samuel, Samuel: aláhúзва.

⁵⁷ Szoly Uram mert hal- / lia az te szolgad: aláhúзва.

⁵⁸ A margón: Joan 20. Maria!: aláhúзва.

⁵⁹ A szövegben: beorula.

dokokat. Ha a keonyeorgesben rest, szoly / edes beszedekeket neki, és ottan⁶⁰ ottan imadkozzál fen szoval, czuda mely igen / megh tanollia az kisded a szülek(ne) k imadkozásokat.

Harmadszor az intes keozot arról megh emlekezzel, hogi ne csak in- / czed eoket, hanem imadkozzalis eo erettek az Isten előtt szüntelen,⁶¹ hogi / ne emlekez-zek megh az eo giarlo voltokrol, és olatalmazza eoket Isten teor- / venie ellen valo eletetektol, mint az Job czelekeszik vala.⁶² /

Masodik jel, az melybol eszedben veheted, hogi az fiad az Istentol el / akar szakadni, mikor latod, hogi oly dolgokat czelekeszik, a mellie- / kert felsz az Is-tennek rettenetes büntetéstol.⁶³

Ezek hat rendbeli vetkek:

I. Mikor latod, hogi az fiad csak szinten az testnek és az vérnek akar szolgálni.⁶⁴

II. Mikor latod, hogi csak szinten e földi jokban giorniorkeodteti / magat, mint Symon magus.⁶⁵

III. Mikor a minemü lelki ajandekival Isten az eo kisded szüvet fel ekesitet- / te, azokat naponkent valo hívázkodó eletevel el vesztí, mint amaz gonosz / szolgál.⁶⁶

IV. A mikor latod, hogi nem emlegeti az Isten, hanem csak e⁶⁷ világ(nak) / szolgáláattiara adta eonon magat.⁶⁸

V. Ha latod, hogi az megh teresnek minden alkalmatosságot el mu- / lattia, mint az Sidok.⁶⁹

VI. Ha latod s hallod, hogi rút Isten ellen valo vetkekkel megh / rutittia magát⁷⁰ naponkent. Ha ezeket latod a' te fiadban, felsz az Isten- / nek büntetesisitol, azer eszedben veszed, hogi el kezd az te fiad szakadni / az Istentol. Mert mikor az testnek és az vernek szolgálnak / öt büntetést várhatcz az te fiaidra.⁷¹

I. Soha az Istennek országát nem láthatták, ha abban hal(tak) / megh. Mert igi szol Szent Pal: A test és ver nem veheti el az Isten / orszaganak eörökseget.⁷²

⁶⁰ A szövegben: öttam.

⁶¹ imadkozzalis eo erettek az Isten előtt szüntelen: aláhúzza.

⁶² A margón: Job 15.

⁶³ Masodik jel, az melybol eszedben veheted hogi az fiad az Istentol el / akar szakadni, mikor latod hogi oly dolgokat czelekeszik, a mellie- / kert felsz az Istennek rettenetes büntetéstol: aláhúzza. Utána egy sorban: ezek hat rendb: áthúzza.

⁶⁴ A margón: 1 Cor 15, 50.

⁶⁵ A margón: Act 5, 19.

⁶⁶ A margón: Matth. 25.

⁶⁷ A szövegben: é.

⁶⁸ A margón: 1 Cor. 7, 13.

⁶⁹ A margón: Luk 19, 42.

⁷⁰ A szövegben: mágát.

⁷¹ A margón olvashatatlan hivatkozás. Mert mikor az testnek és az vernek szolgálnak / öt büntetést várhatcz az te fiaidra: aláhúzza.

⁷² A margón: 1 Cor 15, 50. A test és ver nem veheti el az Isten / orszaganak eörökseget: aláhúzza.

II. Mikor az testnek, és vernek szolgálattib(an) meghalnak, ket- / tos halállal halnak meg, a' testi és lelki halállal.⁷³

[Fol. 2^r]

III. Mert valakik az testnek és az vernek szolgáltnak), azok(nak) a' ve- / szedelembol szabadulasok nem lehet, seot remensegekis az eo halálok- / kal egiüt el vesz, a mint emlekezik errol az Job patriárcha.⁷⁴

IV. Valakik a testnek és vérnek szolgálnak, azok ha születnekis e / vilagra, atokra születnek, ha meghalnakis, meghalalokbanis atkozottak lesz(nek).⁷⁵

V. Az Isten az eo haragjának busulásában aszt czelekeszi azokkal, hogi / az eo testeket az eghi madarak(nak) etelekül adgia, és azokkal szaggatia el.⁷⁶

Gondold megh, mely keserves legien az jo szülek(nak) csak elmelked- / nijs arrol, hogi tü az eorok eletet eoröksegül birjatok jeovendoben, / a tü fiaitok penigh soha az eorok eletet megh nem lathattiák.⁷⁷ Mi- / kor tü még mikor megh haltokis a halabol eletre mentek által, / a tü fiaitok eoroke az halálban maradnak: Mikor az tü lel- / keiteket az mennyei szent Angyalok be viszik az Abraham kebele- / ben,⁷⁸ az tü fiaitok penigh mint az haszontalan konkoliok, az eo- / reokke⁷⁹ valo tűzre vettetnek: Mikor tirátok az menybeli Isten- / nek beoseges áldása száll; az tü fiaitokra penigh az Istennek rette- / netes átka.⁸⁰ Mikor az tü testetek hasonlóná tetetik az Christusnak / diczeretes testehez; az tü fiaitok(nak) penigh testek az eghi madarak(nak) / eledelére leszen.⁸¹ Ugi tetszik,⁸² csak gondolkodniis ezekrol keserusegh / az Istenes szülek(nak). Mikor penigh az tü fiaitok csak ez világh jovain kapdos(nak), / ⁸³ öt büntetes szál reájok.

I. Oly dolgok(nak) kívánságára boczáttia I(sten) eeket, a mellyek eore- / ajok lelki vakságot hoznak.⁸⁴

II. Oly dolgok(nak) keresesere indulnak, a mellyek atkot hoznak fejekre. / Atkozot valaki megh szidalmazza az eo Attiat, Anniat. Atkozot valaki az / eo felebarattia(nak) határát el fordittia.⁸⁵ /

⁷³ A margón: Apol. 20, 14. Őrszó: Mert valaki [!].

⁷⁴ A margón: Job 11, 20.

⁷⁵ A margón: Ésa 6, 20.

⁷⁶ A margón: Apol 19, 18.

⁷⁷ A margón: Joan 5, 24.

⁷⁸ A margón: Luc 18, 22.

⁷⁹ A margón: Mat 13, 30.

⁸⁰ A margón: J(o)b 25, 4.

⁸¹ A margón: Phil 3, 21.

⁸² A szövegben: tetsik.

⁸³ Mikor penigh az tü fiaitok csak ez világh jovain kapdos(nak): aláhúзва.

⁸⁴ A margón: Deut 17, 16, 17.

⁸⁵ Atkozot valaki megh szidalmazza az eo Attiat, Anniat. Atkozot valaki az / eo felebarattia(nak) határát? el fordittia: aláhúзва.

III. Aminemü áldást fejekre vart(ak) I(ste)n(tol), aszt el veszi tollok, és az eo ellen- / segeknek adgia, mint Esautol el veve az I(ste)n ö áldását és Jacob(nak) ada.⁸⁶ /

IV. Migh e világön kapdos(nak), addigh az Istenek be viszi az eoveit az eo eo- / römibe, amazok elot penigh kizarja az eorömnök napját. Mint amaz bolond / szuzek elot be zárja az Istennek fia a' menyországnak kapuját.⁸⁷ /

V. Oly nagy világi kívánságot enged az I(ste)n az eo szüvek(ben) fel gerjedni, / hogi el nem olthattiák, hanem ketseg(ben) kel esniek, mint jara Judas.⁸⁸ /

Gondold⁸⁹ megh penigh, mely keserves legien az jo szülek(nek) az, mikor eszok(-ben) jut, / hogi színrol színre eok latni fogiak az Istent, az eo fiok penigh eoröke / vaksag(ban) marad(nak). Mikor latod, hogi az te fejedre ezennel az mennyei / alda- / sok, mint az eghnek hatmattia, ugi szálnak, az te fiadnak penigh / feje eoröke valo atok szál. Mikor latod, hogi az I(ste)n read az eo ir- / galmassaganak orczajat fordittia, az te fiadra penigh az eo haragos / szemeit [?].⁹⁰ Mikor latod, hogi az I(ste)n ezennel megh nyittia teneked / amaz eletnek kapuját, a' te fiad elot penigh kemeny harag- / ja(ban) be zarja / a' menyországnak ajtaját. Mikor erzed, hogi az te Istened az te bünceid- / nek boczánattia felöl bizoniossá teszen; a' te fiadot pedigh⁹¹ az ketseben / essel bunteti megh. Keserves ez igen az kegies szulek(nek).⁹²

[Fol. 2^v]

Mikor penigh az tú fiaitok az Istennek szep ajándokit hivalko- / dassal el veszték magoktol,⁹³ hat büntetes szál reajok.

I. Azokat az I(ste)n testi lelki szegénységgel bünteti megh, mint az Salamon mond- / gia: Azonközben el ieo mint az gioers ütön jaro az te szegenyseged, és az te szük- / seged, mint a paisos ferfiu.⁹⁴

II. Azokat az I(ste)n az eo bunokbol ki nem menti, hane(m) az eo bünökben megh eoli, / mint Chr(i)s(tus) Urunk szol eféle(képp): A tú bünötokben haltok megh.⁹⁵ /

⁸⁶ A margón: Gen 22.

⁸⁷ A margón: Mat 25, 10.

⁸⁸ A margón: Mat 27, 3.

⁸⁹ A szövegben: Gondod.

⁹⁰ Egy olvashatatlan szó.

⁹¹ A szövegben: pedih.

⁹² Őrszó: Mikor penigh.

⁹³ Mikor penigh az tú fiaitok az Istennek szep ajándokit hivalko- / dassal el veszték magoktol: aláhúzza.

⁹⁴ A margón: Prov 6, 11.

⁹⁵ A margón: Joan 8, 21.

III. Nem csak szegenysegre jutattia az I(ste)n, hane(m) koldulásra⁹⁶ jutattia / igaz iteletibol, mint az Salamon szol: A ki az hidegh mia rest levén nem szánt, koldul⁹⁷ az aratáskor, de semmit nem talál.⁹⁸ /

IV. Azokat az I(ste)n nem oltalmazza, hanem megh engedi, hogi az Sátán / minden idvösseges iot ki kapjon az eo szüvökbol. Ama gonosz el io, és el / ragadia az mi az eo szüvekbe vettetik vala.⁹⁹

V. Soha ezek amaz eorök életre rendeltetet vaczorat megh nem kostol- / liák, mikeppen feniegete az Chr(istus)s nemellyeket: Mert mondom nek- / tek, hogi edgyis az hivatalos ferfiak keozül nem kostollia megh vaczorait¹⁰⁰ /

VI. Az Isten a' minemű kegyelmevel eddigh legeltette, megh vonnia / eo tollok ki vagia az eo kedvesi keozül és másokat plántál be eo hel- / lyekben, a' mikeppen ki vága Isten a' Sido nemzetseget és a pogá- / niokot plantala helyetek.¹⁰¹

Gondold megh penigh, mely keserves legien az te neked, hogi tegedet lel- / kedben, és testedben minden idvosseges jokkal beovölkeodöve teszen, / a' te fiadot penigh lelki és testi szegénsséggel bünteti megh. Mikor az te lel- / kedet a' menyországna jovaival megh aldgia, az te fiadot penigh kol- / dulásra¹⁰² juttatia. Mikor te az menyországban az Abrahámmal / edgiüt a' vaczorahoz le telepedel, az te fiad penigh mégh csak megh / sem kostolhattia. Mely idvessseges legien az Ur Isten. a' te fiaditól penigh mégh asztis el / veszi, a' mit adot volt és masnak adgia. [?]¹⁰³ dologh ez, ha / gondolkodol felole. /

A kik penigh e' világ(nak) akarnak szolgálni¹⁰⁴ 4 büntetes szal reajok: /

I. E vilagnak fiaival egiüt ki vetetnek a' külső sotetsegre, a' mi- / keppen a' kinek meniezsoi ruhaja nem vala, megh keoteozzetek.¹⁰⁵ /

II. Az Sátán az eo szüvek(ben) és hazok(ban) úgian lako helyet keres maga(-nak).¹⁰⁶ /

⁹⁶ A szövegben: köldulásra.

⁹⁷ A szövegben: küldul.

⁹⁸ A ki az hidegh mia rest levén nem szánt, küldul [koldul] az aratáskor, de semmit nem talál: aláhúzza. A margón: Prov 20, 4.

⁹⁹ Ama gonosz el io, és el / ragadia az mi az eo szüvekbe vettetik vala: aláhúzza. A margón: Mat 13, 10.

¹⁰⁰ Mert mondom nek- / tek, hogi edgyis az hivatalos ferfiak keozül nem nem kostollia megh vaczorait: aláhúzza. Luc 4, 24.

¹⁰¹ A margón: Rom 11, 17.

¹⁰² A szövegben: küldulásra.

¹⁰³ Egy olvashatatlan szó.

¹⁰⁴ A kik penigh e' világ(nak) akarnak szolgálni: aláhúzza.

¹⁰⁵ A sor végén ismeretlen rövidítés. meniezsoi ruhaja nem vala, megh keoteozzetek: aláhúzza. A margón: Mat 22, 13.

¹⁰⁶ A margón: Ap. 2, 13.

III. Mikor az Isten az bűnös világot tuzzel meg emesztí, eeket a' / tűznek keozepi(ben) veti, mikeppen ez világnak Istentelen fiai tartat- / nak a' karhozatnak rettenetes tüzen.¹⁰⁷

IV. Azokkal elhiteti vegre, hogi Istene eonekik nem az irgal- / mas¹⁰⁸ Istene, hanem e vilag(nak) fejedeleme az Satan, ki ez vilagh / vakmerő fiai(ban) szüntelen¹⁰⁹ munkalkodik.¹¹⁰ /

[Fol. 3^r]

Gondold megh penigh, mely keserves legien az tú nektek, mikor neked / aszt mondgia az te Istened: Meny be az te Uradnak eoröme(be), az te fiad / penig az kulső seotetsegre vettetik. Mikor látod hogi az te szüvedben és / hazadban az Isten lakozik; az te fiadnak penigh szüveben, és házaban az Sá- / tan lakozik, mikor tudod hogi minden fele keserusegednek vege leszen, az te / fiadnak penig minden keserusege akkor kezdetik; mikor tudod hogi az / te Istened az Abrahamnak Jacobnak Isacknak Istene; az te fiadnak pe- / digh az Sátán az Istene. Nagi keseruseg ez a' kegies szülek(nek). /

A kik penigh a' megh teresnek alkotmatosságát elkerulik, 5 büntetes jeo reajok. /

I. Mikor az reajok jeovő veszedelemtol meg reműlven megh akarnának / terni, az Isten az megh teresnek orajat el reyti eo előttok.¹¹¹ /

II. Mikor az io és a gonosz keozöt választást akarnak tenni, az Isten megh / bolondittia eeket, hogi a' jot bűnnek ismerjek, és a bűnt jonak, mint a Si- / dókot meg bolondittia az Isten, hogi az artatlant eordongosnek monda(nak), ma- / gokot penigh ártatlannak.¹¹² /

III. Az eo keserusegeknek napján, mikor a' keoniörűlo Istent megh akar- / jak keresni, az Isten el reyti magat hogi meg ne találliák, mikeppen / fenyegete Isten Salamon által: Akkoron segítségűl hinak engemet; de / nem halgatom megh. Reggel keresnek engemet, de nem találnak engemet.¹¹³ /

IV. Mikor lattatik I(ste)n keonniebbíteni az eo sulios kezeit, és várnak / a' ki menekedest, szinten akkor hirtelen rajok teoyti az eghbol testek(nek) / és lelkek(-nek) veszedelmet mint a' Philisteusokra.¹¹⁴ /

¹⁰⁷ ez világnak Istentelen fiai tartat- / nak a' karhozatnak rettenetes tüzen: aláhúзва. A margón: 2Pet 3, 7.

¹⁰⁸ A szövegben: irgalmás.

¹⁰⁹ A szövegben: szűn telen.

¹¹⁰ ki ez vilagh / vakmerő fiai(ban) szüntelen munkalkodik: aláhúзва. A margón: Eph 2, 2. Őrszó: Gondold megh.

¹¹¹ A margón: Luc 19, 40.

¹¹² A margón: Joan. 8, 28.

¹¹³ Akkoron segítségűl hinak engemet; De / nem halgatom megh, reggel keresnek engemet, De nem találnak engemet: aláhúзва. A margón: Prov 1, 2?

¹¹⁴ A margón: Judic 16, 30.

V. Mikor szinten legh nagio b eorö mök va(gyo)n, szinten akkor boc zát szü vek- re / és lelkekre rette gest, mint Boldisar kiralyra.¹¹⁵ /

Mert ha az Isten az te fiadot hija az meh teresre, es el reytik magokat / az I(ste) n hivatala elöt, igassá gh az, hofi mikor eokis megh akarnanak terni, / az Istenis el reycze eo elottok a' megh teresnek napját. Mikor az Isten aszt / kialtia: Hadgiatok el a' gonoszt, czelekedgyetek jot,¹¹⁶ eok megis bolondúl / a' jot hadgiak el, s a' gonoszt választiák, igassá gh az, hofi mikor eokis / a jot akarnak valasztani, megh bolondicza az I(ste)n, hofi az jo helyet az bunt / választ szák magok(nak). Mikor az I(ste)n ú gian ki terjeszti kezeit, és ugi akar- / na fel keresni az te fiadot, eok u gian el bunak az Isten kezei elöt, / igassá gh az, hofi¹¹⁷ mikor eokis ki terjesztet kezekkel akarnák az Istent / fel keresni, az Istenis el bú jik eo elottok. Mikor az Isten sok napokat / ad az tú fiai tok(nak), a' niomorusagokból valo ki menekede- sekre, eok me- / gis u gian vonniák magokra gonosz esetekkel a niomorusagokat, igassá gh / az, hofi mikor eokis ki akarnának a' niomorusagokból menekedni, / az Istenis szinten akkor teoycze az eghból nyakokban a' varatlan / niomorusagokat. Mikor az I(ste)n az te fiaidot¹¹⁸ az sirás- / ra és az giaszra indittia, eok megis ez vilá gi eorom(be) merülnek, / igassá gh az hofi, mikor eokis az mennyei eorö mre igiekeznének, akkor / sirast és giaszt kuldgion eo reajok. Nagi kesrusegh ez az szegeny szü lek(nak).¹¹⁹

[Fol. 3^v]

Az kik penigh rüt vetke kkel naponkent¹²⁰ moczkolliak magokat, / 4 büntetese k szallanak reajok:¹²¹ /

I. Amaz első szü lettek(nek) társasá gából ki rekesztetnek, mert oda az tisztá- tala(n) be nem megien.¹²² /

II. Haború elmet boc zát Isten eo belejuk, hofi soha az eo tisztátalan / lelki is- meretek(ben) bekesseget ne erezzenek.¹²³

III. Az vetkek miat oly niúghatatlanná teszi eoket az Isten, hofi se ejel, / se nappal niúgodalmat az eo lelkekben ne talallianak.¹²⁴ /

IV. Az Isten a' tisztatalan eletert szinten eletek(nek) keozepin vagia ki eo- / ket az elok(nak) társasá gából.¹²⁵ Mert tiszta az I(ste)n, tiszta sz(ent) seregh az ö sere-

¹¹⁵ A margón: Dan. 5, 6. A szövegben: kirallyra.

¹¹⁶ Hadgiatok el a' gonoszt, czelekedgyetek jot: aláhú zva.

¹¹⁷ A szövegben: hofi, hofi.

¹¹⁸ Utána áthú zva: nyomorusagra.

¹¹⁹ Ö rszó: A kik penigh rüt.

¹²⁰ A szövegben: naponkent.

¹²¹ Az kik penigh rüt vetke kkel naponkent moczkolliak magokat / 4 büntetese k szallanak reajok: aláhú zva.

¹²² A margón: Hebr 1, 29.

¹²³ A margón: Es 59, 20.

¹²⁴ A margón: Es 57, 21.

¹²⁵ A margón: Ps 109, 8.

ge, / mert az Istennek beszede tisztakka teszi mind azokat, valakik az eo szentseges / seregeben lakoznak. Az tiszta lelki ismeretök(nek) oltalmazoa¹²⁶ Isten¹²⁷ / Az tiszta életuek(nek) adgia Isten az eöroke valo niúgodalmat. / Az tiszta életuek(-nek) napjokat szokta az I(ste)n sok esztendokra megh hoszabbít- / tani. Mert tisztátalanságban neveled fiadot, s megis aszt akarod és / várod, hogi a' maculanelkül¹²⁸ valok(nak) társaságokban mennyenek. Nem / melto. Aszt várod, hogi a tisztátalannak oltalmazo¹²⁹ Istene legien az Isten? / Nem lehet. Aszt várod, hogi a tisztátalanoknak lelki nyugodalmat adion az Isten? / Nem illendo. Aszt iteled, hogi a' tisztátalanok(nak) hoszszu napokat adgion az Isten? / Mit itelsz az mi Istenünk felől? Az gonosznak gonosz a' jutalmok, / az bűnben előknek halál az erdemek, az tisztátalannak az tiszta- / talan pokol az helye. Igaz az Isten s igazak az eo iteleti. /

Azert ha kegyes és Istenes szüleknek nevét viselitek, felette vi- / giazok legietek, hogi valamikeppen mégh nevendeken korok(ban) az tu gier- / meketek az seregeknek Istenetok el ne szakadgianak. /

It mégis neműnemű segetsegeket kel keresni, hogi a' bűntol az gierme- / keket remiczük, mellyet ilyen modon czelekedgiünk: /

Azon legietek, hogi a' tű giermekitek a' testnek és a vernek ne szol- / gallianak,¹³⁰ mert abbol soha semmi idvösseges nem keövetkezik, ha- / nem halál, és kárhozat. Eszt hét inditto okokkal vigietek végre:¹³¹ /

I. Mert mikor valaki a' testnek es a' vérnek¹³² szolgál, 4 idvosseges jot üz el magátol: / 1. Az igaz Istenhez valo teokelletes hűseget. 2. Az irgalmas Isten- / hez valo szent szeretetet. 3. Az mindenható Isten elot valo fiui fe- / lelmet 4. Az idvösseges bizonios útát, kilecz keppen. /

I. A szűbéli keonyhullatassal teoröltetik el a bűnos ember bűne, a' ki penigh a' testnek, és a' vernek szolgal, nem szereti a' keonyhullatást. /

II. E feoldeon valo igaz szegénsséggel nieri megh a' bunos ember amaz / eorökke valo gazdagságot, a' ki penigh a' testnek, és a vernek szolgal, ke- / rüli e' feoldeon valo igaz szegenységet. /

III. A bűnos ember a' sok niomoruságok által erkezik amaz terhes di- / czeossegre, a' ki penigh a' testnek és az vernek szolgal, utallia a' niomorusagokat. / ¹³³

¹²⁶ Utána áthúzza: az.

¹²⁷ Utána: az. Utána áthúzza: I(ste)n.

¹²⁸ A szövegben: maculánélkül.

¹²⁹ A szövegben otalonazo szerepel.

¹³⁰ Azon legietek hogi a' tű giermekitek a' testnek, és a vernek ne szol- / gallianak: aláhúzza.

¹³¹ inditto okokkal vigietek végre: aláhúzza.

¹³² A szövegben: vernék.

¹³³ Örszó: IV. Az üldözés.

[Fol. 4^r]

IV. Az üldözes, kergetes által vittetik be az giarló ember amaz eorö- / ke valo niű-godalomba; a' ki penigh a' testnek és a' vernek szolgál, nem ve- / heti fel az Isten-nek düczeosegéért valo üldeozest, kergetest. /

V. Az bűnnek ismeretibol nierheti megh az ember az eo bűneinek boczá- / nattiát, a' ki penigh a' testnek, és az vernek szolgál, nem eoröment is- / meri megh az eo bűnének útálatosságát. /

VI. E vilagnak megh útálásához juthat a' bunos ember a' magasságbeli / Isten-nek sz(ent) szeretete(től), a' ki penigh a' testnek és a vernek szolgál, nehez an- / nak megh útálni e' czalárd világot. /

VII. Az Isten teorvenyeben valo gieoniorkeodes vezeti az bűnos embert / az Istennek eoröke valo irgalmasságára, a' ki penig az testnek és a' ver(nek) / szolgál, nem marad annak sziveben az Isten teorvenieb(en) valo geoniörködés. /

VIII. Az útolso iteletnek szüntelen valo elmélkedese szerez a' megh remult / emberben erős, mondhatatlan lelki batorságot, a' ki penigh a testnek és az ver- / nek szolgál, még csak elmelkedesétolis irtozik az útolso rettenetes iteletnek. /

IX. Az halálnak giakor valo gondolkodása szerez az emberben az halál- / ra valo mozdúlhatatlan keszületet, a' ki penigh a' testnek és a' vernek szol- / gál, még csak emlekezetijis az halálnak reszketest indit az eo szűvekben. /

Megh mondgiatok azert az tű gyermekeiteknek, hagi ha a' a testnek, és a' ver-nek szolgál, soha az eo bűnök el nem mosattatik, soha annak eoröke va- / lo gazdagságra nem érkeznek, soha amaz terhes düczeoseget el nem nyerik. / Soha eoröke valo niűgodalmok nem leszen, soha az eo bűneik(nek) boczánat- / tiát megh nem erzik, soha az Istennek szereteti szűvökben nem maradhat; / soha az Istennek irgalmassága reájok nem szal, soha lelki batorsagot / nem találnak, soha az halál-nak merge ellen illendo vigasztalast nem / nierhetnek, és igi a' kegielmes Istentol térhetetlenül el szakadnak. /

II. Mikor a' testnek keresitek kedvet, akkor az tű lelketek ellen / harcizoltok negikeppen¹³⁴ /

I. Mentol inkab neveled az tested kevansagit annal inkab kissebitted¹³⁵ / az te lelkednek javait. /

II. Mentol inkab takargatod az tested kevansagit, annal inkab me- / zittelenitted az te szegeny lelkedet. /

III. Mentol keozeleb jatsz a' testnek kevansagihoz, annal tavolab¹³⁶ / megien az te lelkedtol az Isten. /

IV. Mikor az tested kevansagit benned el vegezod, akkor az te lelkedet / megh eolod. /

¹³⁴ Mikor a' testnek keresitek kedvet, akkor az tű lelketek ellen / harcizoltok negikeppen: alá-húzva.

¹³⁵ Alatta áthúzva egy olvashatatlan szó.

¹³⁶ A szövegben: távoliab.

Mert élhecz ebédeden a' testnek kevansaga szerent, de vaczorán a' fergek(nek) / eledele lehecz; megh lehet fris eo teozettel reggel ekesiczed testedet, / estvere a' remitto setetsegh borithat el; kedvez a' testi kevansagok(nak) / a' te iffiusagodnak idejen, el múlik hirtelen az te iffiusagodnak kedve, jay, / hova változik temetessednek ideje.¹³⁷ /

[Fol. 4^v]

Ha az Isten¹³⁸ megh kerdi tolled az iteletenek napian; mivel szolgáltál / ennekem, hogi en tegedet gyermekké formáltalak volt és nem fereg- / gé? Mit tucz felelni, ha gyermeksednek idejet a' testi kívánságokra / keoltotted? Ha megh kerdi az Isten tolled, mivel szolgáltál engemet, / hogi gyermeksedben megh nem eo telek, hanem az te iffiusagodnak ideje- / re hosztalak, mit tucz felelni ha iffiusagodnak ideyeket az testnek ke- / vansagira keoltotted? Ha megh kerdi az I(ste)n tolled, mivel szolgál- / tal engemet, hogi az te iffiusagodban megh nem eo telek, hanem szep / vensegednek idejere hosztalak? Mit tucz felelni ha vensegednek idejet / is a testnek kívansaginak rendelted? /

III. Asztis ne had el; ha az Isten az eo szűve szerent valo embe- / retis¹³⁹ a' testi indulatokert keserves p(ro)bák alá vetette, mit várhacz te, / a' ki a' fiadot a' testnek indulatiban neveled? Ha a' kinel e' foldon / igazab nem volt, a Satannak hatalma alá vetette,¹⁴⁰ mit várhacz te / a' ki a' te fiadot a' testnek hamis indulatiban neveled? Ha a' Mosest / egi testi indulatert a' kivanatos földrol ki rekeszte az Isten,¹⁴¹ mit vár- / hacz te, az ki az te fiadnak minden czelekedetit testnek¹⁴² indulatira / neveled? Ha a' Jonást egi testi indulatert a' [?]¹⁴³ fenekére vetette / mit várhacz te az ki az te fiadot az testnek kevansagib(an) úgian megh / feröszted? A te fiadnak lelket, es az tennen magad lelket eoroké valo / p(ro)bák alá vetteti. A sivo-rivo lelki orozslannak torkában veti, s a / mennyei boldogsagnak bírásától el rekeszti, és a' pokolnak melyseges / eorvenyekb(e) taszittia. Mit gondoltok, hogi a tú fiaitok giakran testek- / ben keserves faidalmokat szenvednek? Mert a testnek kevansagiban / nevelkedtek. Mit gondoltok, hogi az tú fiaitok giakran szubeli rettegesre / jutnak? Mert a' testnek kevansagib(an) nevelkedtek. Mit gondoltok, hogi so- / kak(nak) fiok veletlen veszedelemre jutnak? Mert a' testnek kevansagib(an) neve- / kedtek. Mit gondoltok, hogi sokak(nak) fiokot szorniű halállal megh / eoli az Isten? Mert a testnek k(evansagiban) n(evelkedtek). Mit gondoltok, hogi

¹³⁷ Őrszó: Ha az Ch(ristu)s megh.

¹³⁸ Alatta áthúзва: Ch(ristu)s.

¹³⁹ A margón: 2Sam 24, 13.

¹⁴⁰ A margón: Job 2, 6.

¹⁴¹ A margón: Deut 34, 4.

¹⁴² Bizonytalan olvasat, alatta áthúзва: Isten[...].

¹⁴³ Olvashatatlan szó.

sokak(nak) mind(en) / fiokot el teorli az Isten, és csak ugi maradnak, mint az [?] ¹⁴⁴
szölök / Mert magatok, és a' fiaitok a' testnek kevansagiban nevelkedtek. /

Megh beszellyetek azért ezeket az tű fiaitok(kal), és magatokis megh / erczetek.
Igi leszen hogi az tű nevedeken giermeketek naponkent neve- / kednek az Urnak
duczeosegere, és soha a' keoniörülő Istentol vegkeppen / el nem szakadnanak.
A melyre segellye Isten mind azokat, kiket / az Isten ingien valo kegielméből fi-
okkal és laniokkal bodogittot. Amen. /

A PRAEDICATIO UTAN VALO HALA-ADAS

Irgalmassággal beovölkeodő Szent Ur Isten, mi niavalias meg romlot em- / berek
a te duczeoseges szined előtt nagy aláazatoson megh állunk. / ¹⁴⁵

[Fol. 5r]

Ismerjük Úr Isten az mi gonoszságink(nak) nagi vóltát, erezzük az mi álnok- /
saginknak rutságát. Mert mi te ellened, menynek feoldnek teremője ¹⁴⁶ el- / len
vetkeztünk; az mi szüleinkel egiut gonoszságot czelekedtünk. Láttiük / Uram a'
karhozatnak nagy vóltát, nezzük az te iteletidnek rettenetességét / és a' pokolnak
véghetetlen kennyai szemünk előtt forognak. El mulik, Uram, / e' világh, jól tudgiúk,
s annak minden ekessége el hervad, mi penigh mint / ha vegetlen állandok
volnánk úgi elünk. El gondolliúk életunket, / Ur Isten, s ugi tetszik, ¹⁴⁷ csak tegna-
piak vagiunk, életunknek penigh végét / ugi tudgiúk, mint ha ágiunk előtt állana s
ninczen bennünk a' mivel az / igazat itelő Istennek eleiben állanank. Gyermeke-
günknek ideje merő / alhatalanságh alá vettetet, iffiusagunknak napiait magunkra
s e világra / keoltóttuk, s ezennel el keolteoző vensegünkkel mit erünk? Az elárult
/ gyarloságh még mais vállainkot terheli, e'világh hiuságos volta s / halandosa-
gunknak eseti foniasztnak. Vayha az lehetne, hogi avagy csak egi orát ártatlanság-
ra foghatnank! Hogi avagi csak annak árnieká- / ban az ítéltre álhatnánk! De
mentol tovább életunk(nek) határa, an- / nál teob vetkes életunknek siralma. Minden
felol csak retteges, halál es / a' ketseghen esés fenyeget. De ó Uram, ki fogyha-
tatlan irgalmu nagi Isten! / Bezzegh nagi az te megh tert bűnosokhoz valo joked-
ved, bezzegh beosegesek / a te irgalmassagodnak arjai! Halált várunk, s megis az
te lelkednek ereje / élezget. Átkot látunk, s megis áldásiddal elől vesz. Fegyver a'
mi erde- / münk, s megis job kezeddal vedelmezs. ¹⁴⁸ Ehsegh giarloságink(nak)
jutalma, / s megis a' feoldnek sarjaval legeltecz. Döghhalál útalatos vetkeink(nek)
/ az ára, s megis nemzetinket naprol napon teobbited. A pusztulás és a' / keserves

¹⁴⁴ Olvashatatlan szó.

¹⁴⁵ Őrszó: Ismerjük.

¹⁴⁶ A szövegben: teremője.

¹⁴⁷ A szövegben: tetsik.

¹⁴⁸ A szövegben: vedelmesz.

árvságh csak hátra, s megis Fejedelmunk(nek) mostáná(ban) szule- / tet magzat-
kajával látogacz. Nagiok, vizsgálhatatlanok és megh szám- / lálhatatlanok Ur Isten
az te jotetid mihozzánk! Kevánták, ó nagi / Isten, a' mi el holt szüleink ily napot,
de nem láthattak. Remenlet- / tek nagi sokan, de remensegek el fogiot, s ihon
nekünk bűnben megh / bemerult emberek(nek) megh adtad.

Tied legien, Ur Isten, a' diczeret, az áldás és a fel magasztaltatas, mi- / enk
penigh a' szegyenségh, és az orcza pirulas. Lattiuk, Uram, Fejedel- / műnknek
kegielemeddel megh virágzot szekit, szemlelliük az te nepednek / ily megh újult
eorömet, és ez eo keresztsegenek napjan te elotted, mi / Istenünk elöt zengedezo
szoval eorvendezünk. Mit adjunk, ó nagi Isten, / az te váratlan és ritka kegielme-
dert te neked? Aldunk Uram tege- / det, veghetetlen irgalmu nagi Istent. Imadunk
tegedet, Izráelnek hűseges / igaz Pasztorát, és te elotted mi Istenunk elöt fejet
haytunk minnyajan. / Ne bánd megh, oh Uram, hozzánk¹⁴⁹ megh mutatot kedvedet,
és ne reyczd el / eorömré változott ábrázatodot előttünk, hanem inkább áld megh
az eo / születesenek oráját, bodogiczad nevekedenek napjait, és vesd hoszszú /
üdökre eletenek határit. Az te irgalmassagodnak soksaga szerent te- / kencz, Uram,
eo rea, hofi mellette keoniorgunk, vigiazz, s a' rea sie- / to gonosztul vedelmezd.
Az eo Annyanak mehetol fogvan taplaljad Uram eotet, az eo iffiusaganak idejet
ted ollia mint az nap / az eo erejeben.¹⁵⁰ /

[Fol. 5^v]

Edgyik eoröm a másik eorömet keovesse, edgyik áldás az masik ál- / dast keoves-
se, neovellye, miglen az eo kevantos vensege a' föld- / nek határára dűczeoseggel
ki terjed. Az eo idejeben földünkön ne / hallaszek jay szo, a' keserves panaszok
naprol napra fodgianak, a' megh / teort szűvek(nek) banati változzanak eorömré,
és az te nepednek siral- / mát eletében teoröld. Viragozzek eletében az igassagh
keozottunk, / az erőszak a' meltatlan haborgatás és az preda szunniek megh. / Adi
bekesseget, Ur Isten, az eo ideje(ben) e feoldön, legienek az mi napjaink¹⁵¹ / oly-
lyanak, mint az eghbol ki czepego harmat, és az mi bekességünk(nek) / napjai
follianak mint az czorgo patakok. Haycz megh, Uram, az eo / füleit a' szegeniek-
nek kiáltásokra, fordicz le szemeit az szep kionio- / rületessegre, s kezeit tejezd
ki az áldot adakozásra. Az arvak(nak) [?]¹⁵² lehessen edes Attiok, az eozvegieknek
io ügiok(ben) hűseges tu- / torok, és az megh niomorottak(nak) legien hatalmas
földi giamolok. Ne / mennyen, oh Uram, a' foldnek panaszsa ő ellene¹⁵³ te hozzád,
a' sohay-tas idejében fogion el, és a' megh farattak kebeleben talallianak / niugo-
vast. Tanacziban kerünk Uram legi jelen, gondolatit min- / denekben igazgasd, és
dolgai(ban) kegyelmedbol legi vezer. A szűnek / kemenyseget orvosold megh eo

¹⁴⁹ A szövegben: hoszánk.

¹⁵⁰ Őrszó: Edgyik.

¹⁵¹ A szövegben: napaink.

¹⁵² Olvashatatlan szó.

¹⁵³ A szövegben: ellenne.

benne, indulatit utaidban formálliad, / és czeleked, hofi az eo ekessege legien az irgalmassagh és a' fegi- / hetetlen elet. E földnek lakosira aradjon házainak beosege, / epitgesse hazánknak romlot falait, s lehessen szegeny nemzetunk(nek) / ol-talma s nagi remensege. Olcz megh, Uram, az bűnnek keván- / ságát eo benne, rekesd el az bűnösök(nek) szerelmet eo tolle, és az eo / asztalit vegie keorül az ártatlanok(nak) serege. Aldot legien, Uram, / az eo járása e földnek minden hatá-rin, legienek kevánatosok / az eo szállási hazánknak minden tartományin, és az eo útait / keovessek az szegeniek(nek) imádkozási.

Ur Isten, mi Istenünk, ved keorniül kegielmeddel eotet, szabadicz / megh a' gonosz emeberek(nek) kezektol, s mencz megh a' hamissaknak / merges itelektol. Bonczd¹⁵⁴ el Uram az eo ellensegeinek tanáczt, alázd / megh eo általa a' fel fuvalkottakat, és adiad, hofi a' [?] ¹⁵⁵ test bű- / ne okot eycze megh! Szolgallianak eo neki az ellensegi, elessenek / elotte az eo giűlölői, és visellyek az eo igáját minden ellenkezoi. / Ald megh Uram az te beolczesesgeddel eotet, adi erőt, bator szuvert és / giozhetetlen kart eo neki. Neveld, ó nagi I(ste)n, az szentek(nek) számát az eo szár- / niai alat. Lobogjon eo általa mindenut szent igednek megh giuladot / fáklyiája, s terjedjen az te nevednek nagisagos volta e szeles vilagra.

Eltessed, Uram, az te dűczeosegedre sokáigh, tedd io egessegeessnek / a nio-morultatak(nak) remensegekre, és vid elé szegény árvaságra / jutot nemzetunk(nek) megmaradására, és állando boldogságára. /

Halgas megh, ó beoseges irgalmú nagi Isten, az te áldot fiadert / az Ur Jesus Christusert Amen. Vivat Princeps junior / Franciscus Rakoci D[ei] G[ratia] P[rin-ceps] T[ransylvaniae] [Partium Regni Hungariae] D[ominus et] S[iculorum] C[omes], et Author huius contionis / Paulus Kereszturi, et scriptor Georgius Beo-leoni. Fiat [???] / 1655.

¹⁵⁴ A szövegben: Boncz.

¹⁵⁵ Olvashatatlan szó.

Varga, Bernadett

Prêche prononcé à l'occasion du baptême de François Rákóczi Ier

L'étude est consacrée à l'analyse du prêche prononcé par Pál Keresztúri Bíró, prédicateur de cour et précepteur de la famille Rákóczi, rédigé à l'occasion du baptême de François Rákóczi Ier. Il ne subsiste aucun exemplaire de ce texte qui avait pourtant été imprimé, mais son contenu est conservé dans une copie manuscrite, rédigée en Transylvanie en 1655, qu'on peut consulter dans le feuillet de garde d'un recueil de prédications par Keresztúri. Le prêche de baptême est un sujet généralement peu étudié, étant donné que le nombre des prêches prononcés à l'occasion des mariages et des enterrements dépassent largement celui des prêches de baptême (ce phénomène s'explique sans doute par la grande mortalité infantine). Jusqu'à aujourd'hui, la recherche n'a étudié qu'un seul prêche, celui rédigé à l'occasion du baptême de Zsigmond Rákóczi, fils cadet de György Rákóczi II et de Zsófia Báthori, prononcé par le même Pál Keresztúri. Ce prêche récemment découvert – dont l'ambition est à la fois pédagogique, pénitentielle et pratique – peut nous fournir des renseignements génériques et micro-historiques de grande valeur, puisqu'il nous permet de jeter un coup d'oeil sur les rapports qui existent entre les membres de la famille princière, et aussi sur la représentation systématique de leur cour. Quelques dilemmes qui attendent des réponses : peut-on envisager un baptême double ? Est-ce que l'auteur était aussi peu intéressé par la politique qu'on pouvait le penser jusqu'ici ? Dans la mesure ou la prière qui clôt le texte peut être lue comme un véritable 'miroir des princes', l'on peut douter de cet apolitisme prétendu de Keresztúri. L'étude est complétée de la publication du texte, munie de marques textologiques.

Keywords: 17th century, book history, textology, publication of the manuscript, microhistory, royal representation, baptism sermon, Rákóczi-family, Pál Keresztúri Bíró.

Viskolcz Noémi

Esterházy Pál bécsi kiadványai*

Bécsnek a magyar könyvkiadásban betöltött művelődéstörténeti szerepe vitathatatlan. Csak a 17. században legalább 136 magyar nyelvű és még több magyar vonatkozású kiadványról tudunk, amelyeket Bécsben nyomtattak. A magyar megrendelők számára is dolgozó különböző műhelyek szerepét több tanulmány is megvilágította.¹ A 17. század utolsó két évtizedében Esterházy Pál magyar nádor tűnt fel a császárvárosban, nem csupán mecénásként, de szerzőként, saját műveinek a kiadásával is, mindig Leopold Voigt bécsi nyomdásszal együttműködésben. Az alábbi tanulmányban Esterházy Pál bécsi kiadványait mutatom be, részben újonnan feltárt levéltári források alapján.

Egy Bécsben prezentált könyv

Az Esterházy hercegi levéltár egyik állagából előbukkant egy olyan egyoldalas irat, amellyel a levéltárosok láthatólag nem tudtak mit kezdeni és egyik nagy egységbe sem tudták besorolni, ezért kissé félretolva itt őrizték. A magában álló, szerző és dátum nélküli feljegyzés nem tűnik lényegesnek, a magyar nyelvű szöveg egy könyv megjelenésére és a bécsi udvarban való bemutatására utal, valamint, hogy a herceg parancsára azt meg kell küldeni a felsorolt személyeknek.² Az írás 17. századinak látszik, ebben az esetben a herceg megnevezés Esterházy Pálra (1635–1713), a család első, 1687-ben hercegi rangot elnyerő tagjára, egyben magyar nádorra vonatkozhat.³ A forrás a következő:

* A kutatást *Levelek, könyvek, kincsek: Esterházy Pál barokk udvarának emlékei* címmel (azonosító: 132770) az NKFI–OTKA támogatja. A kutatócsoport tagjai: Monok István, Kiss Erika, Király Péter, Zvara Edina, Viskolcz Noémi.

¹ V. ECSEDY Judit, *Bécs: 17. századi nyomdafelszereléseink egyik forrása = Magyar Könyvszemle*, 121(2005), 25–41; VISKOLCZ Noémi, *Matthaeus Cosmerovius, a magyarok nyomdása a 17. századi Bécsben = A MOKKA-R Egyesület 2007. december 17-i felolvasóülésének anyaga*, szerk. Monok István, Nyerges Judit, Bp., Argumentum, 2008, 7–26; V. ECSEDY Judit, *Bécsi nyomdák – magyar könyvek = Magyar Grafika*, 61(2017), 68–71.

² Az irat jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Esterházy hercegi levéltár, Levéltárra vonatkozó iratok, P 114, 38.d. f.118.

³ Esterházy Pálról általában: IVÁNYI Emma, *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*, Bp., Akadémiai, 1991; Esterházy Pál, *a műkedvelő mecénás, egy 17. századi arisz-*

„Az minémő könyvek praesentáltattak az méltóságos Herceg parancsolatjából
Bécsben

Ő Fölségének, Császárnénak és királynak	N. 3
Dietristein Hercegnek	N. 1
Sálmis Hercegnek	N. 1
Svarcenbergnek	N. 1
Kinigseggnek	N. 1
Stratmannak	N. 1
Hoffkierhernek	N. 1
Starembegnek	N. 1
Kaunicznak	N. 1
Jörgernek	N. 1
Wallensteinak	N. 1
Mansfeldnek	N. 1
Spanior követnek	N. 1
Velenczei követnek	N. 1
Pater Millernek	N. 1
Pater Menegatinak	N. 1
Doctor Gilichnek	N. 1
Kinszkinek	N. 1
Harrachnak	N. 1
Waisenbolfnak	N. 1
Pater Kecskemétinek	N. 5
	N. 27
Bécsből hoztam le könyveket	N. 80
	N. 107
Könyvkötőnél vagyon még	N. 93
	N. 200”

Bár a feljegyzés írója nem nevezi meg magát, kutatócsoportunk az elmúlt évtizedben nagy tapasztalatra tett szert Esterházy Pál iratait illetően, így ezzel a kézírással is találkozunk már, az egyértelműen Völcsey Györgynek tulajdonítható. A Völcseyek egy régi kisnemesi család Sopron vármegyében, akik magasabb rangú családoknál, előbb a Nádasdyaknál, majd az Esterházyaknál vállaltak szolgálatot.⁴ Völcsey György, az 1680-as évektől tűnik fel a forrásokban, mint Esterházy Pál familiárisa és bizalmasa. Az 1690-es években a bécsi Wallner utcai pa-

tokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén, szerk. Ács Pál, Buzási Enikő, Bp., Reciti, 2015.

⁴ DOMINKOVITS Péter, *Főúri udvar – uradalom – vármegye – katolikus egyház, Adatok és szempontok a 17. századi nyugat-dunántúli megyei nemesség mozgástereinek kutatásához = Turul, A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye*, 80(2008), 33–42, itt 35.

lota felügyelője, egyben a herceg bécsi ügyintézője volt.⁵ Fennmaradt néhány Esterházy Pálhoz írt levele 1692-ből, ezekben – amellet, hogy megfigyelte és jelentett a herceg akkor Bécsben tartózkodó feleségéről, Thököly Éváról – különféle vásárlásokról számolt be.⁶ A tanulmányait folytató fiúnak, Esterházy Mihálynak például könyveket vett.⁷ A forrás 1690-es évekre való datálását azonban nemcsak Völcssey személye, hanem a 'herceg' megnevezés és a névsorban szereplő személyek életének és tevékenységének időbeli határai is megerősítik. Esterházy Pált 1687-ben emelte hercegi rangra I. Lipót német-római császár és magyar király, az irat tehát mindenképpen ez után keletkezhetett.⁸

A névsor

Az iratban 18 név szerepel, továbbá öt, ranggal vagy tisztséggel megjelölt személy, olyanok, akik a 17. század utolsó évtizedében a bécsi udvarhoz köthetők vagy legalább is bejáratosak voltak. Az azonosítás ezzel megkezdődhetett, a levéltári segédletek alapján azt is ellenőrizni lehetett, hogy kapcsolatban álltak-e Esterházy Pállal:

- *Dietrstein Herceg*: Ferdinand von Dietrichstein (1636–1698) herceg, 1682–1698 között I. Lipót főudvarmestere;⁹
- *Sálmis Herceg*: Karl Theodor Otto zu Salm (1645–1710) herceg, I. József nevelője, valódi titkos tanácsos;¹⁰
- *Svarcenberg*: Ferdinand Wihelm Eusebius zu Schwarzenberg (1652–1702) herceg, 1685–1692 között udvari főmarsall, 1692-től a császárné (Pfalz-Neuburgi Eleonóra Magdaléna) főudvarmestere;¹¹

⁵ MITROPULOS Anna Diána, „*Utasítjuk fraknói tiszttartónkat*” – *uradalmi tisztségek és kincstárbeli munkálatok a fraknói számlák tükrében* = *Fons*, 21(2014), 67–98, itt 80. és 83.

⁶ Völcssey György levelei Esterházy Pálnak, Bécs, 1692. február–március. MNL OL, Pál nádor iratai P 125 Nr. 5550–5553.

⁷ Völcssey György Esterházy Pálnak, Bécs, 1692. március 4. MNL OL P 125 Nr. 5550; Idézi: MONOK István, ZVARA Edina, *Esterhasiana Bibliotheca. A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója*, Bp., Kossuth, MTA Könyvtár, 2020 (Esterhazyana), 436.

⁸ TOBLER, Felix, *Az Esterházy-család birodalmi hercegi méltósága = Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra, Az Esterházy család*, szerk. Czoma László, Keszthely, Helikon Kastélymúzeum, 2005, 38–51.

⁹ IVÁNYI 1991, i. m. 406; SIENELL, Stefan, *Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I. Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof*, Frankfurt am Main, Lang, 2001, 180–182; Ferdinand von Dietrichstein levelei Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 1875–1882.

¹⁰ SIENELL 2001, i. m. 192–193. Karl Theodor Otto zu Salm levelei Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 3693–3697.

¹¹ IVÁNYI 1991, i. m. 406.

- *Kinigsegg*: Leopold Wilhelm von Königsegg-Rothenfels (1630–1694) gróf, birodalmi alkancellár;¹²
- *Stratman*: Theodor Althet Heinrich von Strattmann (1637–1693) gróf, 1682–1693 között udvari kancellár;¹³
- *Hoffkierhen*: Karl Ludwig von Hofkirchen (1615–1692) gróf, titkos tanácsos;¹⁴
- *Staremborg*: Heinrich Ernst Rüdiger von Starhemberg (1638–1701) gróf, császári tábornok, 1692–1701 között az Udvari Haditanács elnöke;¹⁵
- *Kaunicz*: Dominik Andreas von Kaunitz (1614–1705) gróf, diplomata, titkos tanácsos;¹⁶
- *Jörger*: Johann Quintin von Jörger zu Tollet (1624–1705) gróf, titkos tanácsos 1688-tól alsó-ausztriai helytartó;¹⁷
- *Wallenstein*: bár a kéziratban Wallenstein olvasható, s így elképzelhető Karl Ferdinand von Waldstein (1634–1702) gróf, diplomata személye, de talán helyesebb Wolfgang von Oettingen-Wallerstein (1626–1708) grófra gondolni, aki 1683-tól töltötte be a birodalmi tanács elnöki tisztségét;¹⁸
- *Mansfeld*: Heinrich Franz von Mansfeld-Fondi (1640–1715) herceg, diplomata, udvari főmarsall;¹⁹
- *Pater Miller*: Balthasar Miller (1635–1718) jezsuita, Pfalz-Neuburgi Eleonóra Magdolna császárné gyóntatója;²⁰
- *Pater Menegatti*: Franz Menegatti (?–1719) jezsuita, teológiaprofesszor, Lipót császár gyóntatója;²¹
- *Doctor Gilich*: Ludwig Gülich, jogász Bécsben, az 1690-es években Esterházy Pál ügyvédje;²²

¹² Leopold Wilhelm von Königsegg-Rothenfels levelei Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 2880–2883.

¹³ IVÁNYI 1991, i. m. 406; SIENELL 2001, i. m. 178–180; Theodor Althet Heinrich von Strattmann levelei Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 3853–3854.

¹⁴ Karl Ludwig von Hofkirchen levelei Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 2360–2377.

¹⁵ IVÁNYI 1991, i. m. 407. Heinrich Ernst Rüdiger von Starhemberg levelei Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 3783–3802.

¹⁶ IVÁNYI 1991, i. m. 407; SIENELL 2001, i. m. 198; Dominik Andreas von Kaunitz levele Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 2650.

¹⁷ Johann Quintin von Jörger zu Tollet levele Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 2622.

¹⁸ Személyére F. MOLNÁR Mónika, *Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák, A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően* = *Századok*, 140(2006), 1475–1502, itt 1476.

¹⁹ SIENELL 2001, i. m. 199–201; Heinrich Franz von Mansfeld-Fondi levele Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 3100.

²⁰ Balthasar Miller levelei Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 3180–3183.

²¹ Franz Menegatti levelei Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 3163–3165.

²² Ludwig Gülich átvételi elismervénye, Bécs, 1691. július 11. MNL OL P 125 Nr. 10894.

- *Kinszki*: Franz Ulrich von Kinsky (1634–1699) gróf, 1683–1699 között cseh udvari főkancellár;²³
- *Harrach*: Ferdinand Bonaventura von Harrach (1637–1706) gróf, diplomata, 1699–1705 között főistállómester;²⁴
- *Waisenbolff*: Helmhard Christoph Ungnad von Weissenwolff (1635–1702) gróf, titkos tanácsos;
- *Pater Kecskeméti*: Kecskeméti János jezsuita (1633–1713), a bécsi papnevelő intézet, a Pázmáneum előjárója 1686 és 1693 között;²⁵
- *őfelsége és a császárné*: I. Habsburg Lipót (1640–1705) német-római császár és magyar király és 1672-től harmadik felesége, Pfalz-Neuburgi Eleonóra Magdolna (1655–1720);
- *Spanior követ*: Carlo Emanuele d'Este, Borgomanero márk (1622–1695), II. Károly spanyol király Bécsbe delegált spanyol követ 1681 és 1695 között;²⁶
- *Velencei követ*: feltehetően Girolamo Venier (1650–1735);²⁷
- *könyvkötő*: nem sikerült azonosítani.

A most felsoroltakat Esterházy Pál palatinusi tisztsége és udvari főméltósága okán személyesen ismerte. A lista élén I. Lipót magyar király és harmadik felesége, Pfalz-Neuburgi Eleonóra Magdolna állnak. Az őket követők közül többen a Titkos Konferencia nevű kormányzati szerv befolyásos és állandó résztvevői, akiket például egy, a Magyar Királyságot érintő, különböző katonai ügyekre vonatkozó irat is megemlíti az 1690-es évek elején. Ebben Ferdinand von Dietrichstein, Leopold-Wilhelm von Königsegg-Rothenfels, Franz Ulrich von Kinsky, Johann Quintin von Jörger zu Tollet, Theodor Heinrich von Strattmann, Heinrich Ernst Rüdiger von Strahemberg szerepelnek a Titkos Konferencia tagjaiként.²⁸ Továbbá a jegyzéken ott olvashatók olyan tekintélyes alakok nevei, mint Salm herceg, I. József nevelője és Schwarzenberg herceg, a császárné főudvarmestere, valamint ugyan név nélkül, de a velencei és spanyol követ is bekerül a névsorba, akárcsak az udvarba bejáratos jezsuiták, Menegatti és Miller páterek. Ők a Habs-

²³ IVÁNYI 1991, i. m. 407.

²⁴ IVÁNYI 1991, i. m. 406; SIENELL 2001, i. m. 191–193; Helmhard Christoph Ungnad von Weissenwolff levelei Esterházy Pálnak, MNL OL P 125 Nr. 2298–2299.

²⁵ FAZEKAS István, *A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784) = A bécsi Pázmáneum*, szerk. Zombori István, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség, 2002, 159; Kecskeméti János levele Esterházy Pálnak P 125 Nr. 5976.

²⁶ ALVAREZ, Antonio, ALVARINO, Ossorio, *Megőrzés és öröklés között: a spanyol monarchia Európában (1665–1715) = Történelmi Szemle*, 57(2015), 351–362, itt 360.

²⁷ *Buda expugnata 1686. Europa et Hungaria 1684–1718, A török kiűzésének európai levéltári forrásai*, szerk. Bariska István, Haraszti György, Varga J. János, 2. kötet, Bp., Budapesti Fővárosi Levéltár, 1986, 793.

²⁸ OROSS András, *Ír ezredek Magyarországon, Adalékok az állandó hadsereg téli beszállásolásának gyakorlatához az 1690-es években = Hadtörténelmi Közlemények*, 124(2011), 117–143, itt 124.

burg Birodalom politikai-hatalmi kapcsolati hálózatának a fontos képviselői, akiket tudatosan válogatott össze Esterházy Pál az ajándékozási listájára.

A könyv

Az ajándékkönyv meghatározásához támpontot nyújtanak az egyes szereplők halálozási adatai. Többen is elhunytak az 1690-es évtized első felében, 1692-ben Karl Ludwig von Hofkirchen gróf, 1693-ban Strattmann kancellár, 1694-ben Königsegg birodalmi alkancellár. A 'terminus ante quem' így 1692, a 'post quem' pedig Esterházy Pál hercegi rangra emelésének dátuma, 1687. Olyan könyv ke-restetik tehát, amely 1687–1692 között jelent meg. Az irat utolsó megjegyzése alapján – a 27 szétosztandó ajándékkönyvön túl Völcey Bécsből Kismartonba vitt 80 darab, már bekötött kötetet, további 93 példány pedig még a könyvkötőnél várakozott –, a kiadás valószínűsíthető színhelye Bécs. Összesen négy kiadvány-ról van tudomásunk a császárvárosból, amelyek az említett időszakban valamilyen módon az Esterházyakhoz kötődnek. Ebből három Esterházy Pál fiai egyetemi tanulmányaival áll összefüggésben: Esterházy Mihály 1688-ban és Esterházy Gábor 1689-ben a Szent László-nap alkalmából a bécsi egyetem magyar nácioja előtt elmondott beszédei, valamint Mihály illusztrált tézislapja 1691-ből:²⁹

- Regula regum amor et timor sive S. Ladislaus rex Hungariae amore et timore gubernans serenissimo Josepho I. Hungariae regi, archiduci Austriae, orbis delicio, etc. dicatus, ac die 27. mensis Junii Anno M. DC. LXXXVIII. coram senatu, populoque academico, in Basilica D. Stephani, nomine inclytae nationis hungaricae panegyricus laudatus ab illustrissimo comite Michaeli Esterhazy de Galantha, etc. Rhetoricae studioso, deferente r. p. Gabriele Hevenesi... Viennae Austriae, typ. Leopoldi Voigt, 1688. 4° – RMK III. 3493;³⁰
- Hungaria triumphans, sive S. Ladislaus rex Hungariae victoriosus, Coram Senatu Populoque Academico, in Basilica D. Stephani, Nominis Inclytae Nationis Hungaricae panegyricus laudatus ab illustrissimo comite Gabriele Eszterhazy de Galantha... Poetices Studioso, deferente R. P. Ambrosio Sembler... Viennae Austriae, Susanna Christina, Matthaei Cosmerovii viduam, 1689. 4° – RMK III. 3548;³¹
- Esterházy Mihály tézislapja. Bécs, 1691.³²

Bár ez utóbbi kvalitásos metszetének témájánál fogva – az Esterházy család hódolata I. József előtt – kétségtelenül reprezentatív kiadvány, a nagyméretű lapot

²⁹ Bővebben VISKOLCZ Noémi, *Papi szemináriumok és Ritterakadémiák, Esterházy Pál gyermekeinek iskolába járása (1665–1705) = Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban*, szerk. Kökényesi Zsolt, Bp., L'Harmattan, 2022, 149–180, itt 156–158.

³⁰ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 450.

³¹ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 452.

³² MONOK, ZVARA 2020, i. m. 450.

nehéz lenne könyvnek nevezni, ráadásul kötni sem kellett.³³ A negyedik nyomtatvány Esterházy Pál saját teológiai műve, amit Leopold Voigt nyomdász adott ki 1691-ben, Bécsben. Ha tehát azt a szempontot vizsgáljuk, hogy az említettek közül vajon melyik volt alkalmas arra, hogy a bécsi elitnek bemutassák, akkor csakis erre a műre gondolhatunk:

- Via lactea ad caelum ducens, variis precationibus, meditationibus, aliisque piis exercitiis ab Ecclesia Catholica jam dudum approbata ornata: Pauli Esteras Sacri Romani Imperii Principis et Regni Hungariae Palatini studio. Viennae Austriae, Typis Leopoldi Voigt, 1691. – RMK III. 3675.³⁴

A *Via Lactea* egy imádságoskönyv és egyben egy olyan sorozat része, amelynek első darabja 1690-ben Nagyszombatban jelent meg magyarul *Az Boldogságos Szűz Maria szombatty*a címmel, és amit Esterházy Pál tollából további áhítatos jellegű kiadványok követtek Bécsben latin és Nagyszombatban magyar nyelven.³⁵ A herceg a legintenzívebben az 1690-es évtizedben dolgozott a Mária tiszteletét középpontba állító teológiai művein, amelyek a saját finanszírozásában, sokszor képi program kíséretében láttak napvilágot.³⁶

A *Via Lactea* tehát Esterházy Pál latin nyelvű imádságoskönyve, amelynek címét Knapp Éva szerint Wilhelm Gumpenberg 1657-ben először és utána többször is kiadott *Atlas Marianusa* ihlette.³⁷ Emellett ismerhette Esterházy a két legjelentősebb német imádságszerző, Wilhelm Nakatenus és Martin von Cochem munkásságát, hiszen imáikat maga is felhasználta a műben, és a középkori eredetű imák átalakításának módszereit is átvette. Összeállításának a *Biblia* vagy bibliai kompendiumok voltak a forrásai, a szövegeket maga szerkesztette, variálta, illetve alkotta újra, mindezért Knapp Éva „gyakorlott szövegimitátornak” is nevezi Esterházyt.³⁸ A majdnem 400 oldalas főrészt melléklet követi, amelyben 12 hónapra elosztva további litániák és imádságok találhatók. A *Via Lactea* kinyomtatása 1691 decemberére biztosan befejeződött, ugyanis megmaradt a nyomdász, Voigt elismervénye a kész műért neki járó összeg átvételéről, ebben azonban sem a példányszámot, sem a fizetséget nem nevezték meg.³⁹

³³ GALAVICS Géza, *Esterházy László tétislapja (1680) – egy főúri család múlt és jövőképe = Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára, Tanulmányok*, szerk. Bardoly István, Haris Andrea, Bp., Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002 (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 11), 269–298.

³⁴ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 67.

³⁵ A Nagyszombatban kiadott műveiről: VISKOLCZ Noémi, *Családi történetek a városból, Az Esterházak és Nagyszombat a 17. században = Gesta, Fiatal Miskolci Történészek Folyóirata*, 19(2022), 95–104, itt 98.

³⁶ KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor kísérettanulmánya = ESTERHÁZY Pál, *Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti*, Nagyszombat 1690, Bp., Balassi, 1994 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 30).

³⁷ KNAPP Éva, *Esterházy (I.) Pál imádságai = Irodalomtörténeti Közlemények*, 119(2015), 289–335, itt 294–295.

³⁸ KNAPP 2015, i. m. 299.

³⁹ Leopold Voigt bécsi nyomdász elismervénye, Wien, 1691. december 17. MNL OL P 125 Nr. 10988. „Quod ego infra scriptus propter impressam Viam lacteam a Celsissimo Principe (titl) et

Feltevésém szerint Esterházy Pál tehát ezt a művét prezentálta az uralkodónak és az udvar legjelentősebb tisztségviselőinek. A nádor és herceg Esterházy íróként (is) meg kívánta határozni ebben a környezetben, egyrészt saját mély vallási meggyőződését feltárva, másrészt minden bizonnyal mintakövetési szándékkal: a Habsburg család Mária tisztelete és I. Lipót vallásossága mérvadó volt számára.

A nyomdász: Leopold Voigt

Esterházy Pál fiai bécsi egyetemi tanulmányai óta kapcsolatban állt Leopold Voigttal, aki egyébként 1670 óta a bécsi egyetem, később Bécs városának is hivatalos nyomdásza volt. Jól felszerelt, nagy nyomdával rendelkezett, amelyben több nyelven (latin, német, olasz, arab) nyomtatta a szép kivitelű, gyakran metszetekkel illusztrált kiadványait. Halála után 1706 és 1711 között özvegye, Anna Francisca Voigt vitte tovább az üzletet.⁴⁰ A már említett egyetemi beszédeken és tézislapon kívül ismert még Marcellin Bauschner jezsuita 1674-ben közzé tett munkája, amelyet a legidősebb fiú, Esterházy Miklós fokozatszerzése alkalmából írt az Esterházyak tiszteletére – ezzel a *Trophaeum* családtörténeti mű előképéül is szolgált –, benne egy nagyméretű családfa metszettel.⁴¹

- Marcellin Bauschner: Inscripti heroum nomina flores in trophaeo illustrissimae familiae Esterhasianae a regia Attilae Hunnorum. Nec non majorum ejus Scythiae Regum radice, continua rectaque serie in haec usque tempora feliciter germinantes, hoc est heroes... Esterhasiorum nominis prope-ranti calamo descripti, et in primae Laureae Philosophicae applausum... Comiti Nicolai Esterhasi de Galantha, perpetuo de Frakno, etc. rectori suo Mariano... Vienna Austriae, typ. Leopoldi Voigt, 1674. 4^o⁴²

S feltehetően ugyancsak Voigthoz köthető Esterházy Miklós 1675-ben publikált metszetes tézislapja is, bár nincs rajta a nyomda megjelölve.⁴³

Leopold Voigt nyomdász és Esterházy herceg együttműködése az 1690-es években is folytatódott. Az alábbi táblázatban Esterházy Pál azon műveit gyűjtöttem össze, amelyek Voignál jelentek meg Bécsben.

Palatino Regni Hungariae in toto parato summa solutus testatur manus mea propria sub scriptio 17. Dec. 1691. Leopoldus Voigt Typog.”

⁴⁰ MAYER, Anton, *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*, Wien, Verlag des Comité zur Feier der Vierhundertj. Einführung der Buchdruckerkunst in Wien, 1887, 1. Band: 1482–1682, 291–293; 2. Band 1682–1882, 13.

⁴¹ FAZEKAS István, *Esterházy Pál nádor és a családtörténet = Századok*, 143(2009), 905–917, itt 909.

⁴² MONOK, ZVARA 2020, i. m. 68.

⁴³ GALAVICS 2002, i. m. 272.

1. táblázat. Esterházy Pál Bécsben kiadott művei 1690–1700

1691	1. Via lactea ad caelum ducens, variis precationibus, meditationibus, aliisque piis exercitiis... typ. Leopoldi Voigt, 1691. 4° – RMK III. 3675. ⁴⁴
1697	2. Lytaniae ad Beatam Virginem Mariam, per totius mundi miraculosas imagines divisiae... typ. Leopoldi Voigt, 1697. 4° – RMK III. 4029 ⁴⁵
1698	3. Speculum immaculatum, quo Demonstratur ex probatissimis Authoribus Beatissimam Virginem Mariam sine labe originali esse conceptam... typ. Leopoldi Voigt, 1698. 4° – RMK III. 4080 ⁴⁶
1700	4. Litaniae omnium sanctorum, per totum orbem celebrium ad choros et ordines redactae... typ. Leopoldi Voigt, 1700. 4° – RMK III. 4168 ⁴⁷ 5. Trophaeum Nobilissimae Ac Antiquissimae Domus Estorasiae... typ. Leopoldi Voigt, 1700. 2° – RMK III. 4171 ⁴⁸

Az említett *Via lactean* kívül másik három mű ugyancsak Esterházy Pál kegyességi-áhitatos munkásságába sorolható, közülük a szeplőtelen fogantatás dogmáját tárgyaló értekezés, az 1698-ban kiadott *Speculum Immaculatum* – ahogy Bartók István megállapította – két kortárs teológus művének szó szerinti átvétele.⁴⁹ A legérdekesebb kétségtelenül a *Trophaeum ...Estorasiae*, az Esterházy család reprezentatív nemzetségekönyve – a családtagok egészalakos portréival és életrajzaival, családi oklevéltárral és nemzetségtáblákkal – a herceg összeállításában.⁵⁰ Ez utóbbi nemcsak nyomdászati szempontból számított nagyszerű teljesítménynek a 165 portré és a genealógiai táblák kimetszésével, hanem a magyar arisztokrácia történetében is mérföldkő volt, hiszen eddig egy család sem tudta ilyen módon definiálni magát és a múltját, még akkor is, ha Esterházy Pál részben fiktív családi históriát szőtt. A jelentőségének megfelelően Esterházy a megjelenéskor ismét fényes közönségnek szánta bemutatni a művét Bécsben, ám ezt egy nem várt esemény megghiúsította. Nem sokkal korábban ugyanis a herceg azzal vádolta meg második feleségét, Thököly Évát, hogy meg akarta mérgezni, és az ezzel kapcsolatos botrányos per ekkor zajlott Bécsben.⁵¹ A bécsi intéző, Völcsy Pál ezért 1700

⁴⁴ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 67.

⁴⁵ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 64.

⁴⁶ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 65.

⁴⁷ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 64.

⁴⁸ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 66.

⁴⁹ BARTÓK István, „...akiktől a legtöbbet merítettem...” Esterházy Pál a Szeplőtelen Fogantatásról = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás, egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén, szerk. Ács Pál, Buzási Enikő, Bp., Reciti, 2015, 545–558, itt 548.

⁵⁰ BUZÁSI Enikő, *Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a Trophaeum metszeteiben* = Történelem-Kép, Szemelvények az Esterházy család ősgalériájáról Magyarországon, szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000 (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai), 411–424.

⁵¹ Bővebben: VISKOLCZ Noémi, *Az öntörvényű palatinusné, Thököly Éva (1659–1716)*, Akadémiai doktori értekezés (kézirat), Miskolc, 2022.

decemberében eltanácsolta az urát, hogy I. Lipót uralkodó elé tárja a művét, amelyben Thököly Éva még kedves hitvesként szerepelt:

„Az könyvekben már az ünnepek előtt nem köthet a könyvkötő, mivel sok munkája vagyon. Az 4. könyv elkészült, de Landmarshalk Úr nem tanácsolja, hogy most praesentáltassa ő Fölségének Hercegséged, mivel nem tudom, melyik minister olvasván, az könyvben reá talált az Herceg Asszonnak képére, azhol nagy dicsíretet téssen felőle, kiszakasztotta a képét a könyvből, ezt sok helyeken beszélék.”⁵²

Tehát elképzelhető, hogy Esterházy Pál ezt a könyvet is eljuttatta volna a bécsi udvar befolyásos tagjaihoz, de ebben éppen a megjelenés idején megakadályozta a felesége letartóztatása, majd 1700 decemberében az elítélése körüli perpatvar.

Bécsi egyetemi beszédek Esterházy Pál támogatásával

Az említetteken kívül Leopold Voigt még egy Esterházy Pál által finanszírozott kiadványsorozat nyomdása is volt. A herceg több alapítványt is létrehozott valóságos céllal, egyet 1701-ben Bécsben, az ottani jezsuita rend számára, 550 forint tőkével. A kamatokból évente kiadták a legtehetségesebb teológushallgatóknak a bécsi Szent István székesegyházban elmondott Szeplőtelen Szűz Máriát dicsőítő beszédét.⁵³ Az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (ÖNB) fennmaradt egy sorozat, amely többek között tizenegy, olyan 6–7 lapos kisnyomtatványt tartalmaz, amelyek Esterházy Pál támogatásával jelentek meg. Ez a címlapon is látható többnyire ilyen formában: „ex voluntate ac sumptibus Celsissimi Sacri Romani Imperii Principis Pauli Estoras”. A tizenegy füzetből nyolc a kismartoni Esterházy-könyvtárban, illetve néhány a bécsi Egyetemi Könyvtárban is megtalálható, de mivel nem mind szerepel Monok István és Zvara Edina Esterházy Pál könyvtáráról szóló könyvében, ezért az alábbi táblázatba adom közre a kisnyomtatványok adatait az Osztrák Nemzeti Könyvtár jelzetei sorrendje szerint:

⁵² Völcsy György levele Esterházy Pálnak, Bécs, 1700. december 15. MNL OL P 125 Nr. 6005. Idézi: MONOK, ZVARA 2020, i. m. 440–441.

⁵³ Az Esterházy-ház által létrehozott különböző alapítványok („Extract deren von den fürst Eszterhazyschen Hauß denen Jesuitern, und respective dem Publico gemachten verschiedenen Foundationen”). MNL OL P 108 Rep. 1 Fasc. M Nr. 198. Bővebben VISKOLCZ 2022, i. m. 96. Ezen irat szerint a bécsi alapítás 1701-ben történt, de az eredeti alapítólevél nincs meg. Inkább elképzelhetőnek tartom az 1698-as alapítódátumot, hiszen a beszédek már ettől az évtől jelentek meg Esterházy Pál támogatásával.

2. táblázat. Az Esterházy Pál támogatásával kiadott bécsi egyetemi beszédek

<i>Szerző, cím</i>	<i>Jelzet</i>	<i>Metszet</i>
1. Innocentia Rea Seu Beatissima Virgo Dei-Parens In Immaculata Sua Conceptione Communem Peccati Legem Transgressa Admodum Reverendo... Patre Gabriele Frölich. Apud Leopoldum Voigt, 4 ^{o54}	ÖNB 77.Cc.430 Universitätsbibliothek, Wien Esterházy-könyvtár, Kismarton	2. kép
2. Post Nubila Phaebus In Horizonte Austriaco Mulier Amicta Sole, Seu Immaculata Sanctae Mariae Conceptio... Dictione Panegyrica celebrata a quodam Soc. Jesu religioso... Apud Leopoldum Voigt, 1702. 4 ^o	ÖNB 77.Cc.433 Universitätsbibliothek, Wien	3. kép
3. Indulgentia Plenaria In Forma Jubilaei Universalis, A Summo In Caelis Pontifice in prima positione lapidis Basilicae Salvatoris seu Mariae Virgini Gratia plenae concessa... Apud Leopoldum Voigt, 1701. 4 ^{o55}	ÖNB 77.Cc.434 Esterházy-könyvtár, Kismarton	2. kép
4. Maria Virgo de victoria seu Augusta Dei filii mater nunquam victa, semper triumphatrix... Viennae Austriae, Leopold Voigt, 1703. 4 ^{o56}	ÖNB 77.Cc.436 Esterházy-könyvtár, Kismarton	2. kép
5. Natura naufraga in mari gratiarum. Seu immunis semper ab originaria labe Virgo deipara... Viennae Austriae, apud Leopoldum Voigt, 1705. 4 ^{o57}	ÖNB 77.Cc.438 Esterházy-könyvtár, Kismarton	
6. Virgo aureo vellere ornata, seu Maria sine labe concepta, agni divini genitrix... panegyrica. Viennae Austriae, apud Leopoldum Voigt, 1704. 4 ^o	ÖNB 77.Cc.439	2. kép
7. Prima Belli Imperatrix Austriacorum Caesarum Foederata Antiquissima Maria, Virgo semper Immaculata... Quidam Soc. Jesu Religiosus... Panegyrico Sermone proposuit. Apud Annam Franciscam Voigtin, 4 ^o	ÖNB 77.Cc.440	4. kép
8. Halcyonia Austriaca seu Maria virgo semper Immaculata, Austriacae pacis prodroma... Universitate Viennensi cum ab inclyta facultate theologica annuus Immaculatae Deiparae honoribus pensus persolveretur sub... Domino Josepho, Henrico, Jacobo Braitenbucher. Viennae, apud Annam Franciscam Voigtin, 1707. 4 ^{o58}	ÖNB 77.Cc.441 Esterházy-könyvtár, Kismarton	4. kép

⁵⁴ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 72.⁵⁵ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 72.⁵⁶ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 73.⁵⁷ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 73.⁵⁸ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 71.

<i>Szerző, cím</i>	<i>Jelzet</i>	<i>Metszet</i>
9. Homo-Deus pro domo sua, sive incarnatum patris verbum suum in terris Habitaculum, Mariam Matrem a labe originali vindicans; et coram sac. caesareis majestatibus, cum inclyta Facultas Theologica Annum Immaculatis Deiparae Honoribus Pensum persolveret, sub admodum Reverendo ac Clarissimo Patre Antonio Zierndorff. Viennae, apud Annam Franciscam Voigtin, 1708. 4 ^{o59}	ÖNB 77.Cc.443 Esterházy-könyvtár, Kismarton	4. kép
10. Templum Smae Trinitatis architectrice omnipotentis dextera excitatum, seu panegyricus honori Beatae Mariae semper Virginis absque macula originali conceptae... Viennae Austriae, apud Leopoldum Voigt, 1699. 4 ^{o60}	ÖNB 77.Cc.445 Esterházy-könyvtár, Kismarton	1. kép
11. Lacrymae B. Virginis suae immaculatae conceptionis tesserae. Seu oratio honori B. Mariae Virginis sine labe originali conceptae dicata... Viennae Austriae, Leopold Voigt, 1698. 4 ^{o61}	ÖNB 77.Cc.446 Universitätsbibliothek Wien Esterházy-könyvtár, Kismarton	1. kép

Mindegyik nyomtatvány címlapelőzékén – az általában szerény kivitelű egyetemi kiadványoktól eltérően – egy, a Szeplőtelen Szűz Máriát ábrázoló metszet tűnik fel, az érdekesség, hogy nem mindig ugyanaz, hanem négy különböző metszetet sikerült regisztrálni.

1. 1698-ban és 1699-ben egy szignálatlan Szeplőtelen Szűz ábrázolás: a sárkányon taposó csillagkoszorús Mária felett az Atyaisten emeli áldásra a kezét, jobbra két angyal tartja az Esterházy-címert. Ugyanezt a metszetet közölték Esterházy Pál 1698-ban megjelent *Speculum immaculatum* című művében (1. kép).

2. 1701-ben, 1703–1705 között és egy alkalommal év nélkül (azaz ötször) kompozíciójában az előzőnek teljesen megfelelő, ugyancsak szignálatlan, de nem ugyanaz a metszet (2. kép).

3. 1702-ben egy szerényebb kivitelezésű, szignálatlan Napba öltözött Aszszony-metszet, amelyen a másik három metszettől eltérően nincs rajta az Esterházy-címer. Feltételezésem szerint tévedésből került a nyomtatványba (3. kép).

4. 1707–1708-ban és egy alkalommal év nélkül (azaz háromszor) a jelentős barokk művész, Andrea Pozzo által rajzolt és Johann Andreas Pfeffel metszett kép, egy Győztes Immaculata-ábrázolás, amelyen az anyja karján ülő Jézus ledöfi a sárkányban megtestesülő gonoszt. A kép jobb szélén egy angyal támaszkodik az Esterházy hercegi címerre. Kétségtávol ez a legkvalitásosabb a négy rézmetszet közül (4. kép).⁶²

⁵⁹ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 71.

⁶⁰ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 76.

⁶¹ MONOK, ZVARA 2020, i. m. 73.

⁶² SERFŐZŐ Szabolcs, *Győztes Immaculata Esterházy-címerrel, Andrea Pozzo rézmetszete Esterházy Pál herceg számára = Ars Hungarica*, 40(2014), 169–175. Serfőző Szabolcs nem vizsgálta meg az összes füzetet, ezért tévesen állította, hogy 1698–1706 között a beszédek címlapelőzékén mindig ugyanaz a metszet látható.

1. ábra. Ismeretlen alkotó: Szeplőtelen Szűz Mária (ÖNB 77.Cc.445)

2. ábra. Ismeretlen alkotó: Szeplőtelen Szűz Mária (ÖNB 77.Cc.430)

3. ábra. Ismeretlen alkotó: Szeplőtelen Szűz Mária (ÖNB 77.Cc.433)

4. ábra. Andrea Pozzo – Johann Andreas Pfeffel: Szeplőtelen Szűz Mária (ÖNB 77.Cc.440)

Az egyetemi beszédek tartalmukkal és a bennük megjelenő metszettel illeszkedtek Esterházy Pál Szűz Mária tiszteletét középpontba állító irodalmi munkásságához, valamint művészeti mecénatúrájához. A győzelmes Szeplőtelen Szűz alakja nemcsak a kiadványai képi világának meghatározó eleme, de kegyúrként az uradalmaiba tartozó plébániatemplomok oltárain és az általa alapított kolostorok külterében, valamint rezidenciái környezetében állított oszlopokon is fontos identitásbeli tényező.⁶³ Esterházy Pál nagyon tudatosan figyelte és követte a Habsburgok tevékenységét, legalábbis II. Ferdinánd, III. Ferdinánd és I. Lipót „méltó példáira” hivatkozott, amikor a kismartoni kastélya elé elhelyeztette a Szentháromság és Szűz Mária szobrát, amelyet egy metszeten is megörökített.⁶⁴ Fraknoi kincstárának egy ma is meglévő darabja az az elefántcsontból és fából készült Mária-oszlop, amelynek az eredetijét 1679 körül Philip Küsel augsburgi mester készítette a bécsi am Hof Mária-szobra alapján I. Lipót számára, a császári kincstárba.⁶⁵

Összefoglalás

Esterházy Pál a fiai tanulmányai során került kapcsolatba bécsi nyomdászokkal, amikor tézislapjaikat és Szent László-napi beszédeiket kiadatta. Az 1690-es évtizedben a saját latin nyelvű kegyességi művei és családtörténete kinyomtatásával a nagy és patinás műhellyel rendelkező Leopold Voigtot bízta meg. Magyar nyelvű könyvei ezzel szemben Nagyszombatban jelentek meg. A bécsi helyszínválasztás célzatosan történt, elsődleges mozgatórugója az volt, hogy az császárnak és a környezetének is megmutathassa különleges képességeit, nemcsak azt, hogy milyen nagylelkű mecénás, hanem azt is, hogy a teológiában jártas, a hitében elmélyült és a pietas austriacát értő író is. Ezt az elismerésre vágyó reprezentálás szándékát támasztja alá a fennmaradt jeles névsor, amely szerint a *Via Lactea* 1691 végén kinyomtatott 200 példányából majdnem harmincat a bécsi udvarban osztottak szét. Nem ismert, hogy a nádor a másik négy bécsi könyvét eljuttatta-e az előkelő bécsi köröknek, de tény, hogy hasonló cél vezette 1700-ban a családja múltját és előkelőségét összefoglaló *Trophaeum* megjelenésekor is. Ekkor azonban feleségével való viszálya miatt nem sikerült a koronát felhelyezni az életművére. Esterházy Pál ambícióiról sokat elárul a Bécsben, a jezsuita egyetemen létrehozott alapítványa, amelynek feladata volt a teológushallgatók Szeplőtelen Szűz Máriáról szóló beszédeinek kiadása, legalább 11 ilyen, ugyancsak Leopold Voignál évente megjelent kisnyomtatványról tudunk. Ezek ékessége a címlap elé helyezett Győzedelmes Mária-metszet, a 11 év alatt négy különböző megformálásban. Galavics Géza

⁶³ GALAVICS 2002, i. m. 277–286.

⁶⁴ GALAVICS 2002, i. m. 286; SZALAI Béla, *Matthias Greischer, Egy rézmetsző Esterházy Pál nádor udvarában*, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, Kossuth, 2020, 44–46.

⁶⁵ GALAVICS 2002, i. m. 284–286. A bécsi kegytárgy: Kunsthistorisches Museum, Kaiserliche Schatzkammer, ltsz. Kunstkammer 882.

megállapítása, mely szerint Esterházy Pál kegyességével és mecénatúrájával „méltn állította magát és családját az uralkodóház közelébe”,⁶⁶ bécsi irodalmi és pártfogói tevékenységének árnyalásával további megerősítést nyert.

Viskolcz, Noémi

The publications of Pál Esterházy in Vienna

Prince and Palatine of Hungary Pál Esterházy (1635–1713) encountered Viennese printers during his sons' studies when he published their academic theses and speeches. In the 1690s, he commissioned Leopold Voigt, who had a large and prestigious printing workshop in Vienna, to print his works of piety and his family history in Latin. His books in Hungarian, on the other hand, were published in Nagyszombat (Tyrnau). The choice of Vienna was deliberate, the primary motive being to show the Emperor and his court his special abilities, not only as a generous patron of the arts but also as a writer well-versed in theology and deep in his faith.

This desire for prestigious representation is confirmed by the surviving list of illustrious names, according to which almost thirty of the 200 copies of his *Via Lactea*, printed at the end of 1691, were distributed at the Viennese court. It is not known whether Pál Esterházy distributed his other four books to the Viennese aristocracy, but it is a fact that he had a similar aim in 1700 when he published the *Trophaeum*, a summary of his family's past and nobility. On that occasion, however, his feud with his wife prevented him from placing the crown on his life's work.

Much is said about the ambitions of Paul Esterházy by the foundation he set up at the Jesuit University in Vienna, which was responsible for publishing the speeches of theology students on the Immaculate Virgin Mary, of which we know of at least 11, also published annually by Leopold Voigt. The jewel of these is the Immaculate Virgin Mary engraving placed in front of the title page, in four different versions over the 11 years. Pál Esterházy's piety and patronage deservedly brought him and his family close to the imperial family, and this was further confirmed by the presentation of his literary and patronage activities in Vienna.

Keywords: 17th century, Pál Esterházy, Printer Leopold Voigt, works of piety, patronage, Habsburg court.

⁶⁶ GALAVICS 2002, i. m. 280.

Tóth Ferenc

A szultáni szerájtól a párizsi Királyi Könyvtárig

Egy *corvina* megmentésének különös 18. századi története*

A párizsi Bibliothèque Nationale de France Kézirattára a felbecsülhetetlen értékű kéziratok egyik leggazdagabb európai gyűjteménye. A kéziratárban olyan kiemelkedő értékű magyar vonatkozású forrás is található, amelyek nemzeti örökségünk legértékesebb szövegei közé tartoznak.¹ Mátyás király híres könyvtárából származó kéziratok közül is található nyolc példány e gyűjteményben, amelyeknek a tudományos kutatás már régóta kiemelt figyelmet szentelt. Ezek közül a legnagyobb utat valószínűleg a polihisztor Klaudiosz Ptolemaiosz által készített *Geographia* című művének 8. kötete tette meg, amelyet ma a Bibliothèque Nationale katalógusában *Cosmographia* címen, a latin nyelvű kéziratok között tartanak nyilván.² A *corvina* az eredeti görög szöveg Jacopo d'Angelo által készült latin fordítását tartalmazza, amelynek a másolatát a kutatások szerint Hugues Comminel, mézières-i scriptor készítette, akinek Nicolas Mangona és Piero Strozzi nyújthattak segítséget feltehetőleg az 1480-as évek végén. A címlap Francesco Rosselli munkáját dicséri, a többi illusztrációt pedig feltehetőleg Attavante degli Attavanti készítette.³ A térképek készítőinek azonosítása során megoszlanak a vélemények: Joseph Fischer szerint Francesco Berlingheri⁴, François Avril szerint pedig Piero del Massaio alkották őket.⁵ A kéziratot Mátyás király rendelte meg Vespasiano da Bisticci firenzei könyvkereskedőtől, és a király életének vége felé

* A tanulmány az Eu-Qu ERC, illetve a HUN-REN MKH–ELTE Nemesi Emigráció és Emlékezet (1541–1756) – Forrásfeltárás és Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport (TKCS 01265) kutatási projektek keretében, valamint a Külgazdasági és Külügyminisztérium Klebelsberg Kunó ösztöndíja támogatásával készült.

¹ Ilyen például II. Rákóczi Ferenc fejedelem *Vallomások (Confessio peccatoris)* című művének eredeti autográf kézirata BNF, série Ms. Lat. 13628 Confessio peccatoris. A mű újabb kritikai kiadásának előkészítése jelenleg zajlik a HUN-REN MKH–ELTE Nemesi Emigráció és Emlékezet (1541–1756) – Forrásfeltárás és Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport (TKCS 01265) kutatási projekt keretében.

² BNF, série Ms. Lat. 8834 Claudius Ptolemaeus: *Cosmographia* (ford. Jacobus Angelus).

³ Ld. erről bővebben: <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codlat8834-hu> (letöltve: 2023. 09. 23.).

⁴ FISCHER, Joseph, *De Cl. Ptolemaei vita operibus geographia praesertim eiusque fatis*. Vaticanus, 1932, I, 218 és 375–398. Vö. <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codlat8834-hu>.

⁵ A kézirat leírása: AVRIL, François, *Ptolémée: Cosmographia = Dix siècles d'enluminure italienne: VIe-XVIIe siècles*. [catalogue par François AVRIL, Yolanta ZALUSKA, Marie-Thérèse GOUSSET,

készülhetett el a munka, amely a *Bibliotheca Corvina* egyik jeles darabjává válhatott. Nagy valószínűséggel a mohácsi csata után Budát kifosztó oszmán csapatok hadizsákmányaként került ezt követően Konstantinápolyba, ahol bekerülhetett a szultáni szeráj könyvtárába. Ellentétben a Bibliothèque Nationale de France Kézirattárában „rejtőzködő” magyar vonatkozású munkákkal⁶, amelyek gyakran éppen a könyvtári beosztásuknak köszönhetően kerültek el a hazai kutatók figyelmét⁷, e mű eredetére vonatkozóan elég pontos információk állnak a rendelkezésünkre a könyvtár katalógusaiban. Mátyás király címereinek köszönhetően már régi inventáriumokban is egyértelmű utalás van arra, hogy egy *corvináról* van szó, sőt a Bibliothèque Nationale de France Kézirattárának katalóguscédulája arról is tájékoztat, hogy a kéziratot egykor François de Tott francia diplomata vásárolta meg Konstantinápolyban, Vergennes gróf, francia külügyminiszter megbízásából a Francia Királyi Könyvtár, vagyis a Bibliothèque Nationale de France elődje számára.⁸ A kézirat 1794-ben, a francia forradalom egyik legzűrzavarosabb időszakában került be a könyvtár állományába, de a Kézirattárba csak 1855 januárjában jut el.⁹ A közelmúltban francia levéltárakban és könyvtárakban végzett kutatásaink során sikerült e kézirat felfedezésének és Franciaországba való eljuttatásának történetére vonatkozó újabb forrásokat is feltárnunk, amelyek révén most már a könyvtári katalógusban szereplő adatoknál pontosabb információkkal rendelkezünk, amelyeket e tanulmány keretében szeretnénk megosztani a téma iránt érdeklődő olvasókkal.

Michel PASTOUREAU]. Budapest, 1990, 122. Vö. <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codlat8834-hu>.

⁶ Ld. erről egy közelmúltban írt tanulmányunkat: TÓTH Ferenc, *Rejtőzködő hungarikumok a Bibliothèque Nationale de France kézirattárában* = *Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 3, 345–366. <https://doi.org/10.17167/mksz.2021.3.345-366>

⁷ Jó példa erre az itt őrzött és nemrég felfedezett Ms. All. 100 jelzetű kézirat (*Recueil de copies de lettres et de notes journalières relatives à la campagne de Hongrie en 1687*), amely Lotaringiai V. Károly herceg saját kezű 1687-es magyarországi naplóját tartalmazza, és amelyet a kötet első forrásának nyelve alapján a német kéziratok közé osztályozták be a könyvtárosok. E kézirat részletes bemutatását ld. TÓTH Ferenc, *A „második mohácsi csata” igazi arca, Az 1687-es harsány-hegyi ütközet a párizsi Bibliothèque Nationale de France egy ismeretlen forrása alapján* = *Hadtörténelmi Közlemények*, 133(2020), 4, 827–862.

⁸ DELISLE, Léopold, *Le Cabinet des Manuscrits*, I, Paris, Imprimerie impériale, 1868, 298; *Catalogue général des manuscrits latins*, n° 8823–8921, szerk. Marie-Pierre Lafitte, Jacqueline Sclafer, Paris, Bibliothèque nationale, 1997, 16–17; VAN PRAET, Joseph, *Catalogue des livres imprimés sur vélin avec date, depuis 1457 jusqu’en 1472*. I, Paris, 1813, 17–18 n.

⁹ A korabeli katalógusban a jelzeténél a következő margófeljegyzés található: „envoyé par le département des Imprimés en janvier 1855”. BNF, série NAF (Nouvelles Acquisitions Françaises) 5526, fol. 72.

François de Tott törökországi reformtevékenysége és kulturaközvetítő szerepe

François de Tott báró a 18. századi franciaországi magyar emigráció egyik legérdekesebb személyisége volt. Apja, Tóth András a Rákóczi-szabadságharc veteránjaként került Franciaországba, ahol a Berchény-huszárezredben folytatta katonai szolgálatát. Később a francia diplomácia is hasznát látta a törökül jól beszélő egykori kuruc katonának, akit az Oszmán Birodalom területére menekült magyarok körében való toborzásra és titkos küldetésekre is felhasználtak. Tóth András sikeres keleti útjai során gyakran kapott lengyel és magyar ügyeket érintő titkos megbízatásokat, sőt később a híres francia királyi titkos diplomáciai kabinet, a *Secret du Roi* rejtelmébe is beavatták.¹⁰ A korosodó magyar ügynök helyettesítésére a francia királyi udvarban ifjabbik fiát, François-t szemelték ki, akit 1755-ben magával vitt Konstantinápolyba, hogy megtanuljon törökül, és idővel apja nyomdokaiba léphessen a francia diplomácia szolgálatában.¹¹ François de Tott nyolc évet töltött az oszmán fővárosban, majd visszatért Franciaországba. Később az 1760-as években kialakult lengyel válság idején újra egy különleges küldetést kapott, amikor a krími tatár kán udvarába nevezték ki konzulnak.¹² Itt 1767-től egészen Kirim Giráj tatár kán 1769-ben bekövetkezett haláláig tartózkodott, miközben az orosz–tatár határon egy incidensből háborúvá robbant ki a lengyelországi válságból kiszélesedő konfliktus. Ezt követően a báró Konstantinápolyba utazott, ahol a tehetséges katonatiszt és diplomata a háborús félelmek és a káosz zűrzavarában találta az oszmán fővárost.¹³ Katonai szaktudása és tapasztalatai révén a törökül is jól beszélő francia huszártiszt gyorsan elnyerte a szultán és a török miniszterek elismerését és bizalmát. Először a tüzérség fejlesztését javasolta az oszmán uralkodónak, s e feladatot rá is bízta. A francia huszártiszt számára óriási kihívás volt, hogy elméleti ismeretek hiányában ilyen nagyszabású és kiterjedt szaktudást igénylő munkával kell megbirkóznia.¹⁴

A helyzet tovább súlyosbodott, amikor a török flotta megsemmisítő vereséget szenvedett a cseszmei tengeri ütközetben 1770. július 5-én. E váratlan fordulat következtében a legsürgősebb teendő a Dardanellák tengerszoros védelmét biztosító erődítmények megerősítése volt. Az új konstantinápolyi francia nagykövet,

¹⁰ Ld. erről bővebben: Tóth Ferenc, *Magyar ügynökök a francia király szolgálatában Kelet-Európában az orosz–osztrák–török háború korában (1736–1739)* = *Századok*, 145(2011), 5, 1183–1214.

¹¹ Service Historique de la Défense, série A1 3403 fol. 37.

¹² A krími francia konzuli poszt jelentéktelen diplomáciai súllyal rendelkezett. Gyakran orvosok vagy kalandorok töltötték be ezt az Oszmán Birodalom végvidékén elhelyezkedő, nem túl sok jóval kecsegtető állást. A 18. század folyamán több magyart – köztük a báró apját, Tóth Andrást is – ki-nevezett ide a konstantinápolyi francia nagykövet. Ld. erről bővebben: Tóth Ferenc, *La mission du baron de Tott en Crimée* = *Archivum Ottomanicum*, 20(2002), 131–165.

¹³ Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN), série A Constantinople fonds Saint-Priest 44 767.

¹⁴ Tóth Ferenc, *Egy magyar származású francia diplomata életpályája, François de Tott báró (1733–1793)*, Bp., 2015, 125–163.

Saint-Priest gróf¹⁵ javaslatára a Fényességes Porta 1770 júliusában François de Tott bárót bízta meg, hogy megoldja a tengerszorosok védelmét Orlov admirális Konstantinápolyt fenyegető flottájával szemben.¹⁶ A báró a Dardanellák erődjait és azok védőit egyaránt igen lehangoló állapotban találta. Az orosz flotta végül csak egy kísérletet tett a tengerszorosokon keresztül való betörésre, amelyet Tott báró sikeresen megghiúsított. E fényes haditett nemcsak az ő katonai érdemeit öregbítette, hanem a vereségekbe belefásult védőseregbe is új erőt öntött.¹⁷ Az erődítési munkálatok még több hónapig tartottak. Ezalatt a konstantinápolyi francia követség segítségével Tott új ágyúállásokkal erősítette meg az erődítményeket, amelyek így már ellen tudtak állni egy esetleges tengeri támadásnak.¹⁸

A Dardanellák védelme után újabb, egyre bonyolultabb feladatokkal látták el, amelyek közül a legfontosabb a török tüzérség reformja volt.¹⁹ Tott báró nem volt hivatásos tüzértiszt, viszont tapasztalatból ismerhette e fegyvernem számos alapelemét. Nemsokára megbízták még egy új, európai mintára szervezett tüzegegység létrehozásával, és francia típusú gyorstüzelésű ágyúk öntésével is. A francia tüzérség e korban a világ legfejlettebb szintjét képviselte, amit olyan híres mérnökök alapoztak meg, mint Saint-Rémy,²⁰ Bélidor²¹ vagy Gribeauval.²² Choiseul herceg, a hétéves háború utáni hadi reformok fő ösztönzője a tüzérség reformját a híres Gribeauvalra bízta, aki új rendszerű (système Gribeauval), gyorstüzelésű tüzérséggel biztosította a francia hadsereg fölényét e fegyvernemben egészen a forradalmi és a napóleoni háborúkig.²³ A tüzelés gyorsaságának fokozásával elért eredményeit hamarosan, már 1770 decemberében az első nyilvános bemutatóján megsejmelhette a konstantinápolyi közönség.²⁴

1771 elején újabb feladatokkal bővült a francia huszártiszt tevékenységi köre: új, francia típusú ágyúk öntésével, a tüzérség oktatására alkalmas iskola alapítá-

¹⁵ François-Emmanuel Guignard (1735–1821), Saint-Priest grófja, francia politikus és diplomata.

¹⁶ CADN, série A Constantinople fonds Saint-Priest 45 407.

¹⁷ François baron de Tott *Emlékiratai a törökökről és a tatárokról*, szerk. Tóth Ferenc, Szombathely, 2008, 205–206.

¹⁸ Ld. erről újabban: TÓTH, Ferenc, *The Bastions of the Ottoman Capital, The Fortresses of the Dardanelles and the Bosphorus seen by French Military Engineers, Diplomats and Travellers in the Seventeenth and Eighteenth Centuries = Images in the Borderlands, The Mediterranean between Christian and Muslim Worlds in the Early Modern Period*, ed. Giuseppe Capriotti, Ivana, Čapeta Rakić, Turnhout, Brepols, 2022, 61–74. <https://doi.org/10.1484/M.MEMEW-EB.5.130600>

¹⁹ CADN, série A Constantinople fonds Saint-Priest 45 497.

²⁰ Pierre Surirey de Saint-Rémy (kb. 1650–1716), francia tábornok, a tüzérség szakértője. *A Mémoires d'artillerie* (Paris, 1697; 1707; 1745; 1765) című munka szerzője.

²¹ Bernard Forest de Bélidor (1698–1761), francia hadmérnök, a hidraulika és a ballisztika szakértője.

²² Jean-Baptiste Vaquette de Gribeauval (1715–1789), francia tüzértiszt, a francia tüzérség megújítója.

²³ BÉLY, Lucien, *Les relations internationales en Europe XVIIe – XVIIIe siècles*. 3. kiad. Paris, 2001, 562–563.

²⁴ CADN, série A Constantinople fonds Saint-Priest 45 fol. 587–588.

sával bízták meg. Ezenkívül az uralkodó kérésére a folyókon való átkelésre alkalmas, saját tervezésű pontonhidakat is gyártott.²⁵ III. Musztafa szultán a reformok elkötelezett hívének bizonyult, de a legtöbb oszmán méltóság gyanakodva figyelte a báró modernizáló tevékenységét.²⁶ A Fekete-tenger felőli orosz tengeri támadás kiküszöbölése érdekében rábízták még a Boszporusz tengerszoros védelmének megerősítését is. A tervek elkészítését követően, 1773. február 16-án kezdték el az erődök építését. Ezzel egy időben folytatta a korábban elkezdett konstantinápolyi reformjait is, így az erődítmények építése 1776-ig, Tott báró távozásáig tartott.²⁷

A báró konstantinápolyi reformtevékenységének kétségtelenül az egyik legnívósabb eredménye az általa létrehozott új matematikai iskola (törökül *Hendesekehâne*) volt, amelynek célja a tengerésztisztek és hadmérnöki és egyéb műszaki munkálatokat végző oszmán tisztek korszerű képzésének biztosítása volt.²⁸ Az intézményt 1775. április 29-én avatták fel a konstantinápolyi Arzenálban.²⁹ Az isztambuli Műszaki Egyetem egyébként még ma is egyik jogelődjének tartja ezt a matematikai iskolát, amelynek létrejötte ilyen nagy változásokat hozott a Fényességes Porta tudományos életében.³⁰ Az intézmény elsősorban a már aktív tisztek átképzését volt hivatott szolgálni, és ebben a minőségében inkább – mai szóval élve – felnőttképző intézmény, mint iskola volt. Tott báró emlékirataiban így írt erről: „Mivel eredetileg a haditengerészet számára hozták létre, az iskola az Arzenálban kapott helyet. Elsősorban az akkor legsürgősebb feladatok ellátására alkalmas embereket kellett képeznünk, így több fehérszakállú hajóskapitány is csatlakozott az egyébként is felnőttkorú iskolásokhoz, s ennek következtében nem kellett tartanom a diákcsinnyektől. Naponta lediktáltam törökül a tananyagot, amit a diákok beírtak a füzetjeikbe, és kiválasztottam egyet közülük, aki másnap

²⁵ CADN, série A Constantinople fonds Saint-Priest 46 fol. 147–148., 213–214., 219.

²⁶ CADN, série A Constantinople fonds Saint-Priest 46 fol. 220.

²⁷ Ld. erről bővebben: TÓTH Ferenc, *Le baron de Tott: le défenseur des Dardanelles = Az értelem bátorsága, Tanulmányok Perjés Géza emlékére*, szerk. Hausner Gábor, Bp., Argumentum, 2005, 731–752.

²⁸ Frédéric Hitzel szerint 1773-ban nyílt meg Hasköy-ben, és tíz évvel később átalakították mérnököiskolává (*mühendiskhâne*). HITZEL, Frédéric, *L'Empire ottoman XVIe-XVIIIe siècles*, Paris, Les Belles Lettres, 2001, 264. <https://doi.org/10.14375/NP.9782251903453>

²⁹ „L'École de Théorie a été ouverte le 29. avril dernier à l'arsenal sous la direction du Sieur de Kermorwand et d'un Renegat anglois nommé Mustapha Aga, avec la surveillance de M. de Tott. On lui a envoyé ce qui se trouvoit d'instrumens de Mathematique au sérail en assés mauvais ordre pour la plus part; mais il les a très aisément remis en état. Les élèves au nombre de dix commencent à tirer des lignes et marquent de la bonne volonté.” Saint-Priest gróf Aiguillon hercegnek (Konstantinápoly, 1775. május 3.) CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 50 fol. 271. Vö. LEVY, Avigdor, *Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century = Middle Eastern Studies*, 18(1982), 3, 235. <https://doi.org/10.1080/00263208208700508>

³⁰ Ld. ehhez az egyetem (Istanbul Teknik Üniversitesi) internetes honlapját: <http://www.itu.edu.tr>

felmondatta velük az órán.³¹ Ezzel a módszerrel nemcsak a diákjaim figyelmét sikerült lekötnöm, hanem rendkívül gyors eredményeket értem el. Alig három hónap alatt képesek voltak terepen alkalmazni a háromszög tan négy alapszabályát. Éppen erre kellett összpontosítani a munkámat is. Tábori mérnökökre volt szükség és olyan tengerészekre, akik képesek voltak a mélység mérésére, a helymeghatározásra és a hajóút kiszámítására. Ez éppen elég volt a hatvanéves diákjaimnak.”³²

A semmiből létrehozott matematikai iskola felszerelését és könyveinek nagy részét a francia kormányzat biztosította. Tott báró a nagy francia *Enciklopédia* és a korabeli jelentősebb matematikai és hadtudományi munkák felhasználásával alakította ki a tananyagot, amelyet az általa létrehozott intézményben oktattak. A Franciaországból megrendelt könyveket a diplomáciai futárposta segítségével juttatták el az oszmán fővárosba. E kézikönyvek egy részét Tott báró saját könyvtárában is fellelhetjük, amelynek a forradalom idején készített listája fennmaradt.³³ A báró könyvtárában fennmaradt könyvek között található matematikai művek rávilágítanak e gyorsan létrehozott török matematikai iskolában folyó tanítás kezdeteinek könyvészeti forrásaira, és azt is megérthetjük belőlük, hogy hogyan változott át XV. Lajos huszártisztje törökül oktató matematikatanárrá... Könyvei között elsősorban az elemi oktatást kielégítő műveket találunk, és elvétele elmélyültebb és alkalmazott tudományos munkákat is. A kiadásuk évszáma alapján a könyvek túlnyomó része a törökországi reformjai ideje táján jelent meg, így feltételezhetjük, hogy a konstantinápolyi matematikai iskola létrejöttével összefüggő munkákról lehet itt szó.³⁴

Arról eddig sem a báró könyvtárának fennmaradt listája, sem a báró visszaemlékezései alapján nem tudtunk, hogy esetleg a szultáni palotából is kerültek volna értékes régi könyvek vagy kéziratok kódexek az új matematikai iskola könyvtárába. Az pedig, hogy ezek között értékes hungarikumok, nevezetesen egy *corvina* is rejtőzhet, szintén ismeretlen volt eddig a kutatók számára. Azt viszont fontos megjegyeznünk, hogy Tott báró és családja igen nagy jelentőséget tulajdonított a magyar vonatkozású kéziratok és művek feltárásának és megmentésének. Ismeretes, hogy Francois de Tott apja, Tóth András több ízben is járt Rodostóban a magyar emigránsok között. A francia diplomáciai levelezésekben adatot találhatunk arra is, hogy ő maga is szállított Franciaországba a konstantinápolyi francia követség diplomáciai futárcsomagjában fontos magyar vonatkozású iratokat, például

³¹ A diákokból egyszersmind tanárokat kialakító módszert sikeresen lehetne alkalmazni a nevelőházakban is. Jól megtanuljuk azt, amit tanítunk, és az önérték bevonásával biztos sikert érhetünk el az oktatásban (Tott báró jegyzete).

³² *François baron de Tott Emlékiratai a törökökről és a tatárokról*, szerk. Tóth Ferenc, Szombathely, Vasi Szemle Kiadó, 2008, 242.

³³ Ld. erről részletesebben: Tóth Ferenc, *Ex libris baron de Tott. Portyázás egy XVIII. századi magyar származású francia huszártiszt könyvtárában = Hadtörténelmi Közlemények*, 119(2006), 2, 389–414.

³⁴ *Uo.*, 400.

Rákóczi fejedelem levelezéseit.³⁵ Azt pedig, hogy milyen fontos szerepet játszott Tott báró Mikes Kelemen értékes munkájának, a *Törökországi levelek* című irodalmi értékű műnek a megmentésében és valószínűleg Magyarországra való eljuttatásában is, azt éppenséggel a legutóbbi évek egyik szerencsés felfedezésének köszönhetően ismerhettük meg jobban.³⁶

A konstantinápolyi francia követség antik és keleti kéziratok gyűjtésében folytatott kulturális missziói

Mielőtt folytatnánk a Tott báró hungarikumok megmentésében játszott tevékenységének tanulmányunk tárgyához kapcsolódó eredményeinek ismertetését, fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a francia kormányzat milyen erőfeszítéseket tett az Oszmán Birodalom területén szétszóródott felbecsülhetetlen értékű írott kulturális örökség megmentése és rendszerezése terén. XIV. Lajos uralkodása során a versailles-i kormány már gondosan összeállított könyv- és kéziratlistákkal ellátva

³⁵ Részlet Tott apjának Rouillé külügyminiszterhez írt 1755. szeptember 19-i, előző rodostói utazását leíró leveléből: „Les seigneurs m’ont remis quelque papier du prince Rakoczy, j’en ay lus une partie, et il me reste encore beaucoup à lire ce que j’ay trouvée jusque appresent ce sont des encienne correspondance avec des personne qu’il a employé dans les pays etranger, des projet, et des lettres ecritte à la Porte. Voila Monseigneur tous ce que je pût faire jusque appresent de ce cauté la. Vous jugerez par vos grand lumiere si le Roy peut tirer quelque utilité de la bonne volonté de mes compatriote dans ce pays cy, et vous aurez la bonté de m’honorer de vos ordres que j’attand avec impatience pour me rendre util en tous ce qu’il vous plaira, n’ayant rien au monde tant à cour que de meriter par mes foibles services la continuation de vos bonté.” CADN, Ambassade de Constantinople série A, Correspondance secondaire, collection Saint-Priest 236 (Correspondance entre le ministre des affaires étrangères et M. de Totte 1755–1756) számozatlan levél.

³⁶ Egy a Nantes-i Diplomáciai Levéltári Központban őrzött, a konstantinápolyi francia nagykövetségen vezetett és a francia kérésre elrendelt portai utasítások tételes jegyzékét tartalmazó naplókönyv, amelynek a 116. lapján található 1895. számú bejegyzése tömören így foglalja össze egy 1772–1773 körül született portai parancs tartalmát: „Tott úr kérésére kiadott parancs, annak érdekében, hogy a kádi ne foglalhassa le a Rodostóban elhunyt magyar generális javait.” Ezek szerint Tott báró tudatosan avatkozott bele a rodostói helyi ügyekbe az utolsó magyar básbug – vagyis Mikes Kelemen (1690–1761) – halála után a szétszóródott magyar közösség által nem kellőképpen gondozott hagyatéka megmentésének érdekében. A bejegyzés még érdekesebbé válik az azt követő, hasonló rendelet kivonatának ismeretében, amely arról tudósít, hogy a Porta parancsára Szatmári (Szatmári) András, újonnan kinevezett magyar generális az elődjének – vagyis Mikes Kelemennek – az illetményével megegyező összeget kapjon. A feljegyzés szerint az akkori francia nagykövet kérésére Szatmári András vállalta, hogy ebből az összegből biztosítja egy rodostói katolikus plébános ellátását is. CADN, Ambassade de France à Constantinople, série A fonds Saint-Priest vol. 265 Index général ou table chronologique des commandements gardés dans les registres de l’ambassade depuis l’an de l’Hégire 1110 & de J. C. 1689 commencé l’an 1745 par ordre de son Excellence Monseigneur le comte de Castellane. Ld. erről bővebben: TÓTH Ferenc, *Egy hiányzó láncszem, avagy újabb adalékok Mikes Kelemen Törökországi leveleinek kéziratértékeléséhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 120(2016), 5, 631–641.

küldött tudósokat keleti tanulmányútra, amelyeket az 1670-ben alapított Compagnie du Levant és a konstantinápolyi francia követség segítségével bonyolítottak le. A neves keletkutató, Antoine Galland (1646–1715) harmadik útja előtt egyenesen Colbert pénzügyminisztertől kapott listát a gyűjtendő kéziratokról.³⁷

A konstantinápolyi francia tolmácsiskola és a párizsi Louis-le-Grand jezsuita kollégium segítségével pedig számos keleti kéziratot sikerült átültetni francia nyelvre ebben az időszakban. A javított fordítások jelentős részét díszes oszmán bőrkötésben, leggyakrabban az eredeti szöveggel együtt a Francia Királyi Könyvtár számára elküldték, és az ottani keleti kéziratokon belül egy önálló szekcióban (*Fonds des traductions*) gyűjtötték össze a 18. század elejétől fogva.³⁸ A könyvtár keleti gyűjteményét már az előző évszázad végén, Colbert pénzügyminiszter támogatásával folyamatosan gyarapították, és a képzett keletkutatók kiküldetéseik előtt részletes utasításokat is kaptak arra vonatkozólag, hogy milyen kéziratokat vásároljanak a könyvtár számára. A könyvtár kéziratállományát a későbbi miniszterek is a szívükön viselték. Kiemelendő közülük Jean Frédéric Phélypeaux Maurepas gróf,³⁹ aki kormányzati tevékenysége során tevékeny részt vállalt a könyvtár kéziratgyűjteményének növelésében.

A konstantinápolyi francia nagykövetek XV. Lajos király uralkodása idején is nagyban elősegítették a kéziratok feltárására irányuló kutatásokat. Közülük a legjelentősebb Villeneuve márki⁴⁰ volt, aki 1729 és 1741 között vezette a konstantinápolyi francia követséget. Villeneuve követsége nemcsak diplomáciai szempontból volt jelentős, mivel fontos kulturális küldetést is teljesített, amelynek célja az volt, hogy a konstantinápolyi könyvtárakból a francia Királyi Könyvtár számára kéziratokat vásároljon, és felvegye a kapcsolatot a nem sokkal korábban alapított konstantinápolyi könyvnyomda vezetőjével, a magyar származású Ibrahim

³⁷ Archives Historiques de la Congrégation de la Mission (Lazaristes), série IV A 1 Mémoire des observations que l'on peut faire dans les voyages du Levant, remis par Colbert à M. Galland, 30–35.

³⁸ A Fonds de traductions szekcióba tartozó művek leírásához lásd *Catalogue des manuscrits turcs, tome II (Suppl. n° 573–1419)*, éd. E. Blochet, Paris, Bibliothèque nationale, 1933, 73–107.

³⁹ Jean Frédéric Phélypeaux Maurepas gróf (1701–1781) francia államférfi, a Maison du Roi államtitkára, haditengerészeti miniszter (1723–1749) és államminiszter (1774–1781). Életéről ld. FILION, Maurice, *Maurepas, ministre de Louis XV (1715–1749)*, Montréal, Leméa, 1967. Vö. VIGUERIE, Jean de, *Histoire et dictionnaire du temps des Lumières*, Paris, Robert Laffont, 2007, 1173–1174.

⁴⁰ Louis-Sauveur de Villeneuve márki (1675–1745) a konstantinápolyi francia követség egyik legmarkánsabb kora újkori diplomatája volt. A taláros nemességhez tartozó Villeneuve 1675-ben született Marseille-ban, apja a város királyi polgári helytartója, majd később az aix-i parlament tanácsosa volt. Ő maga szintén örökölte a marseilles-i helytartói hivatalt, majd később egy párizsi utazása alkalmából találkozott Daguesseau kancellárral, aki javasolta a konstantinápolyi nagyköveti posztra. A Jean-Baptiste Louis Picon, d'Andrezel vicomte-ja, korábbi nagykövet váratlan halála után megüresedett állást végül 1729-ben foglalta el a márki, és tizenkét évig vezette a követséget. 1744-ben XV. Lajos felajánlotta neki a külügyi tárcát, amelyet ő visszautasított. Villeneuve márki Marseille-ban hunyt el, 1745. július 1-én.

Mütefferrikával,⁴¹ aki egyébként 1717-től hivatalos minőségben is együttműködött a Rákóczi-emigrációval. Villeneuve hivatala idején bonyolították le az egyik legjelentősebb kéziratbeszerző expedíciót François Sevin és Michel Fourmont abbék vezetésével, akik a Királyi Könyvtárt vezető Jean-Paul Bignon abbéval együttműködve tártak fel és vásároltak meg értékes kéziratokat.⁴² Villeneuve márki hivatala idején számos képzett helyi dragomán mellett felhasználta több törökországi magyar emigráns aktív szolgálatát, mint például François de Tott apja, Tóth András és Jávorka Ádám, Zay Zsigmond és Máriássy Ádám, akik tevékenyen hozzájárultak a francia diplomácia e területen elért sikereihez is.⁴³ Arról, hogy esetleg a francia diplomácia milyen információkkal rendelkezett a bécsi udvarnak a Konstantinápolyban őrzött *corvinák* megszerzésére tett 17. századi próbálkozásairól,⁴⁴ sajnos nem találtunk adatokat ebből a korból.

A szultáni palotából származó értékes kézirat felfedezése 1775-ben

A szultáni szerájban őrzött könyvek és kéziratok már régóta foglalkoztatták a keleti utazók, diplomaták és tudósok fantáziáját. A kora újkorban fellendülő filológiai kutatások nyomán többen is e helyen próbáltak több legendás ókori kézirat nyomára lelni. Tott báró konstantinápolyi reformjai idején, 1773 elején felröppent egy hír a francia követség köreiből, amely szerint Titus Livius históriájának eredeti szövegét a szerájban őrzik. A hír előzménye a *Gazette d'Utrecht* folyóirat ugyanazon év január 1-i számában közölt információ volt, amely XIV. Lajos király ókori kéziratok összegyűjtésére tett törekvéseit méltatta, és beszámolt Titus Livius munkájának a vatikáni könyvtárban nem sokkal korábban megtalált egyik tö-

⁴¹ Életéről és munkásságáról ld.: SIMONFFY, Aladár von, *Ibrahim Mütefferrika: Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei*, Bp., Vajna-Bokor, 1944; HOPP Lajos, *Ibrahim Mütefferrika (1674/75?–1746) fondateur de l'imprimerie turque* = *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 29(1975), 1, 107–113; REICHMUT, Stefan, *Islamic Reformist Discourse in the Tulip Period (1718–1730) Ibrahim Mütefferika and his Arguments for Printing* = *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World (Istanbul, 12–15 April 1999)*, ed. Ali Caksu, Istanbul, 2001, 149–162; illetve újabban: BARBARICS-HERMANIK, Zsuzsa, *Ibrahim Mütefferrika als transkultureller Vermittler im Osmanischen Reich* = *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen*, Hrsg. Arno Strohmeyer, Norbert Spannenberger, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2013, 283–308; SABEV, Orlin, *Portrait and Self-Portrait: Ibrahim Mütefferrika's Mind Games* = *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 44(2014), 99–121; TÓTH, Ferenc, *Ibrahim Mütefferrika, un diplomate ottoman* = *Revue d'histoire diplomatique*, (2012), 3, 283–295.

⁴² Ld. erről részletesebben: OMONT, Henri, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles* (2 k.), Paris, Imprimerie Nationale, 1902.

⁴³ Ld. erről TÓTH Ferenc, *Francia szolgálatban álló magyar ügynökök az Oszmán Birodalomban a XVIII. század derekán (1735–1756)* = *Hadtörténelmi Közlemények*, 117(2004), 2, 665–679.

⁴⁴ Ld. erről újabban: MONOK István, *A Bibliotheca Corvina, Egy könyvtár sorsa, küldetése és végzete*, Bp., Sárospatak, 2022, 68–74.

redékéről.⁴⁵ Saint-Priest gróf, konstantinápolyi francia követ Aiguillon herceg külügyminiszternek írt 1773. február 17-i levelében – hivatkozva a *Gazette d'Utrecht* említett cikkére – a következőkről tájékoztatta a felettesét a szultáni könyvtárral kapcsolatban: „Nagyon régóta reménykedünk abban, hogy megtaláljuk a Titus Livius teljes kéziratát a Nagyúr könyvtárában. A *Gazette d'Utrecht* jan. 1-i, a hamburgi cikke beszámol a néhai király ez irányú törekvéseiről, amelyet több szerző is megemlített. Ebben az ügyben a legkülönlegesebb az, hogy egyáltalán nem biztos, hogy ez a könyvtár létezik. Titus Liviust pedig bizonyosan nem találjuk meg a szerájban, abban a könyvgyűjteményben, amely egyes pasák és különösen az egykori franciaországi nagykövet Szaid pasa⁴⁶ hagyatékából származik. Egy hagyomány szerint, Konstantinápoly elfoglalásakor, egy régi udvarban halmozták fel a bizánci császár összes könyvét, amelyhez azóta sem nyúlt senki. Ez alapján el lehet képzelni, ha ez a tényleg így volt, hogy ez a gyűjtemény azóta a férgek és a nedvesség martalékává vált. Még azt is hozzáteszik e hagyomány terjesztői, hogy ez a gyűjtemény a babona miatt maradt sértetlen, mivel a törökök azt gyanították, hogy a keresztények titkokat találhatnak benne ott birodalmuk elpusztítására.”⁴⁷

Nem sokkal a konstantinápolyi matematikai iskola megnyitása után és röviddel a báró hazautazása előtt, az 1775. november 14-i levelében beszámolt Vergennes gróf külügyminiszternek, a korábbi konstantinápolyi francia követnek – aki már régóta az egyik protektora és atyai jó barátja is volt – a törökországi reformjainak szükségességéről és egyben korlátairól is, amelyek a háború végének közeledtével egyre jobban kezdtek felerősödni. A levél utolsó bekezdésében számolt be a felfedezéséről, amelyet a téma fontosságára való tekintettel itt teljes egészében idézek: „A szerájból a matematikai iskola számára átadott könyvek között található Ptolemaiosz pergamenre írt kézirat geográfiája, ezt az ívrétű gazdagon díszített munkát V. Sándor pápának ajánlották. A hitvány állapota ellenére úgy gondoltam, hogy méltó lenne, ha a királyé lehetne, és ha Uraságod is úgy gondolja, kérem beszéljen róla Ófelségének. Bízom benne, hogy még találok néhány kéziratot a szerájban, de nem akarom kimutatni, hogy mennyire érdekelnek, viszont megragadom majd a lehetőségét, hogy elmehessek oda kutatni. A csomagot a Kereskedelmi Kamarának címezem és ráírom azt is, hogy mit tartalmaz, nehogy az egészségügyi óvintézkedések következtében megsérüljön.”⁴⁸

A kis szövegrész több fontos információt is tartalmaz, amelyek új megvilágításba helyezik a kézirat felfedezését. Egyrészt a Fényességes Porta a Tott báró

⁴⁵ *Gazette d'Utrecht*, 1773 január 1. Supplément. <https://books.google.fr/books?id=LTJnAAA-AcAAJ&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=false>

⁴⁶ Yirmisekizade Mehmed Szaid pasa (?–1761), oszmán diplomata és nagyvezír.

⁴⁷ Saint-Priest gróf Aiguillon hercegnek (Konstantinápoly, 1773. február 17.) CADN, Constantinople série A, fonds Saint-Priest 48 Dépêches du comte de Saint-Priest au duc d'Aiguillon (1773), 179–180.

⁴⁸ „Tott báró Vergennes grófnak (h. n., 1775. november 14.) AD, série CP Turquie 158 (P/525) Correspondance du chevalier de Saint-Priest (1772–1775) – Supplément. fol. 389.

által alapított matematikai iskola számára több kötetet is átadott a szultáni szeráj könyvgyűjteményéből. Ezek pontos számát nem ismerjük, de valószínűleg elsősorban földrajzi témájú régi könyvekről, kéziratokról lehetett szó. Ezek pontos címét, bibliográfiai adatait nem ismerjük, de a levélrészlet alapján feltételezni lehet, hogy a legértékesebb darab ezek közül ez a kézirat volt. Ennek leírására nem pazarolt túl sok időt, de a rövid jellemzés alapján egyértelműen a napjainkban a Bibliothèque Nationale de France Kézirattárában fent említett kéziratról lehet szó. A levél alapján a szultáni szerájból valószínűleg több más természettudományos munkát is a báró rendelkezésére bocsátottak. Ezek további sorsáról nem sokat tudunk, de elképzelhető, hogy ezek közül is többet szintén eljuttatott Franciaországba a báró. A francia forradalom idején Douai-ban lefoglalt, elkobzott és ki-árusított könyvtárában fellelhető volt még Sztrabón egy 1571-ben Bázelen nyomtatott *Geographiája*, amely formátuma és témája alapján elképzelhető, hogy szintén a szultáni palotából származó földrajzi könyvek közül került a báró tulajdonába.⁴⁹

Szintén fontos adatnak számít, hogy a báró a felfedezésen felbuzdulva újabb kéziratok utáni kutatásokat tervezett folytatni a szerájban, amelyeket a lehetőség szerint diszkrétan próbált meg előkészíteni, nehogy a törökök gyanút fogjanak. A kéziratot a francia diplomáciai futárpostával szándékozott eljuttatni francia földre, első lépésben a marseille-i Kereskedelmi Kamarának címezve. Elővigyázatosságból a csomag külső borításán még feltüntette azt is, hogy értékes kéziratról van szó, amelyet nem szeretett volna a szokásos egészségügyi és járványügyi eljárásoknak kitenni. Itt elsősorban a korban szokásos ecetbe mártás vagy a füstölés káros hatásaitól igyekezett megóvni az értékes illuminált kéziratot. Mivel az ókori ptolemaioszi mű reneszánsz kori latin fordításának a 18. század végén az oktatásban már legfeljebb csak tudománytörténeti jelentősége lehetett, a báró a mű muzeális és bibliofil értékei alapján dönthetett arról, hogy a Királyi Könyvtárnak adományozza. Arról nem számolt be a báró a levélben, hogy a gazdagon díszített kéziratot megvásárolta, elkérte, vagy csak egyszerűen eltulajdonította. Mindenesetre a diplomáciai futárposta használatára való utalás azt jelzi, hogy ekkor már királyi tulajdonnak számított a jeles darab. A kézirat további sorsáról csak a tíz évvel későbbi levelezésekben olvashatunk ismét.

Egy elmaradt tudománytörténeti szenzáció, avagy a kulturális diplomácia cenzúrája

A szultáni szerájból francia földre menekített kéziratról az 1784-es külügyi levelezésekben esik ismét szó. Erre az időszakra Tott báró aktív pályája már véget ért. Miután végrehajtotta élete utolsó nagy külügyi megbízatását, amikor 1777–78-ban a földközi-tengeri francia diplomáciai és kereskedelmi kirendeltségek főellenőre-

⁴⁹ TÓTH Ferenc, *Ex libris baron de Tott, Portyázás egy XVIII. századi magyar származású francia huszártiszt könyvtárában = Hadtörténelmi Közlemények*, 119(2006), 2, 393.

ként bejárta az egész Mediterráneumot, és titkos küldetesként felmérte Egyiptom katonai megszállásának lehetőségeit, a tapasztalt diplomata pályája 1779-ben véget ért.⁵⁰ Ezt követően az észak-franciaországi Douai város parancsnokaként tevékenykedett, és mellesleg megírta a keleti utazásainak történetén alapuló visszaemlékezéseit.⁵¹ A kötet kéziratát eljuttatta a francia uralkodóhoz és a versailles-i kormányzathoz, elsősorban a külügyminiszterhez, Vergennes grófhhoz is. A kéziratból készített kötet nem sokkal a Krím (első) orosz annektálása (1783) után látott napvilágot. Nagy valószínűséggel az újabb orosz–török konfliktushoz vezető események felgyorsították az aktuális eseményekhez szorosan kapcsolódó mű megjelentetésének folyamatát. A mű kinyomtatását engedélyező cenzori jelentés elkészítését Pierre Michel Hennin,⁵² a külügyminisztérium első tanácsosa, művelt és tapasztalt diplomata vállalta magára. Erről tanúskodik egyebek mellett Néville tanácsos Hennin-nek címzett, 1784. január 3-i levele, amelyben erősen sürgette a lektort, hogy mihamarabb küldje vissza neki a javított kéziratot.⁵³

Hennin jól ismerte Tott báró tevékenységét és nagy valószínűséggel a régi kéziratok felfedezésében való jártasságát is. Erről tanúskodik a báróhoz intézett 1778. június 11-i levele is, amelyben kérte a bárót, hogy segítsen Jean-Baptiste-Gaspard d'Anse de Villoison⁵⁴ klasszika-filológusnak, aki éppen egy görög kéziratok feltárását célzó tanulmányútra készült.⁵⁵ A cenzori jelentés elkészítéséhez

⁵⁰ Ld. erről részletesebben: Tóth Ferenc, *Egy magyar származású francia diplomata Egyiptom elfoglalására irányuló terve az 1770-es évek végén* = *AETAS*, 28(2013), 1, 31–60.

⁵¹ TOTT, François de, *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1784. https://doi.org/10.24157/ARC_13191

⁵² Pierre Michel Hennin (1728–1807), francia diplomata és tudós.

⁵³ „J’ai eu l’honneur de vous envoyer le 16 Xbre dernier un manuscrit en deux volumes in f° 4 d’un ouvrage intitulé Mémoires sur la Turquie par M. le Baron de Tott, qui désire beaucoup être bientôt en état de la publier. M. le Maréchal de Castries m’a demandé d’accélérer le plus qu’il sera possible les formalités nécessaires pour la permission d’imprimer cet ouvrage. Je ne le puis qu’autant que vous aurez bien voulu me faire passer le jugement que vous en aurez posté, et je vous prie d’avoir la bonté de me le faire connoître le plutôt que faire se pourra en me renvoyant le manuscrit.” AD, série CP Turquie 170 Correspondance du chevalier de Saint-Priest (1784) fol. 7. Néville Hennin-nek (Párizs, 1784. január 3.).

⁵⁴ Jean-Baptiste-Gaspard d'Anse de Villoison (1728–1807), híres francia klasszika-filológus.

⁵⁵ „J’ai peine à croire que vous rappeliez que j’ai eu l’honneur de vous voir deux ou trois fois à Paris il y a déjà bien des années, mais j’ai crû que vous me permettiez de vous recommander M. de Villoison dont je joins ici une lettre nouvelle, peut être ne vous est-il pas inconnu, il passe pour l’homme le plus sçavant de France dans la connaissance de la langue grecque ancienne, il a aussi étudié la moderne. On l’envoie faire un voyage pour la decouverte des anciens manuscrits (grecs), il a besoin de quelques renseignements sur les quels il prend la liberté de vous consulter. J’espere Monsieur, que vous voudrez, bien rendre à M. de Villoison les services qui dependront de vous tant pour le present que pour l’avenir, il en sera surement tres reconnoissant et en l’obligeant vous contribuerez à l’avancement des lettres, auxquelles son voyage doit naturellement être tres avantageux.” Hennin Tottnak (Versailles, 1778. június 11.) A levél a Francia Akadémia könyvtárának kéziratárában található, pontos jelzete: Bibliothèque de l’Institut de France (Párizs), MS 1279 Fonds Hennin, Correspondance de M. Hennin avec le baron de Tott.

Hennin Vergennes gróftól egy rövid listát is kapott, amelyben a külügyminiszter egyebek mellett korábbi, Ptolemaiosz kéziratával kapcsolatos gondolatait megosztotta. Ezt a tanulmányunk szempontjából fontos néhány soros feljegyzést itt szeretnénk eredeti terjedelmében idézni: „A kézirat munkában kétszer is szerepel Ptolemaiosz földrajza, amely ma a Királyi Könyvtárban található. Ezt a történetet törölni kell. Nincs abban semmi dicséretes, ha egy könyvet eltávolítanak egy olyan gyűjteményből, amelynek tulajdonosa nem ismeri annak az értékét, és ez az itt ismertetett eset még megakadályozhatja azt is, hogy bármely keresztény valaha is megismerhesse azokat a kéziratokat, amelyek a szerájban lehetnek.”⁵⁶

A neves francia külügyminiszter megjegyzése több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt az Oszmán Birodalommal való konfliktusokat konzekvensen kerülő Vergennes gróf nem szeretne volna, ha kiderül, hogy a Tott báró által alapított matematikai iskola számára átadott kéziratok munka végül az ő tudomásával a párizsi Királyi Könyvtárba kerültek. Másrészt pedig a szultáni szerájban rejlő további értékes kéziratok feltárásának lehetőségét sem kívánta kizárni vagy átengedni a rivális európai hatalmak tudósainak és könyvtárainak, valamint általában a keresztény könyvgyűjtőknek. Így a szerencsés véletlennek köszönhetően felfedezett *corvináról* a báró memoárjaiban szereplő információk a francia külügyek élén álló miniszter személyes cenzúrájának köszönhetően kerültek törlésre!

Végezetül lássuk, hogy mit is tartalmazott a Vergennes gróf által kihúzatott szövegrész. Tott báró memoárjainak egyetlen kéziratát sikerült eddig azonosítani, amelyet a Bibliothèque du Collège de l'Enseignement Supérieur de l'Armée de Terre (CÉSAT, korábbi nevén École Supérieure de Guerre) könyvtár kéziratárában őriznek. A kézirat különleges jellegét annak köszönheti, hogy a szerencsétlen sorsú XVI. Lajos király személyes tulajdonát képezte.⁵⁷ Szerencsére a forrásszöveg tanulmányozása során sikerült megtalálni a Vergennes gróf által törlésre ítélt szövegrészt, amelyet itt szeretnénk teljes terjedelmében idézni: „Mivel eredetileg a haditengerészet számára hozták létre, az iskola az Arzenálban kapott helyet, és már az előadótermet is előkészítették, amikor úgy gondoltam, hogy eljött az ideje, hogy a kasznében⁵⁸ őrzött kéziratok között kutakodjak. Úgy tettem, mintha a legszükségesebb matematikai könyvek hiányoznának és Franciaországból kellene azokat megrendelnem. Abban biztos voltam, hogy az ezzel járó késlekedéssel felkeltem a Nagyúr türelmetlenségét, akinek végszükségben javasoltam, hogy

⁵⁶ „Il est aussi question deux fois dans l'ouvrage du M. S. de la géographie de Ptolémée qui est aujourd'hui dans la Bibliothèque du Roy. Cette anecdote doit être supprimée. Il n'y a rien de louable à soustraire un livre à une collection dont le possesseur ne connaît pas le mérite et ce fait connu pourroit empêcher qu'a jamais aucun chrétien n'eût communication des Manuscrits qui peuvent être dans le Serail.” AD, série CP Turquie 170 Correspondance du chevalier de Saint-Priest (1784) fol. 18 Nottes sur les mémoires de M. le Baron de Tott (joint à la lettre de M. de Vergennes à M. de Neville du 10 janvier 1784).

⁵⁷ Bibliothèque du CÉSAT, série MSS 5455 *Mémoires du baron de Tott*. Vö. *Catalogue générale des manuscrits des bibliothèques publiques de France, Bibliothèques de la guerre*, Paris, 1911.

⁵⁸ A szultán személyes kincstára. Tott báró jegyzete.

megnézem a kincstárában, nincsenek-e olyan régi elvont tudományokkal kapcsolatos kéziratok, amelyeket fel tudnánk használni. Miután az ehhez szükséges parancsokat kiadták, elhozattam a kincstárból mintegy húsz, a sarokban porosodó kötetet. Ez volt a teljes irodalmi gyűjtemény. Az első kötetek tanulmányozása alapján nem lettem túl lelkes a felfedezésemtől, mivel először csak néhány, a havasalföldi fejedelemségre vonatkozó kéziratot regisztrált, egy Hollandiában nyomtatott silány metszeteket tartalmazó színezett atlaszt, egy régi talmudot és néhány görög nyelvű ikonoklasztáziával kapcsolatos művet találtam bennük. Végezetül azonban felnyitottam egy Ptolemaiosz földrajzát tartalmazó nagy pergamenfóliás kötetet, amelyet V. Sándor pápának ajánlottak. A mű címlapja, a díszítése és a remekül megfestett térképei alapján igen értékesnek gondoltam és nem is haboztam kiemelni a többi közül. A biztonság kedvéért írtam Vergennes gróf úrnak, kérve, hogy a nevemben adja át ezt az értékes ajándékot a királynak, hogy e becses művészeti emlék a királyi könyvtárba kerüljön, és ebbe a hatalmas gyűjteménybe kerülve az emberi tudás örök dicsőségét hirdesse. Mivel elsősorban az akkor legsürgősebb feladatok ellátására alkalmas embereket kellett képeznünk az új iskolában, így több fehérszakállú hajóskapitány is csatlakozott az egyébként is felnőttkorú iskolásokhoz, s ennek következtében nem kellett tartanom a diáksínyektől.”⁵⁹

Pierre Michel Hennin és Vergennes gróf még 1784 márciusában is levelezett egymással Tott báró munkájáról. Hennin 1784. március 6-i levelében még javaslatokat tett Tott báró memoárjainak korrektúrájára és címére vonatkozólag is.⁶⁰

⁵⁹ „Elle fut établie à l’Arsenal, et la Salle étant préparée, je voulus profiter de cette occasion pour fouiller dans les Manuscrits que je supposais conservés dans le Kasné. Je feignis à cet effet que les livres de Mathématiques les plus nécessaires me manquaient, et qu’il fallait écrire en France pour les faire venir. J’étais bien sûr que ce retard contrarierait l’impatience du Grand Seigneur, auquel je proposai l’expédient de voir si dans son trésor il n’existait pas d’anciens manuscrits sur les sciences abstraites dont je pouvais tirer parti, et les ordres à cet égard ayant été expédiés, je fis transporter chez moi une vingtaine de volumes que j’y trouvai abandonnés dans un coin à la poussière. C’était tout ce qu’il y avait de Littérature. Les premiers livres que j’examinai, ne me donnerent pas une grande opinion de ma découverte, et je m’apperçus d’abord que des Régistres concernant la Principauté de Valachie ; un mauvais Atlas gravé et enluminé en Hollande ; un vieux Talmud, et quelques volumes grecs sur la querelle des Iconoclastes ; mais enfin j’ouvris un grand infolio en velin qui contenait la Géographie de Ptolémé, dédié au Pape Aléxandre V. Le frontispice, les ornemens, et les cartes superbement peintes, ajoutaient au prix de cet ouvrage, que je n’hésitai pas à soustraire ; et pour m’en assurer, je l’adressai sur le champ à Mr. le Comte de Vergennes, en le priant d’en faire présent de ma part au Roi, afin que ce monument précieux pour les arts fut consigné dans la Bibliothèque, et réuni à cette immense collection, faite pour éterniser la durée des connaissances humaines. La nouvelle Ecole ne pouvait admettre que des hommes en état de servir l’intérêt du moment qui l’établissait, et plusieurs capitaines de vaisseaux à barbe blanche, en se joignant aux autres ecoliers déjà d’un âge mur, me dispensaient de défendre les espiégleries.” Bibliothèque du CÉSAT, série MSS 55 *Mémoires du baron de Tott...* im. II. k., 200–202.

⁶⁰ AD, série CP Turquie 170 Correspondance du chevalier de Saint-Priest (1784) fol. 90.

Vergennes gróf március 11-én Pierre-Charles Laurent de Villedeuil⁶¹-nek írt levelében jóvá is hagyta a korrektúrát, valamint az első tanácsos által javasolt címmel is egyetértett.⁶² Azt már a Francia Akadémiai Könyvtár kéziratárának gyűjteményében őrzött Hennin-gyűjteményben található, Tott báróval folytatott levelezésből tudjuk, hogy az első tanácsos 1784 őszén kapta meg a bárótól a munka első kiadásának példányait. Az udvarias levélváltásból kiderül, hogy Hennin mennyire büszke volt, hogy ő cenzúrázhatta a művet, és biztosította a szerzőt arról, hogy átadja Vergennes grófnak is a neki járó tiszteletpéldányokat.⁶³ Arról, hogy a külügyminiszter a kéziratot is olvasta volna, mélyen hallgatott a levélíró... Így az értékes kézirat felfedezésének a híre egy jó időre a jótékony feledés homályába merült, és csak a 19. századi könyvtárosok kutatásainak köszönhetően és a *Corvina*-kutatás fellendülésével sikerült később azonosítani Klaudiosz Ptolemaiosz híres művének Mátyás király könyvtárába készített díszes latin fordítását.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy az újonnan feltárt források alapján sikerült megerősíteni, hogy a Mátyás király híres könyvtárából származó Ptolemaiosz *Geographia* című művének 8. kötetének latin fordítása ténylegesen François de Tott magyar származású francia diplomata közvetítésével került az egykori francia Királyi Könyvtár – ma a Bibliothèque Nationale de France Kéziratára – állományába. A közvetítő személye több szempontból is izgalmas kérdéseket vet fel. A hungarika kutatások szempontjából érdekes lenne még arra valamilyen adatot találni, hogy Tott báró tisztában volt-e azzal, hogy egy magyar vonatkozású értékes kéziratot talált? A válasz valószínűleg igen lehet, hiszen a báró a franciaországi magyar emigrációhoz tartozó és a törökországi magyar emigránsokkal szoros kapcsolatokat ápoló, a magyar történelem és kultúra alapfogalmait jól ismerő személy volt, s aki számára a magyar királyi címerek alapján nem lehetett nehéz felismerni, hogy honnan származott a kézirat. Mátyás király híres könyvtárának a mohácsi csata utáni szétszóródásáról és pusztulásáról egyébként egy néhány évvel korábban megjelent bécsi latin nyelvű munka is tájékoztatót.⁶⁴ Másik kérdés, hogy miért nem próbálta meg e művet saját kézbe venni és Magyarországra juttatni? E kérdés annál is indokoltabb, mivel Mikes Kelemen híres művének kéziratát szintén nagy valószínűséggel ő mentette meg, és hozta el később ősei hazájába. A Ptolemaiosz-kézirat esetében valószínűleg egyéb szempontokat

⁶¹ Pierre-Charles Laurent de Villedeuil (1742–1828), rouen-i intendáns és későbbi pénzügyminiszter.

⁶² AD, série CP Turquie 170 Correspondance du chevalier de Saint-Priest (1784) fol. 98.

⁶³ Bibliothèque de l'Institut de France (Párizs), MS 1279 Fonds Hennin, Correspondance de M. Hennin avec le baron de Tott. Tott Hennin-nek (Párizs, 1784. novembre 3.) és Hennin Tottnak (Versailles, 1784. november 5.).

⁶⁴ SCHIER, Xystus, *Dissertatio de Regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortum lapsum interitu et reliquiis*, Bécs, G. L. Schulz, 1766. Ld. újabb tudományos kiadását: SCHIER, Xystus, *Dissertatio de Regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortum lapsum interitu et reliquiis, Értekezés Corvin Mátyás budai királyi könyvtárának létrejöttéről, hanyatlásáról, pusztulásáról és maradványairól. Discussion of the establishment, decline, ruin, and the remains of Matthias Corvinus' royal library in Buda*, szerk. Monok István, s. a. r. Ekler Péter Bp., OSZK, 2019.

is mérlegelve jobbnak láthatta, hogy inkább a francia Királyi Könyvtárba küldi e művet. E lehetséges szempontok között fontos megjegyezni, hogy ebben a korban nem létezett önálló hazai hungarikum-gyűjtemény, legfeljebb a főnemesi könyvtárak részeként jöttek létre értékes magyar vonatkozású könyveket és kéziratokat tartalmazó kollekciók. Másik fontos szempont lehetett, hogy e mű felajánlása esetén a Királyi Könyvtár valószínűleg újabb forrásokat rendelhetett további kéziratok feltárása céljából, és ettől a báró újabb értékes művek, esetleg újabb *corvinák* felfedezését is remélhette. Magyar szempontból különösen izgalmas ez a korszak, mivel rámutat arra is, hogy a konstantinápolyi francia követséggel szoros kapcsolatban álló rodostói magyar emigránsok, francia szolgálatban álló magyar származású diplomaták, katonák, ágensek és utazók milyen fontos értékmentő és kultúráközvetítő szerepet játszottak.

Tóth, Ferenc

Du Sérail du Sultan jusqu'à la Bibliothèque du Roi L'histoire curieuse du sauvetage d'un *corvina* au XVIIIe siècle

Le département des manuscrits de la Bibliothèque nationale de France est l'une des plus importantes collections centrales françaises. Parmi les manuscrits y conservées qui ont une importance hongroise, il y a une traduction latine de la Cosmographie de Ptolémée qui appartenait naguère à la Bibliothèque de Mathias Corvin. Ce manuscrit précieux fut probablement transféré à Constantinople après la bataille de Mohács (1526) et au XVIIIe siècle il fut intégré dans les collections de la Bibliothèque du Roi (actuelle Bibliothèque nationale de France). Les circonstances de l'acquisition de ce manuscrit restaient jusqu'ici obscures. Les nouvelles recherches ont démontré qu'un diplomate et militaire français d'origine hongroise l'avait découvert au Sérail dans les années 1770 et l'avait offert au ministre des affaires étrangères, le comte de Vergennes. En comparant les sources archivistiques aux sources littéraires, l'étude souligne le rôle d'intermédiaire culturel joué par les diplomates français à la fin de l'Ancien Régime.

Keywords: 18th century, Bibliotheca Corviniana, Bibliothèque nationale de France, Claudius Ptolemy, Cosmographia, François de Tott, Charles Gravier de Vergennes, Enlightenment, Ottoman Empire, French Diplomacy.

KÖZLEMÉNYEK

Filiczki János Konrad Rittershausen házasságára írt versének autográf hamburgi kézirata. (A kritikai kiadás kiegészítése). Marta Vaculínová hívta fel a figyelmemet egy autográf Filiczki-kézíratra, akinek ezúttal is szeretném megköszönni, hogy átengedte nekem a vers közlését.¹ A kéziratot a Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg őrzi (*Supellex epistolica* 47, 357. oldal [eredeti oldalszám: CCCV]).² Filiczki alkalmi költeménye az altdorfi főiskola jogászprofesszorának, Konrad Rittershausennek (Rittershusius) a második házasságára készült, 1609. június 19-én.³ Az 1614-es bázeli kötetből már ismertük a vers egy javított, egy sorral kibővített verzióját.⁴ A vers átírásakor a kritikai kiadásnál követett elvek szerint jártam el, tehát a szavakat klasszikus alakjukra átírva közlöm, azonban itt meghagytam Filiczki központosítását. Kövér, dőlt betűkkel emeltem ki azokat a részeket, amelyeket Filiczki megváltoztatott az 1614-es kiadásban, és a módosított sorok bázeli szövegverzióját lábjegyzetben közöltem.

In nuptias secundas viri clariss[imi] Cunradi Rittershusii i[uris] c[onsulti] gravissimi
et antecessoris Norici dignissimi et amici sui optatissimi

Lanificae Rittershusium ut videre sorores⁵
Maeonio cantu, criticaeque indagine virgae
In lucem revocare animas et reddere vitae,
Doctaque pectoribus scite solatia maestis

¹ Ld.: VACULÍNOVÁ, Marta, DANĚK, Petr, *Vita ceu harmonia. Jiří Carolides, A Poet and Composer between the Imperial Court and the New Town of Prague = Musicalia*, 14(2022), 6–32 (9, lj. 13). <https://doi.org/10.37520/muscz.2022.001>

² Ld. *Katalog der Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, Supellex epistolica Uffenbachii et Wolfiorum – Katalog der Uffenbach-Wolfschen Briefsammlung, Band VIII, Erster Teilband. Katalog der Schreiber: AA bis M[ag.?] J. G. Musculus*, Hrsg. Nilüfer Krüger, Hamburg, Dr. Ernst Hauswedell & Co., 1978, 275. <https://resolver.sub.uni-hamburg.de/goobi/PPN891108831>.

³ MOLNÁR Dávid, *Versőrlő malomkőnek korpája? Filefalvi Filiczki János költői életműve*, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2024, 296–297. <https://doi.org/10.56037/978-963-646-016-7>

⁴ FILICZKI DE FILEFALVA, Iohannis, *Carminum liber primus; Carminum liber secundus, sive miscella epigrammata*, Basileae, Typis Johannis Schroeteri, 1614 (RMK III 1130), 62–63. Ld. még a kritikai kiadást: FILICZKI DE FILEFALVA, Iohannes, *Carmina quae exstant omnia*, edidit, introduxit et commentariis instruxit David Molnár, Budapest, Reciti, 2023 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, 20), 161–162 (no. 177).

⁵ *Nigrae ubi Rittershusiadem videre sorores; 1-2 Lanificae ... cantu]* cf. Mart. 6, 58, 7–8.

- 5 Aptare et manibus promptis attollere lapsos:
Infremuere trucem vindictam in morte parantes.
Occidat illius consors thalami, occidat, aiunt.
Consilium **cuivis, ridet fortuna serena**⁶
Dum fronte, in promptu est: sed vitam reddat ademptam⁷
- 10 Exanimi dominae et medicus se sospitet ipsum?
Reddit: habent hoc ius vigiles in fata Camenae,
Firmaque de Solymis haurit solatia lymphis.
Carmine **Sunamitis** vivit post funera, vivit⁸
In dubiis rebus virtus spectata **bonorum:**⁹
- 15 Nec vestra ira potest (quicquid tentetis) amoris
Munifici Christi largos praecludere fontes.
Nomina iustorum aeternis incisa tabellis,
Ante Dei faciem radiant: nec pluribus ullus,
Ipsius scapulae valeant quam ferre, gravatur.
- 20 Sic quondam locuples rerum servator et auctor
Dilectum Isacidem, gnatos, parvosque nepotes,
Lactatos vitae per aperta pericula, vultu
Aspexit placido, clavumque ad littora torsit
Tuta, gravemque dolorem in dulcia gaudia vertit.
- 25 **Indicia ergo salutiferi sunt** certa favoris,¹⁰
Hic quoties plagis Christus sua membra coerces.
Ecce, dedit costam placide qui ferre revulsam,¹¹
Illius in spacio vult iam frondere novellam.
(Tanta Dei bonitas, benedictio tanta verendi!)
- 30 Frondeat o longum, **thalamique oneretur olivis,**¹²
Cultorique suo fructus producat amoenos,
Qui sint maiorum nulli virtute secundi,
Et sancta vincant **pietate** utrumque parentem!¹³
Cetera connubii praeses, tu Christe, ministres
- 35 Et magis ac magis in sponsis tua dona coronas!

Marpurgi faciebat gratulabundus
Ioh[annes] Filiczki Scepusius Ungarus,
baronum ab Hoddiegova praeceptor.

⁶ *Consilium in manibus cuivis, dum ridet Apollo; 8 ridet ... serena*] Ov. trist. 1, 5, 27.

⁷ *Et fortuna iuvat: sed vitam reddat ademptam*

⁸ *Carmine Thariades vivit post funera: vivit; 13 Sunamitis*] 2Kir 4, 3, 8–37.

⁹ *Consilio magni virtus spectata lethronis:*

¹⁰ *Ergo salutiferi sunt symbola certa favoris;*

¹¹ A bázeli kiadásban a 27. sor után Filiczki betoldott egy plusz verssort: *Succiditque tori dulcem socialis olivam:*

¹² *Frondeat o longum: et laetis petat aethera ramis:*

¹³ *Indolis et vincant bonitate utrumque Parentem.*

352 CCCV.

In Nuptias secundas
Viri Caroli Cunradi Rittershusii J. C. gravissimi & Antecessoris
Noctis dignissimi & Amici sui optimi Amici.
Lanificæ Pessæ & Fusarum ut videre Sorores
Noctis cantu, Gulicæq; indagine virga
In lucem revocare animas & reddere vitæ,
Dolores pectoribus suis solatia moeroris
Aplare & manibus promptis attollere lachryas:
Infringere, truerent undiclam in morte parantes,
Occidit illius conjors thulam, occidit, agunt.
Consilium curvis videt fortissima serena
Dura fronte in proutu est: sed relictæ alentiam
Exanimi Domine se melius se possit ipsum.
Reddit habent hoc jus vigiles in Jura Concreta,
Fragoræq; Solymis hæret solatia lymphis.
Annus dimittis viro post funera, viro
In dubio rebus Virtus spectata bonorum:
Da vestra ira potest quicquid tentis amoris
Munuscula vestri lachryas ostendere fontis
Nomina iustorum alacris nuda tabulis
Ante Dei faciem radient: nec pluribus illis,
Spicius sapulle videntur quam ferre gravatur
Sic quondam locuples rerum servator & Auctor
Dilectum Hædum quales, pro volas ne potes
Factans vita per aperta pericula, vultu
Appetit placida damnatq; ad litora torrit
Tuta, gravevix dolorum in dulcia gaudia restit.
Audita ergo salutis ferri sunt cava foveis,
Atq; propositis flagis Christus sua membra coeret.
Læce patet adiam placide qui terre revulsam,
Illius in spacio vult iam frondere novellam.
Santa Dei bonitas benedictio tanta Dea EN DI!
Frendat o longum, thalamusq; cunctetur olivis,
Quotiesq; suo fructus producat amoenos,
Et ut sint majorum nulli virtute secundi,
Et sancta vincant pietate utrimq; Parentem!
Læra Conubii præses tu friste, ministres
Et magis ac magis in Quoniam tua dona coronas!
Marpurgi faciebat gratulabatur
Joh. Gulicæ & Siegfriedus Ungarus
Bavarium ab Hildesheimi Preceptor.

1. ábra. *A Filiczki-vers kézírata (Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, Supellex epistolica, 47, 357)*

FIGYELŐ

A MAGYARORSZÁGI KÖNYVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK HELYZETE

Eredmények és fehér foltok a középkori magyar könyv és könyvhasználat kutatásában.* A (rég)i könyvek iránt érdeklődők körében közhely, de a könyvtörténeti kutatások bármelyik aspektusának áttekintését mégis érdemes azzal kezdeni, hogy a könyv egy rendkívül komplex tárgy. Ez alól nem képeznek kivételt a középkori könyvkultúra emlékei, a kézzel írott és festett kódexek, valamint az olykor szintén kézzel díszített-illusztrált ősnymotványok sem. Ha csak a szövegek felől közelítünk, a könyvtípusoknak, műfajoknak akkor is rendkívül széles skálájával találkozunk. Az újkori vagy a modern könyvanyaghoz képest az arányok ugyan eltérők, de a középkori könyvek is a legtágabban értelmezett tudás-, információ-, műveltség- és kultúráközvetítés eszközei voltak. A Szentírás, a teológia, a hagiográfia, a liturgia és az áhitat könyvei mellett a középkori olvasó is tájékozódni kívánt például a jog, a természettudományok vagy a hét szabad művészet terén, könyvek őrizték meg a múlt említésre méltó eseményeit, az antik és a középkori irodalom alkotásait, kottákat és tánccoreográfiákat is. De a középkori könyvállomány nem csak tartalmát tekintve sokféle, hiszen a kódexek és ősnymotványok, még az egyszerűbb kiállítású példányok is, bizonyos értelemben összművészeti alkotások. Eltekintve a későközépkor saját használatra szánt, tulajdonképpen jegyzetanyagnak tekinthető kézirataitól, a kódex létrehozása csapatomunka volt: kezdve a pergamen, később a papír kézműves előállításával, a kötet megtervezésével, vonalazásával, a szöveg leírásán/másolásán, az iniciálék, miniaturák, lapszédíszek megfestésén és – például a liturgikus kötetek esetében – kottákkal való kiegészítésén át a kötés elkészítéséig. Ebből a komplexitásból ered, hogy a középkori könyv kutatása már a 19. században szaktudományokra bomlott. A szövegközpontú filológiai, jog- és liturgia-történeti, irodalom- és nyelvtudományi szempontok mellé társult a zene-történet, a művészettörténet és azzal részben átfedésben a kötetstörténet, továbbá a kodikológia és a paleográfia, a könyvtár és olvasástörténet is, hogy csak a legismertebb területeket említsem.

Ennek megfelelően a hazai könyvtörténeti kutatások is igen széles mederben folynak, és ez nem teszi lehetővé, hogy az elmúlt évek/évtizedek eredményeit a teljesség igényével mutassam be. A terület hazai művelőinek tevékenységéhez köthető fontosabb munkák óhatatlanul hiányos számbavétele helyett célravezetőbbnek tűnik az elmúlt 15, legfeljebb 20 évre visszatekintve felvázolni a kutatási területek bővülését, az újabb kérdésfelvetések kirajzolódását. Az alábbiakban erre teszek kísérletet, leginkább három szempont köré csoportosítva. Ezek: (1) az országhatárok átjárhatóvá válásának, (2) a digitalizáció elterjedésének és az adatbázisok kiépülésének, valamint (3) az ún. új kodikológia megjelenésének a könyvtörténeti kutatásokra való hatása, ezek itthoni művelése, illetve recepciója. A téma még ebben a leszűkített keretben is szerteágazó, ezért teljes körű, így a szövegkiadásokat, nyelvtörténeti kutatásokat, műfaj-, például devóciótörténeti tanulmányokat is felölelő áttekintésére nem vállalkozom,¹ inkább a saját, művészettörténeti perspektívámból igyekszem reflektálni az

* A szerző a HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport munkatársa. A szöveg az Országos Széchényi Könyvtárban, 2023. május 27-én megrendezésre került „Eredmények és

általam érzékelhető folyamatokra. Terjedelmi okokból nem térhetek ki hazai kutatók nem magyar vonatkozású, ugyanakkor nemzetközi érdeklődésre joggal számot tartó eredményeire, mint amilyen legutóbb a 14. századi ferences devóciós-irodalom nagy hatású alkotása, a *Meditationes Vitae Christi* olasz szövegváltozatának Falvai Dávid által kezdeményezett és koordinált, 2021-es kiadása. A kiadvány az új filológia szellemében és igen korszerű módon a szövegkiadás alapjául szolgáló kézirat összes illusztrációját és képfeliratát is közli, egyúttal pozitív példát szolgáltat a hazai és külföldi szakértők együttműködésére is.²

A hazai könyvtörténeti kutatások alapvetően két nagy téma és anyagegység köré rendeződnek: a középkori Magyarország latin, magyar és esetleg német nyelvű könyvkultúrája az egyik, a másik a hazai könyvtárakban őrzött középkori könyvállomány, azon belül szintén főként a latin, magyar és német kötetek feltárására irányul. Ezek természetesen átfedik egymást, de a hazai gyűjtemények kódexállománya, mint ismert, részben olyan kötetekből áll, amelyek kora újkori, újkori könyvtár- és gyűjteményépítő tevékenység révén, külföldről kerültek hozzánk. A felettem lévő generáció, köztük mesterem, Wehli Tünde, az 1970-es években kezdett dolgozni, akkor, amikor a középkori könyvtörténeti kutatások több iskolateremtő tudós, így Csapodi Csaba, Dobszay László, Klaniczay Tibor, Mezey László, Szendrei Janka köré szerveződtek. Az ő megközelítésmódjuk, kérdésfelvetéseik, témaválasztásaik, az általuk létrehozott intézményi struktúrák bizonyos tekintetben ma is meghatározák működésünk kereteit és kutatási területeinket, azt, hogy mit kérdezzünk, mit és hogyan kutatunk.

Klaniczay Tibor textológiai kutatásai, ahogyan az Irodalomtudományi Intézetben születésének századik évfordulója alkalmából tartott rendezvénysorozatból is látható,³ iránymutatók maradtak a magyar irodalom klasszikus és folklorisztikus műveinek kiadásában.

A Csapodi házaspár *Bibliotheca Hungarica* című, a Mohács előtti Magyarország teljes könyvállományát, úgy a fennmaradt, mint a csak említésből ismert tételeket felölelő, katalógusba rendező kötetei megkerülhetetlenek,⁴ és a Corvina könyvtár rekonstrukciójára irányuló kutatásaik is folytatódhatnak. Sőt, a Corvina és tágabban a hazai humanista könyvkultúra kutatása mára több szakterületet integráló és nemzetközi együttműködéseket generáló, szinte önálló kutatási ágazattá vált. E téren a filológia oldaláról főként Bolonyai Gábor, Németh András és Zsupán Edina, a kötetéstörténet és a művészettörténet oldaláról Rozsonyai Marianne, Farbak Péter, Mikó Árpád és Pócs Dániel több évtizedre visszatekintő munkássága tekinthető iránymutatónak.⁵ A fiatalabb generáció részéről Nagy Eszter kutatásai garantálják a folytonosságot, többek között a Mátyás reprezentációjához köthető

fehér foltok a régi magyar könyv kutatásában” című konferencián elhangzott előadás jegyzetekkel kiegészített változata. Köszönöm közvetlen kollégáimnak, Kisdi Klárának, Korondi Ágnesnek, Lauf Juditnak, Sarbak Gábornak és Zsupán Edinának, továbbá Bibor Máténak azokat a beszélgetéseket, amelyek hozzásegítettek ahhoz, hogy a témához a sajátomnál valamivel szélesebb perspektívából közelíthessek.

¹ Ez utóbbihoz ld. KORONDI Ágnes, *Misztika a késő középkori magyar nyelvű kolostori kódex-irodalomban*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2016.

² *Le Meditationes vitae Christi in volgare secondo il codice Paris, BnF, It. 115*, szerk. Diego Dotto, Dávid Falvai, Antonio Montefusco, Venezia, Ca' Foscari, 2021.

³ Az emlékvé rendezvényeiről ld. <https://abtk.hu/hirek/klaniczay-tibor-emlekv-a-btk-irodalom-tudomanyi-intezetben> (letöltve: 2023. 08. 26.).

⁴ CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I. Fennmaradt kötetek A–J, II. Fennmaradt kötetek K–Z, lappangó kötetek, III. Adatok elvesztett kötetekről, Bp., MTA, 1988–1994.

⁵ Mikó Árpád vonatkozó tanulmányainak gyűjteményes kötete 2023-ban látott napvilágot. MIKÓ Árpád, *Régi magyar bibliofilmek nyomában, Tanulmányok a magyarországi reneszánsz könyvkultúra és miniatúrafestészet köréből, 15–17. század, I–II*, Bp., BTK Művészettörténeti Intézet, 2023.

liturgikus kódexek komplex vizsgálatát.⁶ Kutatásai új megvilágításba helyezik egyes corvinák lehetséges készülési helyére nézve is.

A *Bibliotheca Hungarica* köteteitől eltérő útvonalon, de szintén a középkori könyvvállomány feltárását célozta és célozza ma is a Mezey László által alapított Fragmenta Codicum Kutatócsoport tevékenysége.⁷ A csoport, amelyet Mezey Lászlót követően Vizkelety András, majd Madas Edit vezetett, ma a HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport néven Sarbak Gábor irányításával működik, tevékenységébe integrálva a medievisztika számos területét.⁸ Fennállásunk 50 éves jubileumát 2024-ben a középkori Magyarország könyvtörténetét a töredék és az egész kapcsolata szempontjából tematizáló kiállítással, a töredékké válás folyamatát és a rekonstrukció metodikáját is bemutatva tervezzük megünnepelni. Mezey Lászlót az a felismerés inspirálta, hogy a kora újkori Magyarországon használatba vett kötetek kötésekként vagy kötésében fennmaradt középkori kódextöredékek pótolhatatlan információforrást jelentenek a helyben egykor rendelkezésre álló, jó eséllyel korábban is Magyarországon használt kódexanyagra, ezen keresztül a középkorban Magyarországon olvasott művekre vonatkozóan is. A fragmentológia, amely az 1970-es években nemzetközi összehasonlításban is úttörő volt, mára máshol is kifejezetten divatos kutatási irányná vált, ami bizonyos szempontból felértékeli, illetve új kontextusba helyezi a mi munkánkat is, jóllehet a külföldi kutatásoknak a hazaiaktól némiképp eltérő a fókusza: sok esetben a 20. századi műkereskedelemben szétdarabolt kódexek darabjainak nyomon követését, virtuális összeállítását célozzák.⁹

Szintén forrásfeltáró és rendszerező munkára vállalkozott Szendrei Janka is, akinek többek között a *Magyar középkor hangjegyes forrásainak* katalógusát köszönhetjük.¹⁰ Az ő nyomdokain haladva jött létre Czagány Zsuzsa vezetésével az MTA–Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport, amely, a töredékkutatás felértékelődését is illusztrálva, egyrészt a hazai könyvtárakban őrzött, másrészt a határon túli területeken lévő, de magyar vonatkozású kottás kódextöredékek feltárására vállalkozik.¹¹ Az 1970-es évek óta gyakran személyes mester–tanítvány kapcsolatokon keresztül örökítődió tradíciókat fenntartó kutatóközösségek mellett új műhelyek is létrejöttek, ilyen

⁶ NAGY Eszter, „*Opus et opulentum et regium*” *A liturgikus kódexek szerepe Mátyás király uralkodói reprezentációjában*, PhD-disszertáció, Bp., ELTE, 2023.

⁷ MEZEY László, *Fragmenta Codicum, Egy új forrásterület feltárása (1974. január – 1975. július)*, Az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 30, 1978, 65–90. A töredékkutatást értékelő, az újabb eredményeket összefoglaló tanulmányokhoz ld. SARBAK Gábor, *A magyarországi kódextöredékek kutatása = Iskolakultúra*, 7(1997), 5, 10–16; MADAS Edit, *Trente ans de recherches en Hongrie sur les fragments des manuscrits médiévaux = Cultura neolatina*, 65(2005), 233–244; Uő, *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae (Egy középkori forrásterület rendszeres feltárásáról) = Aetas*, 23(2008), 1, 101–115; VIZKELETY András, *Fragmentenforschung, Ein Beitrag zur regionalen Rezeptionsgeschichte mittelalterlichen Schrifttums = Fragmente, Der Umgang mit lückenhafter Quellenüberlieferung in der Mittelalterforschung: Akten des internationalen Symposiums des Zentrums Mittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Hrsg. Christian Gastgeber, Christine Glassner, Kornelia Holzner-Tobisch, Renate Spreitze, Bécs, ÖAW, 2010, 71–75; KORONDI Ágnes, *Codices and codex fragments, A Hungarian workshop of codicology and medieval literature = Museikon, A Journal of Religious Art and Culture*, 2017, 1, 153–155.

⁸ http://www.fragmenta.oszk.hu/index_hu.htm (letöltve: 2023. 08. 28.).

⁹ A nemzetközi kutatásokat újabban a fribourgi egyetemen működő project integrálja. Ld. <https://fragmentarium.ms/> (letöltve: 2023. 08. 26.).

¹⁰ SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981.

¹¹ MTA–Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport. Ld. <http://fragmenta.zti.hu/> (letöltve: 2023. 08. 26.).

a Földváry Miklós által vezetett, az ún. *Usuarium* adatbázist is megalkotó és működtető Liturgia-történeti Kutatócsoport az ELTE-n.¹²

Azt hihetnénk, hogy ilyen előzmények után a forrásfeltáró munka mára többé-kevésbé lezárult, és a kutatás ma inkább az eredmények ki- és/vagy újraértékelése irányába halad. Annak, hogy ez csak részben van így, nem csak az az oka, hogy a feltáró és elemző munkafázisok soha nem választhatók el szigorúan egymástól. Az elmúlt húsz évben, amire én közvetlenebbül tudok visszatekinteni, drámai gyorsasággal változtak meg a kutatás lehetőségei, feltételei, ezzel együtt az elvárások is. Részen az országhatárok átjárhatóbbá válása, részen a nagymérvű digitalizáció és a kiépülő adatbázisok révén jóval könnyebben, gyorsabban jutunk információhoz, de ez szinte feldolgozhatatlan anyagmennyiséggel és növekvő publikációs kényszerrel is párosul. Meglepően sok és nemcsak számszerűségében, de a belőlük levonható tanulságokat tekintve is igen jelentős az újonnan felfedezett forrásanyag a hazai és a külföldi könyvtárak gyűjteményeiben is. Az OSZK-ban Bartoniek Emma generációja mintegy 600 kódextöredéket válogatott ki vagy fejtett le nyomtatott kötetekről. Az utóbbi években, köszönhetően a Régi Nyomtatványtárban dolgozó kollégáknak, kis túlzással szinte napi szinten kerülnek elő töredékek az általuk éppen feldolgozott köteteken, kötetekben. Ezekről pillanatnyilag fotódokumentációt tudunk készíteni, behatóbb tanulmányozásuk és a tudományos nyilvánosság felé való szolgáltatásuk a következő időszak egyik fontos feladata lesz. Az utóbbi években – nem csak az OSZK gyűjteményeiben – felfedezett töredékek között vannak olyan, joggal páratlannak nevezhető találatok, mint például az Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájá*-hoz Eustratius által írt kommentár legkorábbi kéziratának töredékei,¹³ vagy Pseudo Ptolemaeus *Centiloquium*ának egy olyan töredéke, amely egy eddig teljesen ismeretlen, a mű más kézírataiból hiányzó szövegrészletet őrzött meg.¹⁴ És fordítva: nem csak hazai könyvtárakban bukkannak fel nemzetközi érdeklődésre számot tartó tételek, a hazai könyvtörténet jelentős felfedezéseire az utóbbi években többek között Németújváron (Güssing), Zágrábban, Bécsben és Nagyszombatban került sor. A németújvári Ferences kolostor könyvtárának állományában magyar nyelvemléket tartalmazó kódex vált ismertté.¹⁵ Zágrábban a legkorábbi, 13. századi esztergomi *Breviarium sanctorale*ját,¹⁶ Nagyszombatban, Pozsonyban és Bécsben az ún. *Budai Antifonale* korábban ismeretlen darabjait sikerült azonosítani, előbbi a hazai liturgia-történet, utóbbi többek között a Mátyás-kor utáni budai könyvfestészet szempontjából is kiemelkedően fontos.¹⁷

¹² <http://vallastudomany.elte.hu/content/liturgiat%C3%B6rt%C3%A9neti-kutat%C3%B3csoport> (letöltve: 2023. 08. 26.).

¹³ NÉMETH András, *Egy újabb nemzetközi jelentőségű kódextöredék az Országos Széchényi Könyvtárban* = *Szöveg–Emlék–Kép, Bibliotheca Scientiae et Artis* 2, Bp., 2011, 25–46; Uő, *Fragments from the earliest parchment manuscript of Eustratius' commentary on Aristotle's Nicomachean Ethics* = *Revue d'histoire des textes*, N. S. 9, 2014, 51–78. <https://doi.org/10.1484/J.RHT.1.103634>

¹⁴ LAUF Judit, *Pseudo Ptolemaeus Centiloquiuma Vácott, Néhány jelentős kódextöredék a Váci Egyházmegyei Könyvtárban* = *Litteris vincimur, I. Scriptorium Konferencia*, szerk. Boros István, Takács László, Bp., Szent István Társulat, 2018, 187–196.

¹⁵ TÓTH Péter, *Güssingi glosszák, Ismeretlen magyar glosszák egy 15. századi sermonariumban* = „Mestereknek gyengyének”, *Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*, szerk. Hende Fanni, Kisdí Klára, Korondi Ágnes, Bp., OSZK, Szent István Társulat, 2020, 305–327.

¹⁶ SZOLIVA Gábor, *Treasures uncovered in the Library of the Archdiocese and the Cathedral Chapter of Zagreb, Reconstructing the Sanctorale of Esztergom Cathedral's 13th-century notated Breviary* = *Arti Musices*, 52(2021), 235–260. <https://doi.org/10.21857/90836c7ddy>

¹⁷ VESELOVSKÁ, Eva, *Fragmente des Budaer Antiphonars im St. Adalbert-Verein Trnava und im Archiv des Slowakischen Nationalmuseums* = *Studia Musicologica*, 56(2015), 233–246; <https://doi.org/10.1556/6.2015.56.2.9>. Uő, *Po stopách Budínskeho / Bratislavského Antifonára III* = *Mu-*

A forrásfeltárások mellett természetesen új szintézisek is születtek, születnek. Az olyan kivételes, szinte teljes életművet felölelő egyszerűs munkákon kívül, mint amilyen Körmendy Kinga *Studentes extra regnum* című, az esztergomi kanonokok könyvkultúráját tárgyaló kötete,¹⁸ vagy Rozsondai Marianne-nak a magyar könyvkötéseket a gótikától a művésztkönyvekig áttekintő monográfiája,¹⁹ a szintézisek gyakran kiállítások kapcsán, azok katalógusaiban, csapatomunkában valósulnak meg. Az utóbbi 15 évben ilyen volt a Vitéz János könyveit bemutató *Csillag a holló árnyékában* kiállítás,²⁰ a „*Látjátok feleim...*” című nyelvemléktár,²¹ és a Corvina könyvtár, az ún. budai műhely szempontjából tematizáló, a hazai könyvprodukcióna fókuszáló kiállítás is.²² A nagyobb anyagot átfogó összegzések mellett fontosak a mélyfúrások is, azok a vállalkozások, amelyek egy-egy kiemelkedő jelentőségű kódexet állítanak a középpontba. Ezek között is akadnak egyszerűs munkák, mint például Pócs Dánielnek a Didymus Corvináról írt monográfiája,²³ Szakács Béla Zsoltnak a Magyar Anjou Legendáriumot feldolgozó kötete,²⁴ vagy a jelen tanulmány szerzőjének a hazai könyvtárállomány leggazdagabban illusztrált, de nem magyar eredetű kéziratára fókuszáló munkája,²⁵ illetve szövegkiadások és fordítások, ilyen pl. a győri Blondus corvina szövegének fordítása Zsupán Edinától.²⁶ Az egy-egy kódexet középpontba állító munkák másik csoportját hasonlóan vagy szövegkiadás mellékletét képező, az adott mű különböző aspektusait feltárni igyekvő kötetek alkotják, ezek a kiállításokhoz hasonlóan sokszor a könyves szakma különböző területeit művelő kutatók együttműködésére teremtenek alkalmat. Csak néhány kiragadott példát említek: a Szent Márton és Szent István legendáit tartalmazó *Ernst-kódex* hasonmás kiadását,²⁷ Szalkai László esz-

sicologica Slovaca, 33(2016), 7, 222–248. Ld. még: Mikó Árpád, *Fáncsi Imre armálisa (1511) és két Budán illuminált, kottás díszkódex = Liber decorum, Wehli Tünde köszöntése*, szerk. Boreczky Anna, Szakács Béla Zsolt = *Ars Hungarica*, 29(2013), 1–2, 163–173.

¹⁸ KÖRMENDY Kinga, *Studentes extra regnum, Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználat, 1183–1543*, Bp., Szent István Társulat, 2007.

¹⁹ ROZSONDAI Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művésztkönyvekig*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2019.

²⁰ *Csillag a holló árnyékában, Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon, Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2008. március 14. – június 15.*, szerk. Földesi Ferenc, Bp., OSZK, 2008.

²¹ „*Látjátok feleim...*” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig, *Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28.*, Katalógus és tanulmánykötet, szerk. Madas Edit, Bp., OSZK, 2009.

²² „*Az ország díszére*”, *A Corvina könyvtár budai műhelye*, szerk. Zsupán Edina, Bp., OSZK, 2020.

²³ Pócs Dániel, *A Didymus-corvina, Hatalmi reprezentáció Mátyás király udvarában*, Bp., MTA BTK Művészettörténeti Intézet, 2012.

²⁴ SZAKÁCS Béla Zsolt, *The Visual World of the Hungarian Angevin Legendary*, Bp., New York, CEU, 2016.

²⁵ BORECZKY Anna, *A budapesti Concordantie Caritatis, Egy ciszterci apát középkori univerzumára egy bécsi városi tanácsos képeskönyvében*, Szekszárd, Schöck, 2017; Uő, *The Budapest Concordantie Caritatis, The Medieval Universe of a Cistercian Abbot in the Picture Book of a Viennese Councilman*, Szekszárd, Schöck, 2017.

²⁶ *Flavius Blondus, Az újjáalakított Róma (Győri Korvina)*, a bev. tanulmányt írta Póczy Klára, fordította Zsupán Edina, Bp., Pytheas, 2005.

²⁷ *Ernst-kódex, Vita Sancti Martini, Legenda Sancti Stephani regis*, szerk. Déri Balázs, Bp., Pannonhalma, OSZK, Pannonhalmi Főapátság, 2016.

tergomi érsek iskoláskönyvének hasonmását,²⁸ Kálmáncsehi Domonkos New Yorkban őrzött, *Breviarium*ot és *Missalét* tartalmazó kódexének részfacsimiléjét,²⁹ vagy a *Pray-kódex* készülőben levő, szövegkiadást is magában foglaló hasonmás kiadását,³⁰ illetve a legrégebbi nyomtatott esztergomi *Missale* szövegkiadását.³¹ Sor került egy nem hazai készítésű, de az OSZK állományát gazdagító, a kora középkori regényillusztráció története szempontjából kiemelkedő jelentőségű kézirat, az *Apollonius pictus* nemzetközi együttműködésben megvalósított hasonmás kiadására is.³² Kevésbé a könyvtörténeti kutatások szintézise, aktuális tudásunk összefoglalása, inkább a könyves szakma seregszemléje, a kutatók közötti párbeszéd, az új megközelítések, egy-egy, az összképet gazdagító/árnyaló új eredmény bemutatása szempontjából fontosak az olyan konferencia-, és születésnap-i köszöntőkötetek, mint a *Könyv és olvasója* konferencia tanulmányait közlő kiadvány,³³ a Wehli Tünde hetvenedik születésnapjára készült „*Liber decorum*”³⁴ vagy a Madas Editet ünneplő „*Mestereknek gyengyének*” címet viselő kötet.³⁵

A rész és az egész viszonyát rajzolják újra a virtuális térben működő digitális másolatgyűjtemények és adatbázisok is. Segítségükkel a korábbinál jóval nagyobb áttekintésre tehetünk szert, ezáltal tágabb kontextusban, bővebb összehasonlító anyag ismeretében tudjuk az egyes művek jellegzetességeit is megítélni. Jelentős digitális kódextárat működtet az Esztergomi és a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár.³⁶ Az esztergomi anyaghoz 2021–2022-ben a Fragmenta et Codices Kutatócsoport gondozásában a legújabb nemzetközi normáknak is megfelelő, magyar és német nyelvű nyomtatott katalógus is készült,³⁷ és zajlanak a kalocsai katalógus előmunkálatai is. Szintén elérhetők

²⁸ SARBAK GÁBOR, *Szalkai-kódex, Szalkai László esztergomi érsek iskoláskönyve, Facsimile kiadás magyar és angol nyelvű bevezető tanulmánnyal*, Esztergom, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Sárospataki Római Katolikus Gyűjtemény, 2019.

²⁹ Kálmáncsehi Domonkos *breviáriuma és misekönyve (Kálmáncsehi-Liechtenstein-kódex, New York, The Morgan Library and Museum, MS G 7)*, szerk. Zsupán Edina, Bp., Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2022.

³⁰ Ezt megelőzően a *Pray-kódex* a Horváth Iván által vezetett OTKA-kutatás témáját képezte. Ld. *Írások a Pray-kódexről*, szerk. Bartók Zsófia Ágnes, Horváth Balázs, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ, 2019.

³¹ *Missale Strigoniense 1484, id est Missale secundum chorom almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCCLXXXIII (RMK III 7)*, szerk. Déri Balázs, Bp., Argumentum, 2009.

³² *Apollonius pictus, An illustrated Late Antique romance around 1000, Facsimile edition of the Historia Apollonii regis Tyri, National Széchényi Library, Budapest, Cod. Lat. 4 / Egy illusztrált késő antik regény 1000 körül, A Historia Apollonii regis Tyri hasonmás kiadása, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 4*, szerk. Boreczky Anna, Németh András, Bp., OSZK, 2011.

³³ *A könyv és olvasója, A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*, szerk. Fábíán Laura, Lovas Borbála, Haraszti Szabó Péter, Uhrin Dorottya, Bp., MTA–ELTE HECE, 2018.

³⁴ *Liber decorum, Wehli Tünde köszöntése*, szerk. Boreczky Anna, Szakács Béla Zsolt = *Ars Hungarica*, 29(2013), 1–2.

³⁵ „*Mestereknek gyengyének*”, *Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*, szerk. Hende Fanni, Kisdi Klára, Korondi Ágnes, Bp., OSZK, Szent István Társulat, 2020.

³⁶ <http://www.bibliotheca.hu/digitalis/index.html>; <https://konyvtar.asztrik.hu/?q=konyvek/olvasnivalo> (letöltve: 2023. 08. 27.).

³⁷ *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, az Érseki Simor Könyvtár és a Városi Könyvtár kódexei*, szerk. Madas Edit, a katalógustételek szerzői Körmeny Kinga, Lauf Judit, Madas Edit és Sarbak Gábor, Esztergom, Bp., Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Akadémiai, OSZK, 2021; *Katalog der mittellalterlichen Handschriften in Esztergom, Die Bestände der Kathedralbibliothek*,

a Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ, az ELTE Egyetemi Könyvtár és az MTA Könyvtár egyes kódexeinek digitalizátumai.³⁸ A legnagyobb hazai kódexállomány, mintegy 800 kötet, az OSZK tulajdonában van, ezek többsége sajnos még nem került digitalizálásra, de kivételt képeznek a Corvina könyvtár darabjai. Ezek, a már most is rendkívül információgazdag és folyamatosan épülő *Bibliotheca Corvina Virtualis* honlapon, egy, a teljes Corvina könyvtárat felölelő, a külföldön őrzött kötetek leírását, bibliográfiáját is tartalmazó, azok digitalizált másolatait is elérhetővé tevő adatbázis részeként jelennek meg.³⁹ Ugyancsak az OSZK működteti az ún. *Nyelvemlék honlapot* is, amely a középkori és kora újkori magyar nyelvemlékek átfogó, adott esetben a befoglaló kódex teljes digitális másolatát is szolgáltató bemutatására vállalkozik.⁴⁰ Részletes keresést lehetővé tevő adatbázist és digitális könyvtárat egyesít a középkori és kora újkori latin liturgiátörténet széles körű tanulmányozását segítő *Usuarium*,⁴¹ és a magyar vonatkozású kottás kódextörödékeket gyűjtő és feldolgozó, az MTA–Lendület Digitalis Zenei Fragmentológia Kutatócsoport által működtetett honlap is.⁴² A Fragmenta et Codices csoport a teljes hazai töredékállomány egységes leírására és szolgáltatására vállalkozó adatbázis létrehozásán fáradozik. A program már fut, az OSZK informatikai rendszerén keresztül nyilvánossá tételére várunk. A különböző tematikus adatbázisok a kutatási módszerek kifinomodásához is nagy mértékben hozzájárulnak, gondolok itt például az OSZK restaurátor osztályán belső használatban már működő könyvkötés-adatbázisra, illetve az HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet honlapján elérhető magyar neumakatalógusra, amely egy adott kódex, kódextörédékek hangjelzésének a korábbiakhoz képest jóval pontosabb meghatározását teszi lehetővé.⁴³

A határok átjárhatóbbá válása és az információforrások bővülése, az információkhoz való egyszerűbb, gyorsabb hozzáférés sok előnnyel jár, de kötelez is bennünket. Egyre kevésbé elégedhetünk meg eredményeink csak hazai körben történő terjesztésével. A nemzetközi szakmai párbeszédbe való bekapcsolódás saját jól felfogott szakmai érdekünk – és itt nem is elsősorban a kutatásra nagyobb összegeket fordítani képes tudományos központokkal való kapcsolattartásra gondolok. Angol, német, francia nyelvű közleményeink a környező országok kutatóival való régiós együttműködések alapját is képezhetik, és fordítva, szlovák, horvát, román, cseh, lengyel kollégáink nem anyanyelvű publikációi hozzásegíthetnek bennünket ahhoz, hogy a középkori Magyarország könyvkultúráját közép-európai kontextusba ágyazottan lássuk és láttassuk, hogy felismerjük a régió belüli párhuzamokat, kapcsolatrendszereket, mozgásokat. Emellett látnunk kell, hogy középkori könyvkultúránk az európai könyvkultúra része, mint ilyen nem csak a mi érdeklődésünkre tart számot. Több friss példa is mutatja, hogy külföldi kutatók érdemben tudnak hozzászólni a hazai könyvtörténet alapvető kérdéseire. Mivel a kívülről érkező impulzusok, új szempontok sokszor igen megtermékenyítőek, és mivel talán kicsit kevésbé ismertek, mint a hazai eredmények, saját szakterületemről két példát is megemlítek. Az egyik egy nápolyi művészettörténész, Vinni Lucherini, most már sok évre visszatekintő, a nápolyi és a magyarországi Anjouk közötti kapcsolatokat, azok könyvfestészeti aspektusait vizsgáló munkássága. Kutatásai középpontjában a *Képes Krónika* áll, amelyet legutóbb egyszerűs monográfiában tárgyalt,⁴⁴ de neki köszönhetünk egy Nagy Lajos könyvtárát, vagy legalábbis annak

der Erzbischöflichen Simor-Bibliothek und der Stadtbibliothek, szerk. Madas Edit, Esztergom, Bp., Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Akadémiai, OSZK, 2022.

³⁸ <https://matricula.hu/gyel> (letöltve: 2023. 08. 31.); <http://carbo.mtak.hu/> (letöltve: 2023. 08. 27.).

³⁹ <https://corvina.hu/hu/cimlap/> (letöltve: 2023. 08. 27.).

⁴⁰ <http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/nyelvemlekek> (letöltve: 2023. 08. 31.).

⁴¹ <http://usuarium.elte.hu/> (letöltve: 2023. 08. 31.).

⁴² <http://fragmenta.zti.hu/kereses/> (letöltve: 2023. 08. 27.).

⁴³ <http://neuma.zti.hu/> (letöltve: 2023. 08. 27.).

⁴⁴ LUCHERINI, Vinni, *La Cronaca angioina dei re d'Ungheria, Uno specchio eroico e fiabesco della sovranità*, Paris, Classiques Garnier, 2021.

bizonyos jellegzetességeit rekonstruálni törekvő tanulmányt is.⁴⁵ Minthogy Nagy Lajos könyvtáráról szinte semmi biztosat nem tudhatunk, ez olyan bátor, de egyáltalán nem alaptalan vállalkozás, amelytől a hazai kutatók óvakodnak. Szintén az Anjou-kor könyv kultúrájához szólt hozzá Giulia Simeoni, egy fiatal padovai kutató is, aki Livius *Ab urbe condita* című művének illusztrált példányai között azonosított egy olyan, ma a Vatikáni Könyvtárban őrzött, Petrarca margináliáit is tartalmazó kötetet, amely minden bizonnyal a padovai Carrara család ajándékeként Nagy Lajos tulajdonába került, de legkésőbb 1434-ben már Rómában volt.⁴⁶ Különösen érdekes, hogy a kódex magyarországi használatának konkrét nyomai vannak: Kiss Farkas Gábor hívta fel rá a figyelmet, hogy ez a kódex volt a mintapéldánya Vitéz János Livius-kötetének, amely ma Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothekban található.⁴⁷ Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a valaha Vitéz által használt Livius közvetlenül Nagy Lajos példányáról másolták-e, vagy esetleg Nagy Lajos Livius-kódexe egy magyarországi Livius-tradíció elindítójaként nem közvetlenül, hanem közbülső másolatok útján szolgált a Vitéz-féle Livius előképül, még további, de rendkívül izgalmas kutatásokat igényel.

Végezetül szót kell ejteni a digitalizálásokról egy kevésbé magától értetődő, de talán még az információáramlás megkönnyítésénél is fontosabb következményéről, az ún. új kodikológia megjelenéséről. Áttekintésemet azzal kezdtem, hogy a kódexkutatás igen régóta szaktudományokra tagolódott, sok párhuzamos mederben halad, ami sajnos óhatatlanul magában hordozza azt a veszélyt, hogy a valaha egységes egészként megalkotott tárgynak mindannyian csak bizonyos szeleteit látjuk. Érdekes módon a digitális másolatok hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy ezt a sokszor szem elől tévesztett egészt újralássuk, gondolatban újraalkossuk. A művészettörténetben például korábban csak egy-egy miniatúrájuk miatt idézett kódexek további képeit és díszítőelemeit is megismerhetjük, a gyakran csak kiadásokból ismert, absztraktnak tűnő szövegek eredeti környezetével szembesülhetünk. Mindez a kódex, mint műtárgy, mint anyagi és vizuális minőségében is jelentéssel bír, információt hordozó alkotás iránti újfajta érdeklődést eredményez, olyan új kutatásokhoz vezet, amelyek a könyvre nem, vagy nemcsak mint forrásanyagra, hanem mint a kutatás elsődleges tárgyára tekintenek. Ezzel összefüggésben egyrészt nő a könyvtörténeti kutatások presztízse, a könyvekből levonható következtetések hangsúlyosabb szerepet kapnak például a szövegközpontú társtudományokban, másrészt olyan, többek között a könyv tervezését, befogadását, használatát, társadalmi-kulturális funkcióit középpontba állító megközelítések jelennek meg, amelyek hátterében például az írás képszerűségének és a kép szövegszerűségének, a kódex topológiájának (értve ezalatt azt a rendszert, ami meghatározza az egyes kötetek szöveges és képi elemeinek elrendezését), vagy a könyv lehetséges – igen széles skálán mozgó – szimbolikus jelentéssrétegeinek a felismerése áll. Gondolok itt nyilvánvaló példaként a Szentírást tartalmazó kódexekre, mint az isteni kinyilatkoztatás evilági manifesztálódásaira, a transzcendens kézzelfogható megjelenésére, vagy ellenpéldaként a 15. századi burgundi udvar hóraskönyveire, amelyeket már kötetük is egyértelmű státuszszimbólumként, a reprezentatív öltézzel harmonizáló kiegészítőként tüntetett fel. Az új kodikológia megjelenésével egy

⁴⁵ LUCHERINI, Vinni, *La perdita biblioteca di Ludovico il Grande d'Ungheria = Luigi il Grande Rex Hungariae, Guerre, arti e mobilità tra Padova, Buda e l'Europa al tempo dei Carraresi*, szerk. Giovanna Baldissin Molli, Franco Benucci, Maria Teresa Dolso, Ágnes Máté, Roma, Viella, 2022, 333–363.

⁴⁶ Biblioteca Apostolica Vaticana, Arch. Cap. S. Pietro, C 132. Ld. SIMEONI, Giulia, *A Livian manuscript from Francesco I da Carrara to Louis I of Hungary = Luigi il Grande Rex Hungariae, Guerre, arti e mobilità tra Padova, Buda e l'Europa al tempo dei Carraresi*, szerk. Giovanna Baldissin Molli, Franco Benucci, Maria Teresa Dolso, Ágnes Máté, Roma, Viella, 2022, 315–332.

⁴⁷ KISS FARKAS GÁBOR, *A humanista olvasás kezdetei Magyarországon, Zrednai Vitéz János első Livius-kézirata (Bécs, ÖNB, Cod. 3099) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 126(2022), 764–781. <https://doi.org/10.56232/itk.2022.6.03>

olyan paradigmaváltásnak vagyunk szemtanúi, aminek itthon még kevésbé érezzük a hatását, de ami szükségszerűen el kell, hogy érjen bennünket. A további – valójában soha abba nem hagyható, véget nem érő – forrásfeltáró és forráselemző munkák mellett, amelyekben belül időszerű lenne nagyobb figyelmet fordítani a nem latin, magyar, német nyelvű köteteknek, a középkori Magyarországon élt, nem magyar nyelvű közösségek könyvkultúrájának is, a jövő azoké a kutatásoké, amelyek képesek lesznek a diszciplináris határokon átlépve rekonstruálni a kódex létrejöttének folyamatát a tervezés elméleti feladatától a szerkesztésen át a kivitelezés technikai részleteiig, és amelyek képesek lesznek megragadni a középkori kódex szociokulturális aspektusainak minél tágabb spektrumát.

BORECZKY ANNA

Eredmények és fehér foltok a régi könyv kutatásában. – A könyvkiadás története a nyomtatás kézműves korszakában.* Az alábbi vázlatos vizsgálat az 1801 előtti magyarországi könyvkiadás kutatása terén az elmúlt, megközelítőleg hét évtizedben elért eredményeket kívánja áttekinteni, majd igyekszik sorra venni a következő időszakban a kutatók előtt álló feladatokat.

A magyarországi könyvkiadás történetének vizsgálata során a kutatás forrásbázisát, elsősorban maguk a régi magyarországi nyomtatványok adják, a sajátos hazai történelmi helyzet miatt e téren a 17. század végéig szinte elenyésző mértékben tud külső, kézíratos forrásokra támaszkodni.

Így igen fontos és alapvető eredmény, hogy a régi magyarországi nyomtatványok számbavétele, igényes feldolgozása a korábbi időszak értelmiségi hagyományára támaszkodva a 20. század közepétől modern formában megindulhatott, és napjainkig folyamatosan haladhatott. Ennek köszönhetően az azt megelőző korszakhoz képest mennyiségben, minőségben és szemléletben jelentős továbblépést érhetett el. Talán nem érdemes itt ennek teljes történetét feltárni, de főbb jellegzetességeit mindenképp fontos rögzíteni.¹

A 19. század végén a nemzeti identitás megerősítésének igénye által hajtott anyaggyűjtés első, a modern tudományosság kritériumait is átlépő eredménye Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának három egysége volt,² amely egyben a ma is használatos könyvészeti hungarikum kategóriákat is kijelölte. Munkájának hatására a következő időszakban előtérbe került régi nyomtatott emlékeink gyűjtése, majd újabb feldolgozásának igénye, amint az egyre nagyobb számban közzétett adatok, kiegészítések,³ a szakmai körökben megfogalmazódott számos terv és kezdeményezés bizonyítja.

A II. világháborút követően, az egyházi, a szerzetesi, főúri könyvtárak, a könyvkereskedések és antikváriumok államosítása során – a nagy mértékű veszteség ellenére⁴ – hatalmas könyvtárgy halmozódott fel, amely kényszerítő erővel hatott régi nyomtatott dokumentumaink új szempontú feltárására. Hatalmas eredmény, hogy elhivatott szakembereknek sikerült meglátni a nyomtatott emlékeink pusztulásával fenyegető helyzetben egyúttal a lehetőséget is.

* A cikk elkészítését az OTKA K 138856 számú, „A Régi Magyarországi Nyomtatványok 5. (1671–1685) bibliográfiai kézikönyv elkészítése és publikálása” című pályázata támogatta.

¹ A nemzeti bibliográfiai hagyományról ld.: HOLL Béla, *A historia litteraria magyarországi története* = Uő, *Laus librorum*, vál. és szerk. Monok István, Zvara Edina, Bp., METEM, EFO K., 2000 (METEM Könyvek), 79–120.

² SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár, Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., Akadémia, 1879; Uő, *Régi Magyar Könyvtár II, Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, Bp., Akadémia, 1885; Uő, HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár III, Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve, 1–2*, Bp., Akadémia, 1896–1898 (továbbiakban RMK I, II, III).

³ A főként folyóiratokban, nagyrészt a *Magyar Könyvszemlében* megjelent kiegészítéseket Sztripszky Híadon foglalta össze: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*, Bp., Akadémia, 1912; továbbá *Supplementum ineditum Ludovici Dézsi – Dézsi Lajos kiadatlan kiegészítései 1537–1667* = Uő, *Adalékok...* [című műve utánnomtatának függelékében], Bp., [Tempó, Kisipari Szervező Iroda], 1967, 585–621. A kiegészítéseknek köszönhetően az RMK I–II. kategóriába tartozó nyomtatványok száma a 16. század vonatkozásában 30, a 17. század első felében 40, a második felében mintegy 50 százalékkal növekedett meg.

⁴ A jelentős művelődéstörténeti és kulturális kincsek megmentésében nem kis része volt annak a kicsiny csapatnak, amely később a feldolgozásában is fontos szerepet kapott. Vö. Wix Györgyné, *A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon, 1950–1952*, Bp., OSZK, 1997 (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetek, 11).

Szabó Károly és az őt kiegészíteni kívánók munkája lényegében egyszemélyes vállalkozás volt. Ekkor valósulhatott meg először, hogy a munka immár intézményes háttérrel, önálló munkacsoportban folyhasson az Országos Széchényi Könyvtárban, de kezdetben a Magyar Tudományos Akadémia céltámogatásával és szakmai háttérével. Az Akadémia Könyvtörténeti, Bibliográfiai és Dokumentációs Munkabizottságának hathatós támogatásával és szakmai véleményezésével, végül Borsa Gedeon vezetésével 1962-ben megindulhatott az új rendszerű retrospektív nemzeti bibliográfia szerkesztése.⁵

A kidolgozott koncepció azon a felismerésen alapult, hogy a hazai régikönyv-anyag elég nagy ahhoz, hogy feltárásából és elemzéséből érvényes következtetéseket lehessen levonni a magyarországi művelődés egészére nézve, de a sajátos történelmi helyzet miatt elég kicsi ahhoz, hogy minden részletében feldolgozható legyen.⁶

A korábbi időszak fentebb ismertetett eredményeihez képest ez a feldolgozás négy újdonsággal bírt:

1. Egyrészt a magyar nyelv kitüntetett szerepének figyelembevétele mellett együtt kezelte a nyelvi és a területi hungarikumokat, azaz egyetlen egységes kultúrkörként értelmezte a Magyar Királyságot, egyforma figyelmet szentelt és azonos mélységben tárta fel a különböző nyelvű kiadványokat. Ez gyökeresen eltérő szemléletet mutatott Szabó Károly 19. század végi besorolási rendszerétől, amelyben egyértelműen elsőbbséget élvezett a magyarnyelvűség.

2. Másik újdonsága volt, hogy a kísérletet tett és tesz nyomtatott kultúránk egészének lehetőség szerinti teljességgel való rekonstruálása, azaz a példány alapján leírt nyomtatványok közé besorolódnak a megbízható adatok és tudományosan helyes következtetések alapján feltételezhető és leírható munkák, illetve regisztrálásra kerülnek a megbízhatatlan forrásokból és téves következtetés alapján a szakirodalomban feltételezett vagy újabb vizsgálatok (például a nyomdai anyag elemzése) eredményeként a magyar nemzeti bibliográfiából kizárható kiadványok.⁷ Tehát a ma létező összes 15–17. századi magyarországi nyomtatvány leírása mellé a teljes könyvészeti hagyomány kritikai értékelése is társul.⁸

Bár Szabó Károly is felvett csupán irodalomból ismert kiadványokat, valamint adatait filológiai, kritikai vizsgálat tárgyává is tette, ilyen következetesen ennek végrehajtása nála még nem történt meg.

3. Az autopszia elvének következetes végigvitele (amely Szabónál teljes mértékben csak az első kötet esetében sikerült⁹), valamint a lehető legnagyobb teljesség biztosítása széles körű és szisztematikus anyaggyűjtés révén. Minderre a korábbiaktól eltérő technikai feltételek adtak lehetőséget. Elegendő csak a közlekedési lehetőségek átalakulására Szabó Károly „szekerező bizottságához”¹⁰ képest (még akkor is, ha a cserében az aktuális politikai viszonyok néha akadályként jelentkeztek), vagy a másolási lehetőségek bővülésére, az utóbbi két évtizedben az online katalógusok és digitalizált példányok hozzáférhetővé válására stb. gondolni.

⁵ A történet részletes leírása a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (továbbiakban *RMNy*) első kötetének előszavában olvasható: *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1, 1473–1600*, szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos, Bp., Akadémiai, 1971, 17–25.

⁶ E felismerést később, immár a 17. századi anyag ismeretében PÉTER Katalin dokumentálta: *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban = Történelmi Szemle*, 27(1984), 80–102.

⁷ Ez utóbbi az *RMNy* kötetek, ún. *Appendix* része.

⁸ Vö. HELTAI János: *Lölki okulár = Sylvae typographicae, Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, MTA Irodalomtudományi Intézete, MOKKA-R Egyesület, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 5), 59.

⁹ Vö. *RMK II* (2. jegyzetben), VII–VIII.

¹⁰ HOLL 2000, i. m. 110.

4. A negyedik fontos újdonság az volt, hogy a lehető legpontosabb bibliográfiai leírások és a kiadvány nyomtatására és kiadástörténeti problematikájára vonatkozó kérdések legutolsó pontig való tisztázása mellett lényegében a 15–17. századi magyar nyomtatott műveltség enciklopédiájává bővült.¹¹

Mindezek következtében vált – a jelenlegi állapot szerint – az 1685-ig tartó időszakra vonatkozó olyan alap kutatással, amely megkönnyíti a régi magyar könyvnyomtatásban való tájékozódást bármely történeti diszciplína számára, és gyűjtőkörén belül biztosan kijelöli azok forrásbázisát.¹² A folyamatos és szisztematikus anyaggyűjtés eredményeként a még nem publikált időszakról is rendelkezésre áll a kutatást segítő nyersanyag.¹³

A 18. század tekintetében már jóval nagyobb könyvanyaggal kellett megbirkózni. Ezek esetében – gyakorlati érvek figyelembevételével – olyan döntés született, hogy egyelőre ne egy megújított szerkezetű mű születik, hanem Petrik Géza, szintén lényegében egyszemélyes, időközben Szabó Károly munkáját folytató, de annál kevésbé alapos, azonban így is hiánypótló munkájának¹⁴ rendszerét kövessék a kiegészítések. A szisztematikus hazai és határon túli anyaggyűjtés eredményeként további 3 pótkötet és hozzá 3 mutatókötet jelent meg.¹⁵ A teljes anyag így kb. 36 000 tétel. Az utolsó kötethez való anyaggyűjtés során az bizonyosodott be, hogy egy véletlenszerű, feltáratlan erdélyi gyűjteményben (ahol maga Petrik nem gyűjtött, azaz a legkevésbé feltártnak tekinthető) a fellelt hungarikumok 97–98%-a megtalálható a már publikált anyagban. Azaz nagyjából ilyen teljességűnek tekinthető a 18. századi nyelvi és területi hungarikumok feltárása.¹⁶

¹¹ Vö. *RMNy I*, 19, 21, HELTAI János, *A Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) tudománytörténeti helyzete, Megjegyzések a bibliográfiai egység fogalmáról = Magyar Könyvszemle*, (133)2017, 108–109. <https://doi.org/10.17167/mks.2017.1.106>

¹² *RMNy I* (5. jegyzetben); *Régi Magyarországi Nyomtatványok 2, 1601–1635*, szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983; *Régi Magyarországi Nyomtatványok 3, 1636–1655*, szerk. Heltai János, Bp., Akadémiai, 2000; *Régi Magyarországi Nyomtatványok 4, 1656–1670*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Akadémiai, 2012; *Régi Magyarországi Nyomtatványok 5, 1671–1685*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Bp., OSZK, 2023.

¹³ Ezek jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban, a Régi Nyomtatványok Tárába beolvasztott „RMNy szerkesztőségben” érhetők el.

¹⁴ PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája, 1712–1860, I–IV*, Bp., Dobrowsky, 1880–1885.

¹⁵ *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez, VII. kötet*, szerk. Pavercsik Ilona, Bp., OSZK, 1989; *VIII. kötet, Nyomtatott szövegeket tartalmazó szentképek, gyászjelentések, színlapok bibliographiája, Nyomda- és kiadástörténeti mutató*, szerk. V. Ecsedy Judit, Bp., OSZK, 1991; *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez, IX. kötet*, szerk. Kovács Eszter, V. Ecsedy Judit, Bp., OSZK, 2017; *X. kötet, Nyomda- és kiadástörténeti mutató*, szerk. Kovács Eszter, V. Ecsedy Judit, Bp., OSZK, 2018.

¹⁶ BORSA Gedeon, *Az 1801 előtti retrospektív magyar nemzeti bibliográfia a harmadik évezred küszöbén = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból, Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülésszaka és kiállítása, 2000. október 12., Studien über die ungarländische Typographie des 17. Jahrhunderts*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, Osiris, 2001, 146–148, Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások, Megjelent a szerző 95. születésnapja alkalmából*, szerk. Szvorényi Róbert, P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, MOKKA-R Egyesület, az MTA Könyvtár és Információs Központ közreműködésével, 2018 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetek, 10), 155–157; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Új lehetőségek a régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai feltárásában* című, az Egyházi Könyvtárak Egyesülése és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár által szervezett *Tradíció és innováció, Muzeális gyűjteményeink helyzete, állapota, feldolgozottsága, digitalizálása* című konferencián 2017. október 2-án elhangzott előadásának szerkesztett szövege csupán online érhető

Nem tartoznak szorosan a magyarországi könyvkiadás köréhez a személyi hungarikumok, azonban mégis fontosak abból a szempontból, hogy a hazai születésű és iskolázottságú személyek hogyan kapcsolódtak be a nemzetközi tudományos, kulturális és politikai életbe, illetve hogyan váltak az európai szellemi és eszmei irányzatok hazai közvetítőivé.¹⁷ Ebben a kiadványtípusban a nyelvi és a területi hungarikumokhoz hasonló, szisztematikus, minden területre kitekinteni igyekvő kutatás nem folyt. A főként az RMK I–II. kategóriába tartozó kiadványok gyűjtése és a szakirodalmi említések során kerültek elő újabb, Szabó Károly által még nem ismert nyomtatványok. Ennek eredményeképpen majdnem 3000, 1712 előtti kiadvány vált ismertté az *RMK III.* kötetéhez készült pótlások formájában.¹⁸ Petrik Géza az 1711 utáni időszak személyi hungarikumait is igyekezett felvenni bibliográfiájába, azonban főként csupán három budapesti nagykönyvtár anyaga alapján. A szerkesztése idején nyomtatva és online elérhető külföldi katalógusok első felmérése is több, mint 3900 tételnyi 18. századi kiadványt hozott a felszínre, amelyek két, lényegében Petrikéhez hasonló szerkezetű kötetben szintén rendelkezésre állnak.¹⁹

Ez a különböző mértékben feldolgozott könyvanyag az, amely a régikönyves kutatások kiindulópontja volt, illetve lehet a jövőben is.

A nemzeti bibliográfiai anyaggyűjtéshez – azaz, amint szó esett róla, a forrásbázis összeállításához – nagy segítséget jelentenek az egyes gyűjtemények régikönyves katalógusai. Ezek képesek kiküszöbölni a mégoly szisztematikus gyűjtés hiányosságait is, feltárják többek között a kolligátumokban rejtőző ismeretlen nyomtatványokat és addig fel nem ismert variánsokat, a kötéstáblákban papírányagként felhasznált nyomtatványtöredékeket. A tudós könyvtáros munkája során tisztázza a korábban figyelmen kívül hagyott impresszum nélküli, vagy hamis impresszummal ellátott kiadványok meghatározó adatait. Kutatja, hogy a gyűjteményében őrzött hiányos kötet mely kiadvány darabja lehet. Az általa feltárt kötetstörténeti adatok vagy épp a possessorbejegyzések elemzése pedig nem ritkán a kiadástörténeti kutatásokat is előbbre viheti. Messze nem a teljesség igényével említhető meg e körből a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára,²⁰ vagy a szintén nagyon gazdag történelmi anyagot tartalmazó Román Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókkönyvtára Régi Magyar Könyvtár állományának katalógusa.²¹ De napjainkban több gyűjtemény régikönyves katalógusán is dolgoznak kiváló szakemberek. A nyomtatott kötetek mellett itt kell megemlíteni természetesen a növekvő számú és egyre jobb leírásokat tartalmazó online katalógusokat, vagy épp az ezeket összegezni igyekvő MOKKA-R közös katalógust.²²

el = https://www.eke.hu/sites/default/files/csatolmanyok/szakmai_mapok/2017._oktober_2._regi_konyves_szakmai_nap_a_fovaros_i_szabo_ervin_konyvtarban/pvasarhelyi-uj_lehetosegek.pdf 4.

¹⁷ *RMK III.*, (2. jegyzetben).

¹⁸ SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár III-ik kötet, Pótlások, kiegészítések, javítások*, összeáll. Dörnyei Sándor, Szálka Irma, 1–5. füzet. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1990–1996.

¹⁹ *Régi Magyar Könyvtár III/ XVIII. század, Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai, 1. kötet, 1712–1760, 2. kötet, 1761–1800*, összeáll. Dörnyei Sándor, Szávuly Mária, Bp., OSZK, 2005, 2007. További fontos források voltak: Szinnyei biobibliográfiája (SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái, I–XIV*, Bp., Hornyánszky, 1891–1914), az OSZK katalógusai, valamint a nemzeti könyvtár által a hazai könyvtárak bejelentéseiből vezetett központi katalógus. A kutatástörténeti előzményekről és az anyaggyűjtés módszertanáról ld. az előszót: 3–4, vö. még BORSA 2001, i. m. 151, Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások*, 2018, 160.

²⁰ *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, összeáll. és a mutatókat szerk. Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházker. Gyűjt., 2021.

²¹ *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár gyűjteményeinek katalógusa*, szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, Scientia, Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române. 2004.

²² www.eruditio.hu/mokka-r/

Már az RMNy összeállításával párhuzamosan, annak segédleteként, de egyúttal arra alapozva megindult az összegyűlt anyag nyomdászati- és kiadástörténeti feldolgozása.

Ennek egyik eredménye legnagyobbreszt Ecsedy Judit munkájaként a *Hungaria Typographica* sorozat, az összes hazai műhely teljes nyomdakészletének rendszerezett bemutatása és katalógusa. Ennek segítségével egyrészt immár bármely nyomtatványról megállapítható, hogy Magyarországon készült-e, ha igen, akkor nagy biztonsággal megmondható, hogy melyik nyomdában, és meglehetősen pontosan elhelyezhető időben.²³ Másrészt a tipográfiai készlet teljes körű bemutatása a kiadványok grafikai szempontú elemzésének adhat alapot.

A betűtörténeti kutatások és a kézműipari korszak bibliográfiai eredményeinek együttes vizsgálatából született V. Ecsedy Judit összefoglaló nyomdászattörténeti monográfiája.²⁴ Az első alkalommal most már több mint két évtizede megjelent kötet időrendben, nyomdanként halad végig a magyarországi nyomdászati és – a hazai viszonylatban ettől elválaszthatatlan – könyvkiadás történetén, illetve feltárja a nyomdák belső életét, technikai működését, jogi hátterét, valamint statisztikai vizsgálatokat végez az 1473–1800 közötti hazai könyvtermés tekintetében. E kötet önálló fejezetét alkotja ugyan-ezen korszak hazai könyvkereskedelemtörténetnek vázlatos ismertetése Pavercsik Ilona tollából.²⁵

A munka nemrégiben bővítve újra napvilágot látott. A bővülést, bővítést egyrészt az azóta felbukkant eredmények bedolgozása, de főképp az első kiadásból fájóan hiányzó jegyzetek közlése eredményezte. Így a kutató most már nem csupán azt találja meg teljes körűen, hogy a szakma ma mit tud, mit gondol az egyes nyomdákra, annak kiadványszerkezetéről, kiemelt nyomtatványairól, hanem azt is, hogy jelenlegi tudásunk milyen forrásokra, szakirodalmi előzményekre támaszkodik, vagy adott esetben hol található meg a téma részletesebb kifejtése. A bővülés másik forrása az volt, hogy a szerző – felismerve és egyúttal bizonyítva ennek lehetségeségét – a korábbi korszakban jól használható és érvényes eredményeket adó tipográfiai kutatásokat kiterjesztette 1830-ig.²⁶

A nyomdászattörténeti szempontú megközelítések közé sorolhatók bizonyos speciális jelenségeket vizsgáló kutatások. Szintén V. Ecsedy Judit tisztázta a hazai nyomdákban hamis, vagy koholt nyomtatási adatokkal megjelent kiadványok valódi készítési helyét és körülményeit, példaadó módon a magyar mellett bővítve németül is megjelent kötetében.²⁷ Mivel ezen eljárás mögött leginkább a cenzúra vagy legalábbis egy adott eszme hatalmi túlsúlya állt, ezért a munka egyúttal a korszak magyarországi könyvkiadásának jogi hátterét, politikai aspektusait is vizsgálja.

Simon Melindával közösen állították össze az 1488–1800 közötti magyarországi kiadói és nyomdászjelvények katalógusát, amely e grafikai szempontot alapul véve veszi sorra a kiadói intéz-

²³ V. ECESEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*, Bp., Balassi, OSZK, 2004 (*Hungaria Typographica*, I); Uő, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század, Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák* [a bártfai Klöss-nyomdáról és városi nyomdáról szóló fejezeteket FARKAS Ágnes írta], Bp., Balassi, OSZK, 2010 (*Hungaria Typographica*, II/1); BÁNFI Szilvia, PAVERCsik Ilona, PERGER Péter, V. ECESEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század, Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse és Kassa*, Bp., Balassi, OSZK, 2014 (*Hungaria Typographica*, II/2).

²⁴ V. ECESEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.

²⁵ Uo., 295–340.

²⁶ V. ECESEDY Judit, *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1830*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2021. <https://doi.org/10.36820/konyvnyomtatas.2021.ecsedy>. A könyvkereskedelemtörténetéről szóló fejezet ebben az új kiadásban nem szerepel.

²⁷ V. ECESEDY JUDIT, *Titkos nyomdahegyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Bp., Borda Antikvárium, 1996; Uő, *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561–1800*, Bp., Borda Antikvárium, 1999.

ményháttérrel, bemutatja azok vizuálisan megfogalmazott identitását és annak évszázadokon átívelő hagyományozódását, átadását.²⁸

Az 17. század első felének kiadástörténetét az irodalomtörténeti szempont mellett a társadalmi, gazdasági háttér vizsgálatával elemezte például a következő két monográfia.

Heltai János – bevallottan a retrospektív nemzeti bibliográfiára támaszkodva – új módon, műfajok szerint rendszerezte a korszak könyvanyagát.²⁹ Ennek első lépéseként meghatározta az előforduló műfajokat, amelyeket a kiadvány funkciója, használati igénye – és így – közreadói szándéka szerint különített el egymástól. Majd e rendszerben helyezte el, és elemezte ezen egységes narratíva szerint a korszak teljes kiadványtermését, feltérképezve annak belső összefüggéseit.

Ezt a gondolatot vitte tovább és mélyítette el bizonyos aspektusból, de forrásbázisát a magyar nyelvű anyagra szűkítve Pesti Brigitta.³⁰ A kiadványok paratextusainak retorikai, irodalomszociológiai elemzésével vizsgálta meg a szerző és a kiadvány megjelenését legtöbb esetben biztosító mecénás közötti viszonyokat, így tárva fel a hazai magyar nyelvű nyomtatott irodalom támogatási rendszerét, végső soron társadalmi háttérét.

Az átfogó munkák mellett a téma mélyfűrészeit jelentik azok a művek, amelyek egy-egy kiadvány vagy kiadványcsoport kiadástörténetét a teljességre törekedve mutatják be. Csupán példaként említhető meg ezek közül Knapp Évának az *Officium Rákócziánium* valamennyi kiadását felkutató, azokat sorba véve, mikrofilológiai módszerrel feltáró, igénye szerint a mű és a kiadások körül felbukkanó minden egyes kérdést tisztázó bibliográfiája.³¹

De ebbe a körbe tartozik a Borda Lajos antikvárius által elgondolt és kiadott *Régi magyarországi vallásos nyomtatványok* című, eddig 6 kötetet megélt sorozat.³²

A kiadástörténet speciális műfaját képviselik a facsimilekiadások, főként, ha az egyes kiadványok megjelenésének történetét is feldolgozó bevezető tanulmány járul hozzájuk.³³

A közelmúlt eredményei közt kell megemlíteni, hogy a monografikus feldolgozások mellett a – természetesen témánknál jóval szélesebben értelmezett – régikönyves műveltség lexikális rendszerben, informatív bő szócikkekben is feldolgozásra került.³⁴

²⁸ V. ECSEDY Judit, SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800 – Hungarian printers' and publishers' devices 1488–1800*, Bp., Balassi, OSZK, 2009. Simon Melinda a következő időszakokat is elkészítette. 1850-ig kitekintve figyelembe veendő még: *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon, 1801–1900 – Hungarian printers' and publishers' devices, 1801–1900*, Bp., Balassi, OSZK, 2012.

²⁹ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK, Universitas, 2008.

³⁰ PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp., Eger, Kossuth, Eszterházy Károly Főiskola, 2013.

³¹ KNAPP Éva, *Officium Rákócziánium, az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, Open Art, 2000.

³² *Régi magyarországi vallásos nyomtatványok 1–6*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2014–2023, szerzőik: KNAPP Éva (1., 2., 4., 6.), BEREZ Ágnes, BÍRÓ Gyöngyi (3.).

³³ Az igen nagyszámú anyag felsorolására nincs mód, példaként a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* sorozat (1–49, változó kiadókka: Bp., Akadémiai, MTA ITI, Balassi, OSZK et al., 1959–2019), vagy az *Amor librorum* (1–34, Bp., Kossuth, 2003–2012) sorozat kötetei említhetők.

³⁴ *Magyar művelődéstörténeti lexikon, középkor és kora újkor*, főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna, 1–14, Bp., Balassi, 2003–2014.

A jövőbeli feladatok

Ha elfogadjuk azt az alapvetést, hogy minden kutatás alapja a könyvanyag feltérképezése, és részletes leírása lehet, akkor elsőrangú fontosságú lenne a retrospektív nemzeti bibliográfia eddigi elvek szerinti, igényes feltérképezésének 1700-ig való kiegészítése, a megjelent időszakokra vonatkozó pótlásokkal együtt.³⁵ Ez növelné azon ritka hazai vállalkozások számát, amikor egy nagyszabású, akár több generációs tudományos projekt eljut kitűzött céljához. Amint a korábbiakban szó volt róla, ez egyúttal nemzetközi szinten is páratlan siker lenne. Fontos lenne e vállalkozás eredményeit korszerű és a nyomtatott kötetek minden erényét megőrző, sőt kiteljesítő adatbázisba is szerkeszteni. Az 1655-ig tartó időszak anyaga a 2000 körüli éveknek megfelelő szerkezetben és technikai körülmények között került a nyilvánosság elé, ez ma azonban egyrészt korlátozottan hozzáférhető, másrészt megújításra és főleg bővítésre vár.³⁶ A későbbi ez irányú próbálkozások végül elhaltak, pillanatnyilag a megfelelő informatikai felület és fogadására alkalmas technikai környezet kialakítására lenne szükség.³⁷ Ez az adatbázis azután számos digitalizált tartalommal összeköthető lenne, az egyes gyűjtemények példányainak másolataival, a szakirodalmi hivatkozásokkal, vagy – nagyot álmodva – a hazai nyomdák teljes készletét feltérképező *Hungaria Typographica* sorozat alapján készült, akár képi keresést is lehetővé tevő típusrepertórium-adatbázissal is stb. Tág teret adva ezzel a különböző, talán ma még nem is ismert szempontú kutatásoknak.

Mivel az RMNy legfőbb értékei közé tartozik az elemző leírás és az eddigi kutatási eredmények összefoglalása, ezért itt érdemes megjegyezni – de tulajdonképpen minden tervezett projekt szempontjából kiemelkedő fontosságú lenne –, az eredményeket idegen nyelven és nemzetközi szinten is közzétenni, hogy a magyar tudományosság jelen legyen, az egykori Magyar Királyság örököseinek tekinthető országokkal pedig egyenrangú félként szerepeljen az ország történelméről, művelődéstörténetéről folytatott nemzetközi párbeszédben.³⁸

Amint szó volt róla, az 1701–1800 közötti nyelvi és területi hungarikumok nyilvántartása már annyira teljesnek tekinthető, hogy érdemes lenne megkezdeni a korszak könyvtermésének részletesebb feldolgozását. Ennek elméleti háttérét már Borsa Gedeon, majd P. Vásárhelyi Judit kidolgozta.³⁹ Az alapkoncepció rendelkezésre áll, a feladat ezeknek az elveknek a gyakorlatba való átültetése, a

³⁵ A jövőbeni feladatokról több mint két évtizeddel ezelőtt Borsa Gedeon értekezett az RMNy 3. kötetének megjelenése kapcsán szervezett konferencián. Mivel ezek közül több továbbra is feladat maradt, a következő gondolatmenet több helyen kénytelen ismételni az ő felvetéseit: BORSA 2001, i. m. 143–154; Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások*, 2018, 153–162. A pótlásokkal kapcsolatban vö. BÁNFI Szilvia, *Negyven év „adalékirodalma” az RMNy S(supplementum) tételeiben = Sylvae typographicae, Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, MTA Irodalomtudományi Intézete, MOKKA-R Egyesület, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 5), 123–140.

³⁶ *Elektronikus Régi Magyar Könyvtár, eRMK* [SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár I–II*, 1473–1711, SZTRIPSZKY Hiador, *Adalékok 1472–1711, Régi Magyarországi Nyomtatványok I–III, 1473–1655*], Bp., OSZK, Akadémiai, Arcanum, [2001].

³⁷ Ennek szervezése jelenleg is folyamatosan zajlik, pillanatnyilag azonban konkrétumról nem tudok beszámolni.

³⁸ Az RMNy tekintetében a 16. századi erdélyi tételek német változata rendelkezésre áll: *Alte siebenbürgische Drucke*, hrsg. von Gedeon Borsa, übers. von Gudrun Schuster, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 1996 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens). De ez csupán az anyag kis része, így mindenképpen bővítésre szorul, és manapság talán nagyobb fogadókészség lenne az angol változatra (is).

³⁹ BORSA Gedeon, *A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza = Magyar Könyvszemle*, 101(1985), 21; Ua. = *Könyvtörténeti írások IV. Módszertani cikkek és kutatási eredmé-*

munka beosztásának, ütemezésének, módszerének, a szerkesztés szabályainak kialakítása, majd ennek a szakma által való megvitatása, és a véglegesnek gondolt változat tesztelése.⁴⁰ Ezt követően indulhat el a projekt, a rendelkezésre álló erőforrások függvényében.

A terv munkacíme *rmny18.hu*, amely adatbázis formában, az RMNy igényességével, de – a megvalósíthatóság szempontját figyelembe véve – csökkentett tartalommal (elsősorban a szakirodalmi ismertetés elhagyásával) tárná fel a hazai könyvtermést. Mintaként a német nemzeti bibliográfia, a *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke* korszakokra bontott egységei, a VD 16, VD 17, VD18⁴¹ említhető. Hozzátéve, hogy bár a 18. században az RMNy-korszaknál kb. hatszor több tételről van szó, még erre az időszakra is igaz, hogy az anyagmennyiség megengedi, sőt kívánatosá teszi azt a részletesebb feldolgozást, amelyre a németek nem vállalkozhattak.

Megjegyzendő, hogy az idő múlásával a régi könyv határa a nemzetközi gyakorlatban is lassan 1850-re tolódik. Érdemes lenne feleleveníteni a hamvába holt 19. századi nemzeti bibliográfia tervét, nyilván a korszakhoz, az anyag mennyiségéhez és megváltozott jellegéhez igazodó, jól átgondolt koncepcióban.

A régikönyves időszak hazai kiadványtermésének lehető legteljesebb összeállításához ma már szükséges lenne az eddig fel nem tárt gyűjtemények átnézése is. Már esett szó arról, hogy milyen gyümölcsöző lehet, amikor egy-egy nagyobb gyűjtemény saját régikönyves katalógusa elkészítéskor gondosan átfésüli az állományát. A mai nagyfokú feltártság mellett immár kívánatos lenne, ha a kisebb, szakemberrel akár nem is rendelkező gyűjtemények feldolgozása is megtörténhetne. Fontos feladat lenne továbbá a kötetláblakban még rejtőző, vagy ugyan kibontott, de nem azonosított nyomtatványtöredékek feltárása, amely még a nagyobb könyvtárakban sem történt meg teljeskörűen. Régi nyomtatott könyvanyagunk nagymértékű pusztulása miatt a sokszor csak így, papíryanagyként való felhasználásuk révén megmaradt kiadványok kiemelkedő fontossággal bírnak a magyar tudományosság szempontjából. Példáserő szervezethez indult meg öt évtizeddel ezelőtt a töredékek kutatása a hazai készítésű és/vagy használatú kódexek esetében. E nélkül ma igen keveset tudnánk mondani középkori könyvkultúránkról.⁴² Bár a nyomtatott kiadványoknál a pusztulás mértéke kisebbnek mutatkozik,⁴³ feltárásuk mégis sok újdonsággal kecsegtet, főként, hogy a már említett *Hungaria*

nyek, Bp., OSZK, 2000, 90; illetve BORSA 2001, i. m. 145–148; Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások*, 2018, 145–148; valamint P. VÁSÁRHELYI 2017, 16. jegyzetben i. m. 4–5.

⁴⁰ A feladat napirenden van az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában.

⁴¹ *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, www.vd16.de, *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*, www.vd17.de, *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 18. Jahrhunderts*, www.vd18.de

⁴² Vö. MADAS Edit: *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae (Egy középkori forrásterület rendszeres feltárásáról)* = *Aetas*, 23(2008), 101–115.

⁴³ Ugyan csupán a 17. század hét évtizede vonatkozásában és némileg kibővített tartalommal, de így is árulkodó, hogy az RMNy adatai alapján a 1601–1655 közötti időszakban itthon és külföldön magyar nyelven készült nyomtatványok 35%-a egyetlen példányban vagy töredékben maradt fenn, az 1656–1670 körüli időszakból ez a szám 30%. Vö. V. ECSEDY Judit: *Hevten év nyomdai körképe és mérlege (1601–1670) = Sylvae typographicae, Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, MTA Irodalomtudományi Intézete, MOKKA-R Egyesület, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 5), 21.

Typographica kutatások⁴⁴ eredményeként összeállt segédlet biztosítja, hogy az újonnan felbukkant példányok, kiadványok azonosítása is nagyon nagy arányban megtörténhet.⁴⁵

Tapasztalat, hogy a nyelvi és területi hungarikumok legnagyobb része az ország határain belül, vagy attól néhány száz kilométeres sávban maradtak fent. Ezek feltártsága sem mondható teljesnek (pl. Lengyelország esetében), de tudásunk árnyalása, az újdonságok fellelése érdekében ma már érdemesnek tűnik az eddig még nem, vagy kevésbé vizsgált távolabbi gyűjtemények hungarica szempontú kutatása is. Nem utolsó sorban innen várható olyan, elsősorban magyar nyelvű kiadványok felbukkanása, amelyek példányai itthon az erőteljes használat következtében megsemmisültek, vagy csak erősen csonkán maradtak fenn, idejekorán idegen nyelvű közegbe kerülve, és használaton kívül elraktározódva azonban szerencsésen megőrződtek.⁴⁶

A levéltárakban korábban is folyt bibliográfiai adatgyűjtés,⁴⁷ de szinte bizonyosra vehető, hogy a kéziratos anyagok között számos, ma még ismeretlen alkalmi, aprónyomatvány is lappang.⁴⁸

A 19. század tekintetében jó alapot nyújt az 1802-től kötelespéldánnyal támogatott nemzeti könyvtár állománya, de az innen mégis hiányzó darabok felkutatása szinte teljesen új terület.

A levéltárak régikönyves szempontú vizsgálata más szempontból is hasznos lehet. Míg a 17. század tekintetében csak elvétve bukkant fel a könyvkiadásra, nyomtatásra vonatkozó kéziratos forrás,⁴⁹ és nagyobb mennyiségű adat előkerülése továbbra sem látszik valószínűnek, addig a 18. századi anyag vonatkozásában már nagyobb eséllyel vezethet eredményre a kutatás.⁵⁰ Ráadásul e források olyan eredményeket is hozhatnak, amelyekre a csupán nyomtatványokból kiinduló vizsgálat nem képes fényt deríteni.

Mindenképpen kívánatos lenne a többi, fentebb ismertetett és csak szűkebb időkört megcélzó munka kiterjesztése a teljes (1800–1850-ig) terjedő időszakra. Be lehet továbbá hozni új vizsgálati szempontokat is, főleg talán a társadalomtörténet, gazdaságtörténet, a szellemi-kulturális transzfer jelenségek felől. Amint szép eredményeket hozott a kiadványanyag funkcionális műfaji szempontok szerinti rendezése, ugyanez elvégezhető például a megrendelői kör társadalmi szerkezete tekintetében stb.

Végül azt hiszem, még egy kérdést fontos tisztázni. Ki és milyen keretek között fogja mindezt a munkát elvégezni?

Fontos szem előtt tartani Borsa Gedeon sokszor hangoztatott figyelmeztetését: csak reális célokat érdemes kitűzni. A feltárás mélységét is mindenkor az illető csoportba tartozó bibliográfiai egységek

⁴⁴ Vö. 23. jegyzet.

⁴⁵ Természetesen ez nem csupán kutatói kérdés. Alapvetően gyűjteményvezetői döntést kíván (akár ez esetben is több könyvtár együttműködését), és nélkülözhetetlen módon hatalmas restaurátori feladat.

⁴⁶ Csak példaként említhetők a Stuttgartban fellelt, addig egyáltalán nem vagy csupán töredékesen ismeretes magyar nyelvű énekeskönyvek: BORSA Gedeon, *16. századi magyar nyomtatványok Stuttgartban = Magyar Könyvszemle*, 92(1976), 59; Ua. = *Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat 15–17. század*, Bp., OSZK, 1996, 233.

⁴⁷ Vö. *RMNy I*, 18.

⁴⁸ BORSA 2001, i. m. 149, Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások*, 2018, 158.

⁴⁹ Csak példaként: PERGER Péter, *A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való számvetés = Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 2003, 289–304.

⁵⁰ Még ha különlegesen szerencsés helyzetről van is szó, szép példa erre a múltból Sipos Gábor igen alapos, főként levéltári forrásokon alapuló, az erdélyi református egyházkerület, valamint a kolozsvári egyházközség és kollégium közös nyomdája 18–19. századi történetének a feldolgozása: *Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdákból = Magyar Könyvszemle*, 103(1987), 88–101.

száma és a rendelkezésre álló, vagy remélt munkaerők aránya határozza meg. A túlzott igényesség fékezőjévé, végső esetben zátonyra futtatójává válhat a vállalkozásnak.⁵¹ E tekintetben azt hiszem, mutatkoznak kockázatok.

Nemcsak arra gondolok, hogy a régikönyves kurzusok iránt érdeklődő diákok száma fogyatkozik,⁵² hanem tudományszervezési és kapacitási kérdésekre is.

Hagyományosan a kutatások, kutatói munkaközösségek egyetemek, akadémiai kutatóintézetek és közgyűjtemények köré csoportosulhatnak. A tárgyalt témakörben, visszatekintve a 20. század második felében elért eredményekre, főleg ez utóbbi láb mutatkozott erősnek. Nem véletlenül. Ezekben jó esetben együtt van jelen a muzeális könyvanyag, mint forrás, és az azt jól ismerő, napi szinten használó, feldolgozó tudós könyvtáros. Ma sem igen látszik más lehetőség.

A 20. század második felének tapasztalata azt mutatta, hogy stabil, töretlenül haladó alkotómunka – magányos Szabó Károlyok és Petrik Gézák hiányában – akkor folytatható, amikor szilárd, jól körülhatárolt feladattal rendelkező szervezeti háttér állt mögötte. De a szervezett, egymásra épülő, szisztematikus és nagyszabású kutatási projektek akkor is szinte megvalósíthatatlanná válnak, ha a tudományos kutatás igénye kiveszik egy-egy intézmény szervezeti kultúrájából és csupán lelkes munkatársak ambíciójává válik.⁵³ Jelenleg tudtommal az országban sehol sem működik a régi nyomtatott könyv történetével foglalkozó kutatócsoport. Mindezek persze nem teszik lehetetlenné e munkák elvégzését, vagy legalábbis azok ígéretes elkezdését. Bizonyos kérdések gyorsan orvosolhatók, ha a szándék megvan rá, nyilván más utak is vezethetnek sikerre, sőt kell is újra meg újra megújítani a módszereket, de talán nem túlzás azt állítani, hogy mindenképpen kockázatot hordoznak.

Számos projekt esetében megoldás lehet ugyanakkor több intézmény összehangolt együttműködése. Például a hatalmas munkát jelentő 18. századi bibliográfia esetében – kellő létszámú munkacsoport híján – elképzelhető, sőt igencsak célravezetőnek is tűnik, hogy a VD 17-hez hasonlóan, az elvek és módszerek pontos lefektetése után, több, komoly anyagot őrző gyűjtemény közös munkájaként valósuljon meg, természetesen egy koordináló, egységesítő csapat égisze alatt.⁵⁴ A mai technikai lehetőségek az anyaggyűjtés bővítésén kívül az ilyenfajta „virtuális munkaszobák” létrehozására is szinte beláthatatlanul nagy, a korábbi kutatók számára még nem hozzáférhető lehetőségeket adnak.

Mindezek orvoslása után is azonban világosan kell látni, hogy a jelenlegi kapacitások – megítélésem szerint – nem állnak arányban az itt vázolt feladatokkal. A rendelkezésre álló munkaerő megközelítőleg az elkezdett projektek befejezésére vállalkozhat. Amennyiben a kulturális élet

⁵¹ BORSA 2001, i. m. 144, Ua. = *Újabb könyvtörténeti írások*, 2018, 154.

⁵² Ez csupán szubjektív és nem a napi oktatómunka során kialakított benyomás.

⁵³ Ugyanakkor az egyéni kutatási projektek számára is nehézséget jelent, hogy a 258/2011. (XII. 7.) Korm. rendelet 25. §-a értelmében a közgyűjtemények tudományos besorolású dolgozóinak kutatásra fordítható munkaidő kedvezménye megszűnt, erre csupán az intézményvezetők felelősségi körében maradt lehetőség. A rendelet a kutatásra fordítható időkeretet kizárólag a közművelődési intézményekben biztosítja, a tapasztalatok azonban azt mutatják, a most tárgyalt téma kutatásában ezek csekély szerepet játszanak. A közalkalmazotti jogállás alól jórészt kikerülő közgyűjteményi dolgozók esetében pedig a 39/2020. (X. 30.) EMMI rendelet 11. §-a értelmében ez az adható idő is jelentősen rövidült. Pedig világos stratégia mentén csokorba szedve, az egyéni érdeklődési és képzettségi területekből adódó változatos eredmények inkább megsokszoroznák egymás hatását, és jelentős eredményeket lehetne elérni.

⁵⁴ Szűkebb értelemben javasolt hasonló megoldást Vásárhelyi Judit, amikor felvetette „a bibliográfusok által leírt »tételt« az összes őrző gyűjtemény a maga példánya alapján ellenőrizné, és a lehetséges kiadásbeli és nyomdai változatokra felhívna a bibliográfia szerkesztőségének a figyelmét, illetve egyezményes jelből tudni lehetne, hogy a példányellenőrzés megtörtént-e” = P. VÁSÁRHELYI 2017, 16. jegyzetben i. m. 5.

mindenkori döntéshozói fontosnak tartják a magyarság és a vele együtt élő népek nyomtatott kultúrájának lehető legteljesebb regisztrálását, létrejötte történetének hiteles elmesélését, a művelődés-, társadalomtörténeti tanulságok feltárását, nem kerülhető el a meglévő kapacitások szakmai elvek mentén való bölcs átgondolása, összehangolása, a nagyobb ívű feladatok végrehajtásához szükséges megfelelő számú, megfelelően képzett, elhivatott és meg is becsült⁵⁵ munkaerő biztosítása.

Szükséges optimizmussal a szakma előtt álló feladatokat tehát talán úgy lehet összefoglalni, hogy első lépésben folytatni és befejezni kell az eddigiekhez illeszkedő igényességgel a megkezdett feladatokat, azokat mindig a legújabb technikai lehetőségek és tudományos igényekhez igazítva. Majd ezek alapján lehet megkísérelni új szempontok szerint áttekinteni kulturális örökségünk e különösen fontos és értékes részét.

PERGER PÉTER

⁵⁵ Mind a kutatási környezet, mind a társadalmi, jogi helyzet tekintetében, és ki kell mondani, anyagi értelemben is. Mindez minden bizonnyal a korábban felsorolt kritériumok teljesítésére is jótékonyan hatna vissza, és talán az utánpótlási gondokon is segítene.

A könyvkereskedelem története a 19. század első harmadáig. A könyvkereskedelem-történet a könyvtörténet talán leginkább interdiszciplináris megközelítést feltételező területe, egy sokszereplős, hálózatszerűen működő rendszer, amelynek feltárásához és leírásához a legtöbb nem könyves szempontot kell figyelembe venni az összes könyvtörténeti szakterület közül.¹ Különösen az elmúlt évtizedben a könyvkereskedelem iránt megnőtt, sőt talán nagyobb az érdeklődés az irodalomtörténet, mint a szigorú értelemben vett könyvtörténet felől. Ha végignézzük a *Magyar Könyvszemlében* az elmúlt huszonöt év évente közzé tett szakbibliográfiáját *Magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár-történeti szakirodalom* címmel, akkor a kutatás helyzetének mérlegelt elsőre nem nehéz megvonni. Ez a leginkább alulreprezentált terület, évente egy-három, de előfordul, hogy egyetlen publikáció sem jelenik meg a könyvkereskedelem címszó alá besorolva, míg a nyomda-nyomdászattörténet századokra lebontva szerepel, minden évben imponáló mennyiségű publikációval.² Az is áruklódó, hogy az utolsó korszerű, az új kutatási eredményeket összegző tanulmány Pavercsik Ilonának köszönhetően *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig* címmel 1999-ben jelent meg Ecsedy Judit *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában* című kézikönyvben.³ A nyomdászattörténet és a könyvkereskedelem-történet szorosan összefonódott a 18. század utolsó harmadáig, ezért nem véletlen, hogy Pavercsik Ilona összefoglalója is ebben a kötetben látott akkor napvilágot. Az viszont figyelemkeltő, hogy Ecsedy Judit művének kibővített, 2021-ben megjelent új kiadásában, amely időhatárait is kitolta 1830-ig, már nem esik szó a könyvkereskedelemről. Talán azért sem, mert 1999 óta többek között Pavercsik Ilona publikációinak is köszönhetően sok olyan új alapvető adat gazdagodott az önállóult könyvkereskedelem korszakának vizsgálata, amely nélkülözhetetlenné teszi a terület önálló kezelését, és szükségessé tenné egy önálló kézikönyv megjelentetését a témában, fokozatosan elkülönítve a nyomdász-kereskedők és a könyvkötő-kereskedők 18. század utolsó harmadáig meghatározó szerepétől az önállóult könyvkereskedőket.⁴

Ha az egész 18. századra tekintünk vissza, akkor Monok István 2010-ben megjelent *Német könyvkereskedők Budán és Pesten a 18. század első felében* című tanulmányának megállapításaiból érdemes kiindulni: a török kiűzése után Buda és Pest benépesítése időt vett igénybe, a betelepülő kereskedőcsaládok anyagi gyarapodása szintén nem ment könnyen, és azt is fontos figyelembe venni, hogy milyen nehézségekkel járt az irányváltás (földrajzi értelemben) az új kereskedelmi kapcsolatokban.⁵ Vagyis a hazai könyvkereskedelem éledezni kezdett, a könyvtermés is egyre nagyobb mértékben megnőtt, de a 18. század első harmadában ez a folyamat még csak lassan, fokozatosan indult be. A század első kétharmadában másrésztől Pavercsik Ilonát idézve „a magyarországi könyvkiadást, a hazai és külföldi könyvek terjesztését egyházas, az ország katolikus szellemű átforgatását célul kitűző kultúrpolitika, a protestánsokat alapvetően sújtó szigorú cenzúra és könyvvizsgálat befolyásolta.”⁶ Élesen elkülönült a katolikus könyvterjesztés és az üzleti érdektől befolyásolt könyvkötő-kereskedők működése. A 18. század első kétharmada tehát a fokozatos átmenet időszaka, de jól érzékelteti a

¹ A tanulmány a HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport keretei között készült.

² Legújabbban online formában érhető el: <https://www.ki.oszk.hu/hir/konyvtartudomanyi-szakkonyvtar/konyvtorteneti-bibliografia-2020>

³ PAVERCSIK Ilona, *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig* = V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 295–341.

⁴ V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1830*, Bp., MTA KIK, Kossuth Kiadó 2021. <https://doi.org/10.36820/konyvnyomtat.2021.ecsedy>

⁵ MONOK István, *Német könyvkereskedők Budán és Pesten a 18. század első felében* = „*mint az gyümölcsös és termett szőlőveszöc...*”, *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. Stemler Ágnes, Varga Bernadett. Bp., OSZK, Balassi, 2010, 252–253.

⁶ PAVERCSIK 1999, i. m. 309–310.

kibontakozást, hogy épp a század közepén, 1748-ban alapították meg Magyarországon az első hivatásos könyvkereskedést, így első könyvkereskedőnk, a német származású Johann Gerhard Mauss tulajdonképpen a magyar könyvkereskedelem ősatyjának is nevezhető.⁷ Az ő üztétét egymást követően több német származású kereskedő örökölte: Johann-Michael Weingadon, Eggenberger Józsefben át Hoffmann Alfrédig, vagyis a 20. század elejéig megvolt a folytonosság, amint arra Simon Melinda is felhívta a figyelmet *Hoffmann Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme* című könyvében.⁸ Az első kereskedő működése olyan meghatározó volt, hogy több mint 150 évre megteremtette az alapjait egy működőképes modellnek; nem rossz kiindulás a sokat kárhoztatott magyar könyvkereskedelem történetének megközelítéshez.

Mária Terézia uralkodása végén a szigorú cenzúrarendeletek már enyhültek, majd II. József trónra lépését követően teljesen új, a kereskedelem működését segítő szabályok léptek életbe. Ettől kezdve beszélhetünk az önállósuló, modern könyvkereskedelem kibontakozásáról. 1772-ben a kereskedelem működését szabályozó *Ordo pro bibliopolis in Hungaria manentibus* című rendelet alapján a kereskedések számának szabályozását a városi hatóságokra bízta, illetve szakmai feltételekhez kötötték az engedély megszerzését. Az új szabályozás szétválasztotta a hazai és külföldi könyvek forgalmazását, védve a Magyarországon meglepedetten működő külföldi könyvkereskedőket azzal, hogy mellékes szerepet szántak a nyomdáknek és a bizományos könyvkötőknek a könyvforgalmon belül.⁹

A továbbiakban a könyvkereskedelem történetének az 1772-től számított fellendülési időszakára vonatkozó kutatásokat tekintem át nagy vonalakban a már említett, 1999-ben Pavercsik Ilonától megjelent történeti vázlat óta eltelt, majd negyedszázadra fókuszálva. A korszak végpontját kijelölni azonban korántsem ilyen egyszerű. Történetileg a következő cezúra II. Ferenc 1806-os rendelkezéseivel esik egybe: a szigorú cenzúrarendelkezések visszavetették a könyvkereskedők működését, betiltották az olvasókabinetekeket, sokan csődbe mentek. A 19. század első évtizedeinek könyvkereskedése küzdelmes volt, és ez meglátszik a kutatási eredményeken is, itt van a legtöbb fehér folt. A reformkor időszaka az átalakuló piaci viszonyok, és a szigorú szabályozás miatt egyfajta pangásként érzékelhető, ugyanakkor az utána következő, nagy fellendülést hozó korszak kezdeményei itt keresendők.

Visszatekintve a 2000-es évek elejére, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a 18. század utolsó harmadát meghatározó magyar könyvkereskedelem kutatásának komoly lendületet adott néhány új, nemzetközi könyvtörténeti fórum, tudományos kapcsolati rendszer és az ezekre támaszkodó nemzetközi konferenciasorozatok. A francia, német, osztrák és több más nyugat és kelet európai szakember részvételével rendszeresen megrendezett *L'Europe en réseaux – Vernetztes Europa* című konferenciák középpontjában többször állt az európai könyvek és terjesztőik sokirányú vizsgálata, lehetővé téve az akkor prosperáló európai könyvtörténeti diszciplína ide vonatkozó új eredményeinek, új módszereinek egymás közötti megismertetését, cseréjét.¹⁰ A másik fontos kapcsolódási pont az osztrák 18. századi társaság és különösen a bécsi könyvtörténészek Johannes Frimmel, Michael Wögebauer és Norbert Bachleitner működése, publikációi a Habsburg birodalom könyves kultúrájáról, a kommunikáció

⁷ Vö. PAVERCSIK Ilona, *Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén* = *Magyar Könyvszemle*, 106(1990), 113–128.

⁸ SIMON Melinda, *Hoffmann Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme*, Bp., Balassi, 2016, 43–56.

⁹ PAVERCSIK 1999, i. m. 324–325.

¹⁰ Vö. *Est–Ouest, transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe: XVIIe–XXe siècles*, *L'Europe en réseaux* = *Vernetztes Europa* (2.), Frédéric, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2005; *Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe: réseaux du livre, réseaux des lecteurs*. *L'Europe en réseaux* = *Vernetztes Europa*, 4, éd. Barbier Frédéric, István Monok, Országos Széchényi Könyvtár, Leipziger Universitätsverlag, Bp., Leipzig, 2008.

A *L'Europe en réseaux – Vernetztes Europa* című konferenciasorozathoz kapcsolódó könyvsorozat első kötete 2005-ben, 8. kötete 2020-ban jelent meg.

és az információáramlás tematikájára kihegyezve.¹¹ Harmadjára pedig meg kell említeni a szlovák könyvtörténészek bekapcsolódását a 18. század utolsó harmadának könyvkereskedelem-történeti kutatásaiba, amelynek köszönhetően szintén mind a szakmai kapcsolatok, mind az eredmények tekintetében egy gyümölcsöző időszakról beszélhetünk¹².

Ez a fellendülés hozta el, hogy sikerült kilépni a klasszikus leíró jellegű, egy-egy könyvkereskedőre fókuszáló megközelítésből és a kutatások tekintetében is visszakapcsolni Magyarországot abba a nagy hálózatba, amelynek a hazai könyvkereskedelem integráns része volt ekkor. Elsősorban a német könyvkereskedelemhez fűződő szoros kapcsolatok kerültek fókuszba, de egyes szálak Svájcba, Hollandiába, Párizsba is elvezettek, minthogy a német, az osztrák és a francia kutatás a 2000-es évekre szinte teljeskörűen föltárta az európai könyvpiac egyes centrumainak fő és mellékszereplőinek működését. A forgalmazott könyvek típusait, a terjesztést, a cenzúra befolyását stb. nekünk voltaképpen ezekhez kellett az országhatárt átvélve, illetve a határtól befelé haladva a magyar könyvkereskedelem központjait és fő aktorait szemügyre venni az újonnan feltárt forrásoknak, módszereknek és szakirodalomnak a felhasználásával.

E tekintetben is első helyen Pavercsik Ilona nevét kell megemlítenem, aki alapkutatásokat végzett, amelyek számomra legalábbis mindig kiindulásul szolgáltak. Ő volt az, aki voltaképpen majd száz év elteltével folytatta Gárdonyi Albert máig meghatározó publikációsorozatát a pest-budai könyvkereskedők levéltári hagyatékán keresztül.¹³ Pavercsik újraolvasta a Weingand és Köpf kereskedőház után fennmaradt iratokat a Fővárosi Levéltárban, különösen az üzleti könyveket, amelyeket a vásárlóközönség, a kereslet felől vizsgált újra, több tanulmányában publikálva eredményeit. Megvizsgálta, hogy a könyveladások szempontjából az 1780-as évek második felében változtak-e az olvasási szokások, és ezek hogyan viszonyulnak a nyugat-európai tendenciákhoz, a felvilágosodás által generált új kínálat milyen arányban, hogyan jelent meg, de foglalkozott a vásárlóközönség szociológiájával is.¹⁴ Egy 2004-ben megjelent, alapvető német nyelvű publikációja számos levéltári forrásra és a német kutatások eredményeire támaszkodva elsőként foglalkozott azzal, hogy mi volt a jelentősége a magyar könyvkereskedelem egésze szempontjából annak, hogy az 1770-es években üzletet nyitó kereskedők mind németek, majd nem mind bajorok és katolikusok voltak, egymáshoz közel eső délnémet városokból származtak. Magukkal hoztak egy tapasztalt kereskedői mentalitást, kapcsolatrendszert, az importált könyvanyag tekintetében pedig az Augsburg környéki katolikus

¹¹ A Gesellschaft für Buchforschung in Österreich – osztrák könyvtörténeti társaság – szervezésében megrendezett konferenciák anyagát és általában az osztrák könyvtörténeti kutatások eredményeit a *Buchforschung, Beiträge zum Buchwesen in Österreich* című könyvsorozatban jelentették meg. Ezek közül kettőt fontos kiemelni: *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert*, kiad. Johannes Frimmel, Michael Wögerbauer Wiesbaden, Harrasowitz, 2009; *Buchwesen in Wien 1750–1850*, kiad. Peter R. Frank, Johannes Frimmel, Wiesbaden, Harrasowitz, 2008.

¹² A szlovák nemzeti könyvtár (Slovenská národná knižnica), 2011, 2014; 2015-ben rendezett könyvtörténeti konferenciákat nemzetközi részvétellel Nagyapponyban és Túrőcszentmártonban.

¹³ Vö. GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők = Magyar Könyvszemle*, 1926–1929. A hét közleményben megjelenő publikációsorozat első darabja Müller Jakobot, utolsó darabja Heckenast Gusztávot mutatja be. A cikksorozatból önálló kötet is megjelent: GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők*. Bp., OSZK, 1930 (Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, II).

¹⁴ PAVERCSEK Ilona, A „megvilágosodott” írók munkái a pesti könyvkereskedelemben = *Folytonosság vagy fordulat* (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései), szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1996, 81–88; PAVERCSEK Ilona, *Bücherverkauf in einer pester Buchhandlung 1786–1787, Veränderte sich tatsächlich der Lesergeschmack? = Kommunikation und Information... i. m. 119–131.*

könyvanyag dominált.¹⁵ Pavercsik mutatta ki először ebben a cikkében, majd 2008-ban a *L'Europe en réseaux* sorozatban megjelent tanulmányában, hogy az 1780-as évekre ez a délnémet terjesztési hálózat hogyan adta át fokozatosan helyét az északnémet könyvterjesztési hálózatnak. Azzal párhuzamosan, hogy a vallásos, és főleg a latin nyelvű kiadványok egyre nagyobb mértékben szorultak háttérbe, az igazán jól eladható, új könyvkinálatot már az északnémet könyvkereskedelmi hálózatok biztosították.¹⁶ Pavercsik a pest-budai mellett a pozsonyi kereskedőkre is kiterjesztette vizsgálatát, és az egész magyar könyvpiac szempontjából kiemelte Bécs közvetítő szerepének fontosságát. 2007-ben egy másik nagy, német nyelvű tanulmányában ezt az azonos gyökerű, egymáshoz több szálon kötődő német kereskedővilágot tanulmányozva azt vizsgálta, hogy hogyan használták fel üzleti forgalmuk növelésére, könyvújdonságaik megismertetésére az újságokban megjelentetett könyvhirdetéseket, az előfizetői felhívásokat.¹⁷ A tanulmány szisztematikusan végig veszi a pozsonyi, budai, bécsi német és magyar nyelvű sajtótermékeket harminc évre kiterjedően. Ennek eredményeképpen egyrészt számos új adat került napvilágra konkrét kereskedőkre vonatkozóan, másrészt sikerült a könyvek magyarországi terjesztésének egészen sajátos útjait feltérképeznie, különös hangsúlyt fektetve az előfizetési felhívásokra, és arra, hogy a magyar könyvek esetében milyen jelentős szerepet játszott az előfizetéseket gyűjtő kollektorok hálózata, akik között már a vidéki értelmiség kimagasló számban tűnik fel. Külön kitért a vásárok, a pesti és a debreceni tranzit szerepére a belső könyvpiacra. Pavercsik szintén 2007-ben a kolozsvári *Felvilágosodás, Erdély* konferencia kiadványában publikálta a korábbiakat kiegészítő tanulmányát az erdélyi könyvkereskedelem kapcsolatairól a felvilágosodás idején.¹⁸ Összességében arra a következtetésre jutott, hogy Erdélyben a német, illetve a felvilágosodás korától már szintén fejlett osztrák könyvkereskedelem lényegesen kisebb befolyást gyakorolt, mint Magyarországon. Itt is újsághirdetéseken és levéltári forrásokon keresztül jutott új eredményekre, köztük arra, hogy jóval több magyar nyelvű könyvet terjesztettek Erdélyben, valamint hogy Debrecen központi szerepet játszott a kereskedelemben mindkét irányban. A magyarországi, belföldi kereskedelem tekintetében Ecsedy Judit 2019-ben megjelent publikációja a *Trattnerek Magyarországon* címmel arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen sűrűre volt szöve a hazai könyvkereskedők kapcsolatrendszere, maguk a Trattnerek is hálózatot hoztak létre, nyomdászként, kiadóként és kereskedőként több generáción keresztül.¹⁹

A szlovák nemzeti könyvtár és a pozsonyi egyetemi könyvtár a 2010-es évek elején több olyan nemzetközi könyvtörténeti konferenciát szervezett, amelyen a könyvkereskedelem-kutatás új ered-

¹⁵ PAVERCSIK Ilona, *Bayerische Buchhändler als Erneuerer des ungarländischen Buchhandels in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts* = *Ungarn-Jahrbuch Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*, 27(2004), 373–386.

¹⁶ PAVERCSIK Ilona, *Anfänge Norddeutscher Orientierung im ungarischen Buchhandel* = *Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe...* i. m. 123–149.

¹⁷ PAVERCSIK Ilona, *Zeitungen als Kommunikationsmedium des Buchhandels am Ende des 18. Jahrhunderts* = *Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn, Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*, kiad. Norbert Bachleitner, Andrea Seidler, Wien, Berlin, 2007, 49–96.

¹⁸ PAVERCSIK Ilona, *Az erdélyi könyvkereskedelem magyarországi kapcsolatairól a felvilágosodás idején* = *Erdélyi Múzeum*, 2007, 3–4, 77–87.

¹⁹ V. ECSEDY Judit, *A Trattnerek Magyarországon* = *Magyar Könyvszemle*, 135(2014), 173–190. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.173-189>. A legújabb kutatások a kereskedelem egy speciális területére, a korabeli könyvaukciókra is bepillantást engednek: OLÁH, Róbert, *Book Auctions at the Reformed College of Debrecen (1743–1842) = Private Libraries and Their Documentation 1665–1830, Studying and Interpreting Sources*, eds., Rindert Jagersma, Helwi Bloom, Evelien Chayes, Ann-Marie Hansen, Leiden, Boston (MA), Brill (2023) 137–152. https://doi.org/10.1163/9789004542969_008

ményei is felszínre kerültek. Szempontunkból Petronela Krizanová tanulmányait és monográfiáját érdemes kiemelni, aki a pozsonyi Anton Löwe működését tárta fel.²⁰ A modern kutatás minden eszközével élve sikerült rejtett összefüggéseket, a könyvpiac mindennapi működési mechanizmusát, a német környezet hatását a magyarországi könyvpiacra, a szerző és kiadó kapcsolatát feltárnia.²¹

Azért fontos hangsúlyozni a szlovák konferenciák és a *Studia Bibliographica Posoniensi* szlovák könyves szakfolyóirat jelentőségét, mert fórumot teremtettek és összekapcsolták a nem túl népes magyar és szlovák szakma szereplőit és eredményeit. Jómagam is részt vettem ezeken, és így kerültem a pozsonyi könyvkereskedelem és a francia illegális könyvbehozatalra irányuló tanulmányaim révén munkakapcsolatba Petronela Krizanovával és a szlovák történész Ivona Kollárovával, aki a cenzúráiratok kutatójaként szintén publikált egy hasznos és sok új forrást felhasználó monográfiát *Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ. Typografické médium v jozefínskej dobe* [Szabad kiadó, gondolkodó olvasó. A tipográfia-médium a József-korszakban] címmel 2013-ban. Ki kell emelni még Andrea Seidler osztrák történész jelentőségét a témakör kutatásában, aki különösen a pozsonyi Karl Gottlieb Windisch levelezésének kiadásával a könyvkiadás, terjesztés, sajtó kapcsolatáról hozott napvilágra számos új adatot, összefüggést.²²

Saját kutatásaim szintén a magyarországi könyvkereskedelem európai hálózati összefüggéseit helyezték középpontba a 18. század utolsó harmadát kiemelkedően meghatározó francia könyvek importálására és recepciójára fókuszálva.²³ A svájci Neuchâtel-i Tipográfiai Társaság levéltárában fennmaradt magyar és osztrák (bécsi) vonatkozású gazdag levéltári források feldolgozását követően rekonstruáltam azt, hogy a tiltott kiadványokra specializálódott nagy svájci kereskedőház, amelyik számos más svájci kiadó bizományosi kereskedője is volt egyben, hogyan tudott benyomulni a Habsburg-könyvpiacra, és kihasználva a II. József uralkodása idején csak látszat szintjén működő könyvellenzőrést főképp a magyar határon, gyors ütemben hozzáférhetővé tett egy teljesen új, modern, irodalmi, politikai, kritikai szemléletű könyvanyagot, de mellette számos tudományos és ismeretterjesztő művet is, amelyek először érkeztek Magyarországra teljes szinkronitásban a nyugat-európai terjesztéssel. Itt nemcsak az olvasmányanyag beérkezése és terjedése az érdekes, hanem az is, hogy az illegális könyvkiálattal kereskedés hogyan hozta versenyhelyzetbe a kereskedőket, hogyan jelent meg az üzlet szempontja a piacon. Foglalkoztam még intenzíven a már emlegetett Weingand és Köpf hagyatékban található üzleti könyvekkel, és így tértem ki a Köpf-féle üzletgépének üzletét továbbvivő erdélyi származású Strohmayer Ignác működésére, de főképp arra, hogy milyen izgalmas módon

²⁰ KRIŽANOVÁ [Bulcková], Petronela, *Knihkupecká profesia očami súdobých svedectiev a legislatívy, Nariadenie pre knihkopcov v Uhorsku (1772)*, *Studia Bibliographica Posoniensia*, Univerzitná knižnica v Bratislave, 2011, 11–24. Anton Löwe *ajeho aktivy na kniznom trhu v Bratislave v 18 storoci = Problematika historických a vzácných knižných fondov*, Olomouc, Státní vědecká knihovna 2008, 93–101; Petronela Krizanová, Miriam Poriežová, *Francúzška a talianska literatúra na uhorskom kniznom trhu = Európske cesty románskych kníh v 16–18. storoci*, *Opera Romanica* 13, Martin, 2012, 345–363.

²¹ KRIŽANOVÁ, Petronela, *Príbeh zabudnutého kníhkupectva Anton Löwe (1770–1799?)*, Bratislava, Detail, 2017.

²² SEIDLER, Andrea, *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, (Magyarországi Tudósok Levelezése, 5), Universitas, Bp., 2008.

²³ *Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén = Magyar Könyvszemle*, 119(2003), 166–188; *Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához I, A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai 1772–1785 = Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 467–482; *Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához II, A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai 1785–1789 = Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 165–177.

kapcsolódott össze szabadkőműves háttére és besúgó mivolta az 1780-as évek végén, 90-es évek elején könyvkereskedői vállalkozásával.²⁴

Az elmúlt tíz évben az irodalomtudomány révén új horizontok nyíltak a könyvkereskedelem 18–19. század fordulóját meghatározó jelenségeinek kutatásában a magyar irodalommal összefüggésben. Minthogy a többségében német származású könyvkereskedők uralták a hazai könyvpiacot, a korabeli irodalmi és tudományos elit, Kazinczy és nemzedéke egyöntetűen úgy gondolták, hogy a német kereskedők üzletpolitikájukkal azt az elvárt fejlődést nem tudják garantálni, ami a magyar nyelvű tudományosság és irodalom elterjesztéséhez, és az ezt működtető magyar nyilvánossághoz szükséges lett volna.²⁵ Ehhez képest európai szellemű, de nem magyar nyelvű nyomdatermékeket tudtak kiváltságos személyekhez eljuttatni (így például Kazinczyhoz is), illetve a német városi polgárság igényeit kielégíteni. A kortársi megítélések szerint a gyorsan fejlődő nyomdaipar és kiépülő kereskedői hálózat nem töltötte be feladatát, amennyiben a nyomdászok és kereskedők dolga az lett volna, hogy nyereségessé váljék a magyar nyelvű könyvkiadás, mert képes érdekeltté tenni a műveletlen rétegeket az olvasás iránt. Ekkor fogalmazódott meg tehát először az elmarasztalás a könyvkiadás és a könyvterjesztés elüzletiesedése miatt, amely aztán végigkíséri gyakorlatilag napjainkig a könyvpiac megítélését.

Ezt a problémakört tette először láthatóvá az 1800-as évek első évtizedének új könyvkiadási és terjesztési kísérlete az újonnan megjelenő magyar nyelvű regénysorozatok révén, amelyben így vagy úgy, de szinte az összes jelentős korabeli nyomdász, kiadó, kereskedő részt vett Landerertől, Wéber Simon Péteren, Trattneren, Lindaueren át Eggenberger Józsefig. *A Rózsa Szín Gyűjtemény*, *a Téli és Nyári Könyvtár*, *a Flóra*, *az Eredeti Magyar Románok és a Mulatságos Könyvtár* stb. regénysorozatok kiadásának kulminációs pontja 1806–1807.

Az elvárásokhoz képest, amit a írók képviseltek, vagyis hogy az irodalmi szövegek kiadásában elsődlegesen a munkák példamutató jelentőségére kerüljön a hangsúly a műveltségteremtés és -megőrzés célképzetével, megjelent egy markáns, az irodalmi munkák kiadását termelésként interpretáló és megvalósító gazdasági logika. Ez a kulturális javak, esetünkben a könyvek és könyvsorozatok kereskedelmére, az értékesített példányszámokkal mért sikerre helyezte a hangsúlyt.²⁶ A tömegkultúra irányába elmozduló folyamat, eltérő gyorsasággal és intenzitással, minden európai országban végbement, s ennek részint okaként, részint következményeként kialakult a művészek (szerzők) azon rétege, „amely a széles olvasóközönség szükségleteinek a kielégítésére törekedett. És ebben az évszázadban lángoltak fel először a tömegkultúra körüli viták is.”²⁷ A változásokat figyelemmel kísérő, merészebb könyvkiadói stratégiák igyekeztek egy populáris(abb) könyvpiacot megteremteni, elsősorban a népszerű olvasmányok iránt érdeklődő közönség megnyeréséhez kötve a vállalkozás sikerességét.

Ezeknek a jelenségeknek a kutatása több irodalomtörténeti műhelyben zajlik, komoly kitekintéssel a könyvpiac működésére. A Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében és az ott működő Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai kutatócsoport műhelyének köszönhetően, annak gyümölcseként, Debreczeni Attila, Szanyiszló Lilla, Béres Norbert tanulmányaiban jelenik meg a

²⁴ GRANASZTÓI Olga, *Szabadkőműves árulók, Új felvetések a 18. századi szabadkőművesség történetéhez = Helikon*, 2016, 600–624.

²⁵ GRANASZTÓI Olga, „Magyartalan könyvárosok”, *Az első magyarországi könyvkereskedők megítéléséről a XVIII–XIX. század fordulóján = Programok és tanulmányok*, szerk. Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga, Szász Géza Szeged (Felvilágosodás – Lumières – Enlightenment – Aufklärung, 6), JATE Press Kiadó, 2017, 141–150.

²⁶ VÖ BÉRES Norbert, *A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2023, 153–154.

²⁷ Uo.

legeredményesebben, nem kis részben támaszkodva a klasszikus századforduló íróinak, költőinek műveire, amelyek kritikai kiadása az utóbbi évtizedek tudományos eredménye.²⁸ Irodalom, könyvkiadás és kereskedelem, valamint a gazdaságtörténet immár megkerülhetetlen összekapcsolásának fontosságát mi sem bizonyítja jobban – főképp a 19. századtól kezdve, – mint a néhány éve megalkult *A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana* címet viselő Lendület-kutatócsoport, amely 2022-ben konferenciát szervezett az *Irodalom-üzlet: Vállalkozás és kultúra a könyvkiadásban* címmel.²⁹ Összességében, a fentiek alapján megállapítható, hogy a kutatás mérlege jobb, mint ahogy azt a szakbibliográfia alapján gondolnánk. A legfőbb probléma a kutatások szétagoltsága, az egyes tudományterületek közötti átjárás nehézsége. Egy leendő könyvkereskedelemtörténeti összefoglalásnak elengedhetetlen feltétele lenne egy korszerű pluridisziplináris megközelítés.

GRANASZTÓI OLGA

²⁸ DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, Bp., Universitas, 2009. Béres Norbert, *Eltérő sorozatkoncepciók a klasszikus századfordulón – két példa = „közöttünk a 'Mester'”, szerk. Bódi Katalin, Bodrogi Ferenc Máté, Debreceni Egyetemi, 2019, 179–188; BÉRES Norbert, „Roman und was besser ist, als Roman” – Über die Vertriebsstrategien des Romans = DÓBÉK Ágnes, MÉSZÁROS Gábor, VADERNA Gábor, *Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*, Bp., Reciti, 2019, 221–232; BÉRES Norbert, CSÖRSZ RUMEN István, *Regények Magyarországon (1730–1836)*, Adatbázis 1.0., BÉRES Norbert, „Román, 's mi jobb a 'Románnál” – a román népszerűsítésének stratégiáiról = Magyar Könyvszemle, 134(2018), 283–299. <https://doi.org/10.17167/mksz.2018.3.283-299>; SZALISZNYÓ Lilla, „Egy könyvkiadás engem könnyen megakaszt”, *Kisfaludy Sándor műveinek kiadása és terjesztése 1816-ban = Irodalomtörténet*, 42(2011), 341–359. SZALISZNYÓ Lilla, „Ismét van újságom literatúránkból”, *A magyar irodalom propagálásának eszközei a 19. század első évtizedeiben = Pro Scientia Aranyérmesek X. konferenciája*, szerk. Szöllösi László, Bp., Pro Scientia Aranyérmesek Társ., 2011, 129–133.*

²⁹ A kutatócsoport működéséhez és a konferenciához ld.: <https://polecolit.abtk.hu/wp-content/uploads/2022/05/IrodalomPROGRAM.pdf> (letöltve: 2023. 09. 07.)

A kora újkori magyarországi könyvtárak Széchényi Ferenc alapításáig – kutatástörténeti áttekintés.* A Mohács előtti magyarországi könyvanyag döntő része elpusztult, a fennmaradt kötetek csak az egykori állomány alig néhány százalékát teszik ki.¹ Könyves anyagunkat az 1526 utáni több mint kétszáz év alatt is óriási kár érte – igaz, a Magyar Királyság egyes részeit eltérő mértékben – a különböző történelmi, politikai, művelődéstörténeti, egyháztörténeti események és természeti katasztrófák következtében. A megújulás korában, a 18. században pedig már viszonylag zavartalanul történt a könyvtárak (újja)építése, habár a könyvbeszerzés lehetőségei még mindig szűkösek voltak.

A könyvtártörténeti kutatások nagy lendületet vettek a *Magyar Könyvszemle* megalapításával (1876), illetve később, az Annales történeti iskola szemléletének hazai megjelenésekor is (ld. Iványi Béla munkásságának kezdetét). Szervezett alapkutatást azonban 1979-ben terveztek, hiszen Szegeden ekkor indultak el Keszérű Bálint,² majd Monok István vezetésével a munkálatok. Az elmúlt negyvenöt év kutatásai azt mutatják, hogy sokkal több anyag megőrződött, és ezek alapján nemcsak árnyalni lehet a korábbi szakirodalomban megjelent megállapításokat, hanem esetenként át is lehet azokat értékelni, és emellett új eredmények is születnek. Fontosnak tartom még azt is hangsúlyozni, hogy a könyvtártörténeti kutatások és elemzések sok esetben nem válnak el, és nem is választhatók el az olvasmánytörténeti vizsgálatoktól, azok sok esetben fedik, illetve kiegészítik egymást.³

A kutatásokat ideális esetben egy intézmény és/vagy egy pályázat támogatja és teszi lehetővé, így az eredmények nyomtatásban való közzététele is eredményes lehet és nem alkalomszerű. Kifejezetten könyvtártörténeti kutatásokra OTKA vagy az MTA által támogatott és szervezett kutatócsoport jelenleg nem működik, olyan vizsont, amelyen belül egyes bibliotékák feldolgozása folyik, igen. Ilyen a 2015-ben alakult Esterházy-kutatócsoport,⁴ tagjai Kiss Erika művészettörténész, Viskolcz Noémi művelődéstörténész, Király Péter zenetörténész, Monok István művelődéstörténész (a kutatócsoport vezetője) és Zvara Edina könyvtörténész. Ezen kutatók közül ugyan könyvtártörténettel csak hárman foglalkozunk, de a közös hazai és külföldi kutatások a magyar kutatócsoport eredményeit a többiek

* A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének Digitális Társadalom Kompetenciaközpontja támogatta. A szerző a Kulturális Örökség és Digitális Társadalom kutatócsoport tagja, az SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék oktatója.

¹ Ma már tudjuk, hogy Mezey László adata (99%) a középkori könyvvállomány pusztulásának mértékéről téves. A kérdésről lásd: BARTÓK Zsófia Ágnes, *A reformáció előtti magyar nyelvű szövegek használói (előtanulmány) = Folyamatosság és változás, Egyházszervezet és hitélet a Veszprémi Püspökség területén a 16–17. században*, szerk., Karlinszky Balázs, Varga Tibor László, Veszprém, Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2018, 255–256.

² Programirata: KESERŰ Bálint, *A kiadó jegyzete = A magyar könyvkultúra múltjából*, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, sajtó alá rend. Herner János, Monok István, Szeged, JATE BTK, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11), 602–606.

³ A korszak olvasmánytörténeti áttekintésére ld. jelen kötetben: OLÁH Róbert, *A 16–17. századi Kárpát-medence olvasmánytörténete*; HEGYI Ádám *Az olvasás Magyarországon a 18. században* című tanulmányát.

⁴ 2015–2019 között „A kincstártól a könyvtárig, Tanulmányok Esterházy Pálról, udvari kultúrájáról és mecénatúrájáról”, 2019-től 2024-ig pedig „Levelek, könyvek, kincsek, Esterházy Pál barokk udvarának emlékei” programnéven működik a csoport, könyvsorozatának címe: „Esterhazyana”.

munkája jól kiegészítik. Ennek egyik szép példája Esterházy Pál könyvtárának rekonstrukciója.⁵ Megjelent a kismartoni,⁶ tervben pedig a németújvári ferences könyvtár feldolgozása.

Kiadott források

A hazai könyvtártörténeti – és egyben olvasmánytörténeti – alap kutatások eredményei több sorozatban jelentek meg, s ezek mindegyike elektronikusan is elérhető az MTA, illetve a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtárának repozitóriumaiban (REAL, CONTENTA). A dokumentumanyag feltárása lényegében a 16–18. század közepe közötti időszakra vonatkozóan történt, Széchényi Ferenc könyvtáralapítása (1802) és a Magyar Tudós Társaság Könyvtárának létrejötte (1826) előtti évtizedekre kevésbé. Ennek fő oka, hogy az a módszertan, amelyet a korábbi időszak kutatására kidolgoztak, a későbbi periódusra már nem alkalmazható.⁷ Ráadásul nagyságrendileg már lényegesen nagyobb könyvtárakról van szó, ami akadályá lehet a források nyomtatott formában való megjelentetésének. A jelentős forrásanyag ellenére a mai napig nem történt meg a felosztott szerzetesrendi könyvtárak sorsának és kéziratok anyagának teljes körű feldolgozása.⁸

Könyvtártörténeti Füzetek (KtF), 1981–2022–, sorozatszerkesztő: Monok István

Az 1981 és 2022 között megjelent 15 kötet a könyvjegyzékek adatait adja közre – az első öt kötet a magánkönyvtárak, majd a hatodik kötettől kezdve az intézményi gyűjtemények adatai is rögzítésre kerültek. A XI. kötet előszavában, 2001-ben még az olvasható, hogy „Könyvtártörténeti bibliográfiánk utolsó előtti darabját veheti kezébe az olvasó. A XII. kötetben a továbbiakban előkerülő, de nem szervezetteren kutatótt könyvjegyzékek bibliográfiái leírását adjuk közre. A jegyzékekről azonban folyamatosan is tájékozódhatnak a <http://www.eruditio.hu> honlapon.”⁹ A XII., utolsóának vélt KtF 2008-ban meg is jelent, s az előszóban a sorozatszerkesztő kimondja, hogy „Az 1979-ben, Szegeden, Klaniczay Tibor és Keserő Bálint kezdeményezésére elindult szervezett olvasmánytörténeti forrásfeltárás lezárult.”¹⁰ Az azóta eltelt években azonban olyan mennyiségű, elsősorban erdélyi adat került elő, amely indokoltá tette három, újabb KtF-kötetek kiadását.¹¹ A sorozatban még egyetlen

⁵ MONOK István, ZVARA Edina, *Esterhasiana Biblioteca, A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója*, Bp., Kossuth, MTA KIK, 2020 (Esterhazyana).

⁶ ZVARA Edina, *Gratia mecenaturae Esterhasianae, A kismartoni ferences könyvtár története és állománya*, Bp., Kossuth, MTA KIK, 2023 (Esterhazyana). <https://doi.org/10.36820/ESTERHAZYANA.2023.Zvara>

⁷ MONOK István, *A hagyományos világ átváltozásai, Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez*, Bp., Eger, Kossuth, EKE, 2018 (Kulturális Örökség).

⁸ A kevés kivételek egyike: FAÁ-LENDVAI Erzsébet, *Bencés könyvtárak a 18. századi Magyarországon = Történelem és Muzeológia*, 3(2016), 2, 100–110.

⁹ *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1589–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, összeáll. Monok István, Zvara Edina, szerk. Monok István, Szeged, JGYTF, 2001 (Könyvtártörténeti Füzetek, XI), VII.

¹⁰ *Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1541–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, összeáll. Monok István, Zvara Edina, szerk. Monok István, Bp., Szeged, OSZK, SZTE BTK Könyvtártudományi Tanszék, 2008 (Könyvtártörténeti Füzetek, XII), VII.

¹¹ *Intézményi- és magángyűjtemények 1591–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, összeáll. és szerk. Bándi András, Monok István, Bp., MTA KIK, 2020 (Könyvtártörténeti Füzetek, XIII); *Intézményi és magángyűjtemények 1609–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, összeáll. és szerk. Monok István, Bp., MTA KIK, 2021 (Könyvtártörténeti Füzetek, 14); *Intézményi és magángyűjtemények*

kötet fog megjelenni (XVI.), utána a szervezett forrásfeltárás ténylegesen befejeződik, s ha kerülnek is elő könyves források, azok más szakmai médiumban lesznek elérhetők.

Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (Adattár), 1983–2024–, sorozatszerkesztő: Monok István

Az *Adattár*-sorozat 11–19. kötetei a Könyvtártörténeti Füzeteket kíséri, és a könyvjegyzékeket egyszerű olvasatban közli. Az egyes főszámok további alszámokkal ellátva bővíthetők, hiszen például a 13-sal jelölt magánkönyvtárakon belül eddig hét kötet jelent meg, a 16-oson (Erdélyi könyvesházak) belül hét, a 19-esen belül öt (katolikus, illetve protestáns intézményi könyvtárak, szerzetesrendek gyűjteményei, 'canonica visitatio'-k alkalmával keletkezett könyves összeírások, iskolai gyűjtemények).

Iványi Béla 1929 és 1932 között hat részben adta közre könyves adatait a *Magyar Könyvszemlé*-ben.¹² Az *Adattár*-sorozat első könyves darabja újra közölte ezeket,¹³ immár egy intézményi keretek között zajló kutatás könyves sorozatának első köteteként. A könyv a könyvtártörténeti források publikálása nagy nyitányának tekinthető a KtF I. (1981) mellett.

Az elmúlt negyvenegy évben (1983–2024) összesen 30 kötet jelent meg, ami komoly tudományos teljesítmény. A kiadványok értékét jól mutatja, hogy a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) szerint mindegyik kötetet gyakran idézik a különböző bölcsészeti- és társadalomtudományok kutatói is, sőt, könnyű elérhetőségük miatt külföldön is hasznosítják. A kutatások jelenleg is folynak, több kötet is szerepel még a tervek között, például egy pálos (*Adattár* 19/6.), egy piarista (*Adattár* 19/7.) kötet, valamint a bécsi Pázmáneum (*Adattár* 17/4.) és Köleséri Sámuel könyvtára jegyzékének (*Adattár* 12/4.) kiadása. Végül pedig a KtF I–XVI. kötetében megjelent inventáriumok kumulatív indexe, az *Adattár* 20. Monok István összeállításában, melynek tervezett címe: *Corpus catalogorum inventariorumque librorum*.

Történelmi gyűjtemények katalógusai

A könyvtártörténeti kutatások eredményei és fehér foltjai szempontjából érdemes kitérni néhány gondolat erejéig az egyes gyűjtemények katalógusaira is. Ezen a téren is szélsőséges képet látunk. A nagy történelmi – legyen az állami vagy egyházi – gyűjtemények régi könyves anyagának katalógusai (ősnymotatvány, antikva, régi magyar könyvek, régi könyvek 1850-ig) hiányoznak, de a legnagyobb múltú könyvtárak alapkatalógusai is csak az elmúlt években jelentek meg, így például

1617–1750, *Könyvjegyzékek bibliográfiája*, összeáll. Monok István, Zvara Edina, szerk. Monok István, Bp., MTA KIK, 2022 (Könyvtártörténeti Füzetek, 15).

¹² IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, (Első közlemény)* = *Magyar Könyvszemle*, 36(1929), 1–2, 33–48; IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, (Második közlemény)* = *Magyar Könyvszemle*, 36(1929), 3–4, 193–208; IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, (Harmadik közlemény)* = *Magyar Könyvszemle*, 37(1930), 1–2, 113–128; IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, (Negyedik közlemény)* = *Magyar Könyvszemle*, 37(1930), 3–4, 296–302; IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, (Ötödik közlemény)* = *Magyar Könyvszemle*, 38(1931), 1–4, 60–63; IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, (Hatodik közlemény)* = *Magyar Könyvszemle*, 39(1932), 1–4, 13–88.

¹³ IVÁNYI, HERNER, MONOK 1983, i. m.

a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának,¹⁴ a Pannonhalmi Főapátság Könyvtárának¹⁵ vagy a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtárának ősnymotatvány¹⁶ vagy a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának RMK-katalógusa.¹⁷ Az ősnymotatvány és antikva katalógusok helyét az MKD Ny adatbázis hivatott betölteni, amely a tanulmány megírásáig nem hozott tényleges eredményt.

A kiadott források és feldolgozása

A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai (KKK), 1996–2024–, sorozatszerkesztő: Monok István

A sorozat egyes köteteiben az adott forrásnak már egy feldolgozott változata szerepel, vagyis nemcsak az átirata, hanem az egyes tételek feloldása: a mű azonosítása, és ha lehetséges, a kiadása is az esetleg meglévő példányok alapján – ez utóbbi esetben a példányadatok (pl. possessor, kötés) feltüntetésével; valamint ehhez egy nagyobb lélegzetű elemző tanulmány is társul. Az első, 1996-ban megjelent Rákóczi-kötet¹⁸ óta ebben a szériában viszonylag kevés, csak 12 munka látott napvilágot, az utolsó 2024-ben.¹⁹ Ennek oka részben abban rejlik, hogy az ideillő munkák más sorozatokban,²⁰ vagy önállóan jelentek meg,²¹ részben pedig abban, hogy az elemző feldolgozások nem készültek el. A sorozat kötetei alapvető szakkönyveknek bizonyultak az elmúlt években, különösen a Rákóczi-, a Nádasdy Ferenc²² és a Batthyány Ádám-feldolgozás.²³

¹⁴ *Catalogue of the Incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences*, ed. Béla Rozsondai, Marianne Rozsondai, Bp., Argumentum, 2013.

¹⁵ *A Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár ősnymotatványai = Die Inkunabeln der Klebelsberg-Bibliothek Szeged*, összeáll. Varga András, Farkas Katalin, Szeged, SZTE Klebelsberg Könyvtár, 2017.

¹⁶ *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár ősnymotatványai = Incunabula Bibliothecae Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae, PFK-INC*, összeáll. W. Salgó Ágnes, Pannonhalmi Főapátság, Bencés, 2017 (Catalogi Bibliothecae Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae, 2).

¹⁷ *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, összeáll. Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemény, 2021 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai).

¹⁸ MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660*, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, I).

¹⁹ HURSÁN Szabolcs, *Batthyány Lajos Ernő (1743) könyvtára – Die Bibliothek von Lajos Ernő Batthyány, Palatin von Ungarn*, Bp., MTA KIK, 2023 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, XII). <https://doi.org/10.36820/karpatmed.2023.Hursan>

²⁰ PI. MONOK, ZVARA 2020, i. m.

²¹ PI. NÉMETH Gábor, *Padányi Bíró Márton könyvtára*, Monok István bevezetésével, szerk. Monok István, Zvara Edina, Bp., MTA KIK, Kalligram, 2023.

²² VISKOLCZ Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged, Bp., SZTE, HEH, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, VIII).

²³ KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp., Szeged, OSZK, Scriptum, 2002 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IV).

A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei (KMRK), 2005–2022–, sorozat-szerkesztő: Monok István

A sorozat kötetei az egykori, a történelmi Magyarország területén lévő bibliotékák rekonstrukcióját tartalmazzák a meglévő kötetek leírásával, kiegészítve egyéb forrásadatokkal, a példányadatok feltüntetésével és mindezekhez egy-egy elemző tanulmány is járul. Az alig másfél évtized alatt megjelent 14 kiadvány jelentősnek mondható. A sorozat különlegessége, hogy három kötet kivételével (a szegedi egyetemi könyvtár katalógusai) mindegyik határon túli anyagot, ezen belül is döntően erdélyi és partiumi könyvgyűjteményt tár fel. Ez részben természetesnek mondható a történelmi eseményeket tekintve, de emellett ott van a határon túliakra való odafigyelés, az élő szakmai kapcsolatok és az ottani kollégák lelkes, értékmentő munkája – valamint az a gondolat, hogy a közös örökség nyilvántartása közös cél.²⁴

Közvetlenül megjelenés előtt jelenleg ugyan egyetlen kötet sincs, de számos, jellemzően erdélyi és partiumi gyűjtemény várja könyves anyagának feldolgozását és kiadását. A nagykarolyi piarista, a gyergyószentmiklósi, a karcfalvi, a csíkkozmási plébánia, a kantai ferences (a kézdivásárhelyi gimnáziumban), az alvinci bulgaritáké (Gyulafehérváron) vagy a tövisi pálosoké; és ott van még több református (pl. Kolozsvár, Nagyenyed), illetve szász (pl. Brassó, Segesvár, Medgyes, Nagydísznád) könyvgyűjtemény.²⁵

A sorozatba jól illeszkedne a ma már Szlovákia területén lévő gyűjtemények feltárt anyaga, azonban az ottani állami hivatalnokok elzárkózása nagy nehézséget okoz. Eddig csak a füleki ferences anyag leírása jelent meg,²⁶ a Kassai Püspöki Könyvtáré engedély hiányában még kéziratban van, a rimaszombati református egyház anyagának feldolgozása félbemaradt, a jászói premontreiek vagy a szépesi káptalan könyvanyagához való hozzáférés pedig szinte reménytelennek látszik.²⁷

Ezen sorozatba, illetve a KKK-ba illene a burgenlandi két ferences bibliotéka, a németújvári és a kismartoni rekonstrukciója is. Az ottani munkálatok nagy előnye, hogy egykori ferences atyák – Theodor Tabernigg és Weiss Mihály – már végeztek feldolgozó, illetve historiográfiai munkákat, valamint az Osztrák Ferences Rendtartomány és az Esterházy Privatstiftung is támogatja a kutatásokat. A németújvári könyvtár anyagáról egy díszes kiadvány már megjelent,²⁸ de a 18. századi katalógusok alapján végzendő munka még folyamatban van. A kismartoni anyag bemutatására pedig már utaltunk.

Monografikus feldolgozások

Nagyobb, áttekintő könyvtártörténeti összefoglalók

Témánkat tekintve a legnagyobb fehér foltok közé tartozik, hogy kevés a modern szemléletű, az elmúlt évtizedekben kiadott forrásokat is felhasználó könyvtártörténeti tanulmány, monográfia pedig

²⁴ MONOK István, *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei és a Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása = Per Aspera ad Astra*, 5(2018), 1, 91.

²⁵ MONOK 2018, i. m. 92.

²⁶ MARTÍ Tibor, *A füleki ferences könyvtár régi könyvei*, Eger, EKF, 2012 (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei, VII).

²⁷ MONOK 2018, i. m. 92.

²⁸ BRUCK, Anton, MONOK, István, ZVARA, Edina, *Bewahrte Geistigkeit und Kulturerbe von drei Nationen, Die Historische Bibliothek des Franziskanerklosters in Güssing*, Bp., Güssing, Bibliothek und Informationszentrum der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Franziskanerkloster Güssing, 2021. <https://doi.org/10.36820/bibliothekgussing.2021>

egy sincs. Szarvasi Margit és Berlász Jenő színvonalas írásai²⁹ ugyan a mai napig jól használhatók, de forrásszegénységük és az ebből fakadó egyéb hiányosságok miatt már elavultak. Kiemelkedő jelentőségű az 1963-ban megjelent Kovács Máté-féle összeállítás,³⁰ ami „egykorú forrásanyag alapján és a hozzá kapcsolódó bevezetők, jegyzetek és bibliográfiák segítségével” ad képet a középkortól kezdve 1849-ig a hazai könyves kultúráról.³¹

Sokan örültek a könyves szakemberek és a társtudományok kutatói közül az 1987-ben megjelent Csapodi–Tóth–Vértessy-féle *Magyar Könyvtártörténetnek*, hiszen hiánypótló munkát jelentett. Mindemellett azonban nem használta az akkor már kiadott új könyves forráskiadványok nagy részét, s éppen ezért korszakunkra nem ad érdemben sok új információt – pedig sokat ígérő volt „A fegyverek közt sem hallgatnak a múzsák (1526–1711)” fejezetcím.³²

A tudományos, ismeretterjesztő és tankönyv közti átmenetet képviseli Kelecsényi Gábor *Múltunk neves könyvgyűjtői* címmel megjelent áttekintése 1988-ból, amelyben Vitéz Jánostól (1408 k.–1472) Nagy Istvánig (1800?–1863) mutatja be a hazai jeles személyek bibliotékáit. Munkájának nagy erényei közé tartozik olvasmányos stílusa és művelődéstörténeti jellege.

Áttörést Madas Edit és Monok István közös könyv- könyvtár- és olvasmánytörténeti kötete (1998) jelentett,³³ s habár a szerzők oktatási segédletként határozták meg munkájuk műfaját, a kutatók által is rendszeresen használt szakkönyvvé vált. S hogy mennyire szükség volt erre a kiadványra, jól mutatja, hogy a bölcsészeti- és társadalomtudományok hazai művelői által is sokszor használt és idézett munka lett, másrészt az első kiadás után pár évvel (2003) megjelent a második, bővített editio,³⁴ valamint feltehetőleg több változatlan utánnyomás is.

A közeljövőben új, innovatív szemléletű összefoglalások várhatók, így például Monok Istvántól a hazai könyvtártörténet monografikus feldolgozása az MTA Könyvtörténeti Munkabizottságának *A könyvkultúra Magyarországon* című sorozatában:³⁵ a munka a Madas–Monok-kötettől eltérő szerkezetben tárja majd eléink hazai bibliotékáink historiográfiáját, így például a könyvtáros(ság), az összeírás módja, a könyvtárak díszítése vagy a beszerzések felől elemezve.

Személyek, intézmények, társadalmi csoportok könyvtárai

A fenti altémában az elmúlt években, néhány évtizedben több főúr, főpap, lelkész, pap, tudós vagy iskola könyvtára került feldolgozásra a ma is meglévő könyvek és/vagy inventáriumok alapján,

²⁹ SZARVASI Margit, *Magánkönyvtárak a XVIII. században, Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei*, Bp., OSZK, 1939 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, 7); BERLÁSZ Jenő, *Könyvtári kultúránk a 18. században = Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 283–332.

³⁰ *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*, összeáll. Kovács Máté, Bp., Gondolat, 1963 (Nemzeti Könyvtár, Művelődéstörténet).

³¹ KOVÁCS M. 1963, i. m. 5.

³² KELECSÉNYI Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*, Bp., Gondolat, 1988, 85.

³³ MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Bp., Balassi, 1998.

³⁴ MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, Bp., Balassi, 2003.

³⁵ A sorozatban a sorozatcím feltüntetése nélkül eddig két kötet jelent meg: Rozsonдай Marianne a kötetéstörténetet (*A magyar könyvkötés a gótikától a művészeti könyvig*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2020), V. Ecsedy Judit pedig a nyomdászattörténetet (*A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1830*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2021) dolgozta fel. A további tervezett kötetekben Granasztói Olga a kereskedelem-történetet, Monok István az olvasmánytörténetet tárgyalja.

általában egy-egy személyre vagy intézményre koncentráltan. A kötetek által újszerű képet kapunk a gyűjtőkről, például az arisztokratakról. Többük a kortárs európai nemességhez hasonló műveltséggel rendelkezett, felelősséggel élő és gondolkodó földbirtokosok voltak, akik támogatták egyházukat, tehetséges fiatalok hazai és külföldi tanulását, iskolát, nyomdát és könyvtárat alapítottak. Gyűjteményeiket megismerve képet kapunk sok esetben a korszakban kivételesnek számító 'eruditó'-jukról.

A fent megnevezett csoportok közül még említésre érdemesek a főpapi könyvtár-feldolgozások, hiszen a közelmúltat tekintve talán ezen a területen folynak a legdinamikusabban és leglátványosabban a kutatómunkák, habár az egyes egyházmegyéket, érsekségeket tekintve igen eltérő mértékben. Az egri³⁶ és a pécsi egyházmegyéhez³⁷ kapcsolódóan számos tudományos vagy ismeretterjesztő kiadvány, monográfia, tanulmány, prospektus, konferencia-anyag vagy katalógus jelent meg. A Kalocsai Érsekség is több, igen szép, minőségi tematikus kiadványt adott ki a Főszékesegyházi Könyvtár anyagából.³⁸ A kiadványok sokszor egy-egy esemény (pl. születési, halálozási év, egyetem- vagy könyvtáralapítási évforduló, az „Európa kulturális fővárosa” cím elnyerése) alkalmából születtek meg, de feltehetően ott van az adott főpap és gyűjteménye megismertetése iránti igény is, mint az adott közösség kulturális örökségének felmutatása.

A korábbi évszázadok magas rangú, könyvgyűjtő személyei nem élveznek ekkora figyelmet, nem mintha nem volna több szempontból is fontos és érdekes a gyűjteményük. A legnagyobb gondot talán az okozza, hogy ezek a kora újkori bibliotékák nagy része szétszóródott, megsemmisült, sok kötet pedig lappang. Ilyen Oláh Miklós (1493–1568) vagy Pázmány Péter (1570–1637) egykori könyvtára is. A humanista tudós-érsek könyvtáráról sok adatunk van, hiszen ismerjük végrendeletét, amiben rendelkezett könyvei sorsáról, s tudjuk, hogy azok egy része mikor és hova került, ráadásul sok esetben tulajdonjegyeivel is ellátta azokat. Továbbá ismert kiterjedt levelezése is.³⁹ Ma hajdani könyvtárából kb. 250 művéről van adatunk. S habár már készült a könyvtáráról és olvasmányairól tanulmány,⁴⁰ egy olyan nagyobb lélegzetű elemzés, amiben könyvei címleírása és a több szempontból fontos példányadatok (bejegyzések, Oláh saját megjegyzései, tulajdonjegyek, kötés) is benne

³⁶ Legújabbban: *Tanulmányok Eszterházy Károly egri püspök szellemi és épített örökségéről*, szerk. Dinnyés Patrik, Nagy Andor, Eger, Líceum Kiadó, 2020 (Eszterházy Károly egri püspök és kora, I); BALOGH Ferenc, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár*, szerk. Nagy Andor, Eger, Líceum, 2021 (Líceumi Szellemiség); DÓBÉK Ágnes, *Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök könyvtára*, Bp., MTA KIK, 2021 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, XI). <https://doi.org/10.36820/karpatmed.2021.Barkoczy>

³⁷ Legújabbban: *Tudomány és kutatás a 240. éves Klimó Könyvtárban, A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. Dezső Krisztina, Molnár Dávid, Schmelcz-Pohánka Éva, Pécs, PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécsi Egyházmegye, 2016 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai, 13); SCHMELCZER-POHÁNKA ÉVA, *A Pécsi Püspöki Könyvtár története (1774–1945)*, Pécs, PT Egyetemi Könyvtára, 2012 [! 2016] (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai, 10).

³⁸ Legújabbban: GRÓCZ Zita, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár rövid története és válogatott könyvtáritkásai*, Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, 2017 (angolul is); MARTYN, John, *Ritka növények*, a növények neveit Feczkoné Kárpáti Borbála, Szabó Balázs ford., Bp. [Kalocsa], Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, 2017.

³⁹ OLAHUS, Nicolaus, *Epistulae, Pars I, 1523–1533*, ed., introd. et commentariis instruxit Emőke Rita Szilágyi, Bp., Reciti, 2018; *Epistulae, Pars II., 1534–1553*, Bp., Reciti, 2022.

⁴⁰ Legújabbban: SZOLIVA Gábor, „...Viennae excudi fecimus”, *Oláh Miklós esztergomi érsek könyvkiadói tevékenysége és a katolikus megújulás = Sapientia*, 8(2015), 2, 16–39; MONOK István, ZVARA Edina, *Oláh Miklós könyvtára és olvasmányai = Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 17–25. <https://doi.org/10.17167/mksz.2018.1.17-25>

vannak, még csak tervben van. Hasonlóan izgalmas a szintén szétszóródott Pázmány-könyvtár. Ez esetben is sok, több szempontú tanulmány íródott,⁴¹ de monografikus, átfogó elemzés még ez esetben sem született. Kora újkori főpapjaink könyvtáráról igazából egynek készült el a viszonylag teljes rekonstrukciója, Mossóczy Zakariás (1542–1587) nyitrai püspöké.⁴²

Az alsópapság könyvtáira és olvasmányaira vonatkozó források – köztük a 'canonica visitatio'-k jegyzőkönyvei – kiadása azon területek közé tartozik, amelyek a legtöbb eredményt tudják felmutatni. Publikálásuk a múlt század közepe óta folyik,⁴³ s a könyves adatok az *Adattár*-sorozatban is megjelentek,⁴⁴ valamint a közelmúltban sorra születnek elemző tanulmányok is⁴⁵ – habár ezek az írások a legtöbb esetben inkább az olvasmánytörténet területéhez tartoznak.

⁴¹ Legújabbban: KNAPP Éva, *Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban, Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban, Tanulmány, Katalógus, Kiállítás 2012. december 13. – 2013. március 29.*, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 2012 (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban, 6); M. HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter magánkönyvtárának újabban azonosított kötetei = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. Báthory Orsolya, Kónya Franciska, Bp., MTA, PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016, 267–272; BERNÁD Rita Magdolna, MÜCKENHAUPT Erzsébet, *Pázmány Péter dedikált prédikációs könyve a székelyszenttamási plébánia régi könyvtárában, Az RMNy 1659. tételének eddig ismeretlen példányáról 2 = Lustra*, 7(2020), 1, 36–42.

⁴² KOMOROVÁ, Klára, *Knižnica Zachariáša Mošovského*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2009.

⁴³ Újabb példaul: *Processus visitationis, Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben*, szerk. Köblös József, a bev. írta Hudi József, Köblös József, Kránitz Zsolt, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2011 (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések, 11); *Visitatio canonica Dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742 – A Pécsi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyve 1738–1742*, kiad. Gözsy Zoltán, Varga Szabolcs, 2. jav. kiad., Pécs, META Egyesület, 2018 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 6); *A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779, I, Zala megye, közread.*, bev. Kanász Viktor, Veszprém, Főegyházmegyei Levéltár, 2020 (A veszprémi egyházmegye múltjából, 35).

⁴⁴ *Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon 1526–1750*, sajtó alá rend. Zvara Edina, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 2001 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/1); *Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon 1647–1750*, sajtó alá rend. Monok István, Zvara Edina, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 2023 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/5).

⁴⁵ Ld. pl. DÉNESI Tamás, *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében*, PhD-értekezés, Bp., ELTE BTK, 2006, 56–90, 74–80; ZVARA Edina, *A nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged, Bp., SZTE, HEH, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IX); FAZEKAS István, *Könyv- és olvasáskultúra a győri egyházmegye papsága körében a XVII. század második felében* = FAZEKAS István, *A reform útján, A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014 (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, Feldolgozások, 20), 147–162; HEGYI Ádám, *Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár? Péládák két délvidéki református egyházmegye lelkészi könyvtáira a XVIII–XIX. század fordulóján* = *Könyvek magántulajdonban 1770–1820*, szerk. Dóbék Ágnes, Bp., Reciti, 2020 (Reciti konferenciakötetek, 6), 87–98; HORVÁTH József, *Adalékok a Győri Egyházmegye római katolikus alsópapságának könyvkultúrájához (Falusi és mezővárosi plébánosok könyvhagyatékai 1770–1820)* = DÓBÉK 2020, i. m. 63–86.

Arisztokratáink könyvtárjegyzékeinek elemzéssel ellátott kiadásainak nagy kezdete a Zrínyi-kötet volt 1991-ben.⁴⁶ A következő években főként a KKK-sorozat adott helyt ezen kiadványoknak, így itt jelent meg többek között a Rákóczi család, Batthyány Ádám vagy Nádasdy Ferenc országbíró bibliotékájának feldolgozása.⁴⁷ Külön, illetve más sorozat részeként került kiadásra a Thurzó⁴⁸ vagy az Esterházy család könyvtára.⁴⁹ Igazából nem sok, de ezekhez is olyan összetett forrásfeltárás és -elemzés szükséges, amely sokéves, szervezett munkát kíván.

Az Esterházy-gyűjtemény kapcsán még egy olyan dologra kitérnék, ami a hazai könyvtártörténetben ritka esemény, ez pedig a restitúció. 1945-ben szovjet katonák közel 2000 kötetet vittek el a neves familia kismartoni kastélyából, s azok a Szovjetunió különböző bibliotékáiba kerültek, a legtöbb a Rudomino Idegennyelvű Könyvtárba. Több évtizedes tárgyalásoknak és a jó szakmai kapcsolatoknak köszönhetően végül 2013-ban csaknem 1000 kötet visszakerült eredeti őrzési helyére. Olyan könyvek ezek, amelyek egykori tulajdonosai között nemcsak az Esterházy család tagjainak bejegyzéseit olvashatjuk, hanem más, a hazai művelődés szempontjából jelentős személyét is, köztük Oláh Miklósét. A megismert, kézbe vehető példányok sok szempontból gazdagítják könyves ismereteinket egy-egy személy vagy intézmény könyvtárára vonatkozóan.⁵⁰ (A magyar könyvtörténetet érintő másik restitúciós eljárás a Sárospataki Református Kollégium könyvtára egy részének visszaszolgáltatása volt 2006-ban.)⁵¹

A munkát nehezítheti, ha nincs könyves összeírás, vagy ha az adott személy – legyen az adományozó vagy alapító – könyvei a proveniencia elvét figyelembe nem véve lesznek részei egy nagyobb gyűjteménynek. Ez történt például két nagy könyvtáralapítónk, Széchényi Ferenc (1754–1820) és Teleki József (1790–1855) könyveinek jelentős részével. Az előbbi esetében szerencsések vagyunk abban a tekintetben, hogy kiadatta gyűjteményei katalógusait, de sajnos az egyes tételek nincsenek megszámozva, így ez nehezíti a rekonstrukciót. Továbbá nagy gondot okoz az is, hogy az első könyvtárőr, Miller Jakab Ferdinánd jegyzék nélkül vette át a Pestre szállítandó gyűjteményt. S lehetne még sorolni a sok hátráltató tényezőt, de ennek ellenére jelenleg is folyik az alapgyűjtemény darabjainak feltárása.⁵² Magának a könyvtárnak, s annak egyes részeinek a bemutatása a bicentenárium óta különösen eredményes.

Hasonló rekonstrukciós munka folyik a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában is. Az alapító állomány különgyűjteményként való kezelése ez esetben is elég mostohán alakult. Igen nagy probléma lett, hogy a felajánlott anyag csak részletekben került a könyvtár birtokába,

⁴⁶ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, összeáll. Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza, Bp., Zrínyi, 1991 (Zrínyi Könyvtár, 4).

⁴⁷ MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660*, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, I); KOLTAI 2002, i. m.; VISKOLCZ 2013, i. m.

⁴⁸ SAKTOROVÁ, Helena, *Turzovské knižnice, Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov*, Martin, Slovenská národná knižnica, 2009.

⁴⁹ MONOK, ZVARA 2020, i. m.

⁵⁰ *Knyigi iz szobranyia knyazej Esztergazi v moszkovszkih bibliotekah = Bücher aus der Sammlung der Fürsten Esterházy in Moskauer Bibliotheken*, Katalog, Der Katalog wurde geschafft von Karina A. Dmitrijeva, Nikolaj N. Subkov et alii, Moszkva, Rudomino, 2007, 14–31; MONOK, ZVARA 2020, i. m. 16–17.

⁵¹ *Translatio librorum, Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatott könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna Genyijeva, Kiss Ilona, Monok István, Bp., OSZK, 2007 (oroszul is megjelent).

⁵² MATOLAY Katalin, *Széchényi Ferenc könyvgyűjteményének rekonstrukciója a nemzeti könyvtárban*, in *OSZK 215, Tanulmányok egy évforduló tiszteletére*, szerk. Deák Eszter, Dede Franciska, Bp., Bibliotheca Nationalis Hungariae, Gondolat, 2018 (Bibliotheca Scientiae et Artis, 11), 65–77.

nem készült katalógus, s a Teleki-bélyegzővel való pecsételés is olykor elmaradt.⁵³ Az elmúlt száz évben több olyan írás is született, amely ugyan bemutatja a könyvtár történetét, illetve az alapállomány egy-egy részét, de jelentőségéhez képest ez kevésnek mondható. A közelmúltban azonban több tanulmány, tanulmánykötet, kiállítás-katalógus, könyvsorozat, díszes album és könyvtárprospektus jelent meg.

Új témák a könyvtártörténeti feldolgozásokban

A könyvtártörténetet tekintve a nagy eredmények közé olyan témákat sorolhatunk, amelyeket eddig a szakirodalom alig, vagy egyáltalán nem tárgyalt. Külön öröm, hogy sokszor nem elszórtan, hanem ezen témák köré szervezett konferenciákon kerültek előadásra, melyek nyomtatásban is megjelentek. Ezek közé tartozik a könyvtárak belső berendezése és terei, a gyűjtemények összetételének tematikus változásai, a könyvtáros személye, a könyvtáros-szakma kialakulása, a központi és/vagy nemzeti könyvtárak kialakulása, vagy egy könyvtári rendszer felépítése a török kiűzése utáni időszakban, egy „új birodalmi keretben”.⁵⁴

A legnagyobb sikert a könyvtárak és a dekoráció (*décor*; *Dekor*) kapcsolatának több szempontú bemutatása érte el. E témában került ki a sajtó alól 2016-ban és 2019-ben is egy-egy kötet.⁵⁵ Az interdiszciplináris elemzések olyan izgalmas témákra térnek ki, mint a könyvtárpületek berendezése, az építészet, a bútorkészítés és azok használata és anyaga, a díszítőelemek. Például az antikvitás elemeinek megjelenítése, az intézményhez kapcsolódó személyek galériája, a stílusválasztás (neogótikus, neoklasszikus, szecessziós), a mennyezeti freskók, a könyvtár tereinek kialakítása, a könyves gyűjteményekben olvasható feliratok és a kéziratokon, a nyomtatott könyveken kívül elhelyezett egyéb tárgyak (érmék, ásványok, szobrok, föld- és éggömbök) – s ebből kifolyólag a könyvtár és múzeum fogalmak szinonimaként való használata.

A régi/új témák közé tartozhat az ismert könyvjegyzékek vagy könyvállományok áttekintő elemzése több szempontból. Milyen rendszer szerint inventálták a könyveket: ábécérend szerint vagy tematikusan, s ha ez utóbbi, az egyes korszakokban, az egyes társadalmi csoportokban hogyan módosult a rendszerezési szemlélet; milyen típusú az inventárium, milyen céllal írták össze, s mennyire

⁵³ SZABÓ Ádám, *Teleki-gyűjtemény az Akadémián, Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának története és rekonstrukciója* = Teleki József, *Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, szerk. Molnár Andrea, Bp., MTAK, 2019 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, Új sorozat, 40[115]), 102–103. <https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.3>

⁵⁴ *Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*, ed. par Frédéric Barbier, István Monok, Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetzt Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, III); MONOK István, *A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség könyvtári rendszerének felépítése új birodalmi keretben (1686/1690–1815)* = *Magyar Könyvszemle*, 138(2022), 218–229. <https://doi.org/10.17167/mksz.2022.2.218-229>

⁵⁵ *Bibliothèques décors (XVIIe-XIXe siècle)* = *Bibliotheken, Dekor (17.-19. Jahrhundert)* = *Biblioteca decorazioni (XVII-XIX secolo)*, eds. Frédéric Barbier, István Monok, Andrea de Pasquale, Bp., Rome, Paris, Bibliothèque de l'Académie hongroise des sciences, Bibliothèque nationale centrale de Rome, Éditions des Cendres, 2016; *Bibliothèques décors, Années 1780 – Années 2000, Nationalités, historisme, transports*, eds. Frédéric Barbier, István Monok, Andrea de Pasquale, Bp., MTA Könyvtára, Bibliothèque Nationale Centrale de Rome, 2019.

jellemző az az adott korban;⁵⁶ s egyáltalán, hogyan, mikor változik meg döntően a könyvtárak nagysága, vagyis mikor lesz a tulajdonos inkább gyűjtő, mint olvasó.⁵⁷ Továbbá több, művelődéstörténeti szempontból kiemelkedően fontos személy könyveiről alig tudunk valamit, pedig életműve gazdag könyvtárat feltételez – ilyen például Szenci Molnár Albert. Az ő, vagy más személy, intézmény egykori gyűjteménye rekonstruálására kiváló eszköz (lenne) az eruditio-adatbázis, amibe legalább már az ismert, elszórtan megjelent adatokat lehetne rögzíteni. Ez a munka azonban nem folyik.

Izgalmas lenne a Magyar Királyság területén és Erdélyben működő szerzetesi közösségek könyves gyűjteményeinek összehasonlító-monografikus feldolgozása is. Eerre leginkább a ferencesek bibliotékái a legalkalmasabbak, hiszen az ő könyvtáraikról rendelkezünk a legtöbb forrással: több esetben fennmaradtak a könyvek, és vannak inventáriumok is – ez utóbbiak egyik fontos, ritka eleme, amikor nemcsak a bibliotékában lévő kötetek kerülnek összeírásra, hanem a barátok celláiban lévő is, ami viszont már nemcsak könyvtár-, hanem olvasmánytörténeti elemzéseket is eredményez.

Összegzés

A még létező fehér foltok ellenére az irodalmi- és társadalomtudományi diszciplínák közül a könyvtártörténeti kutatások a legeredményesebbek közé tartoznak, hiszen az eddig feltárt és megismerhető források döntő része kiadásra került. Számos új, a közelmúltig kevésbé preferált témájú és szemléletű szak, illetve ismeretterjesztő tanulmány és könyv született, s ez esetben is fontos kiemelni, hogy ezek nagy része elektronikusan is elérhető.

A hazai intézményi együttműködés jónak mondható, sokszor azonban nehézkes. Kifejezetten könyvtártörténeti konferencia nemigen kerül(t) megrendezésre, de olyan, ami ezt a témát is felöleli, igen. A nemzetközi kapcsolatok kiterjedtek, elsősorban a környező (Szlovákia, Románia, Ausztria), s a nyugat-európai országok (Németország, Franciaország, Olaszország) szakembereivel gyümölcsöző (konferencia, könyv, könyvsorozat kiadása).

A könyvtártörténeti kutatások további eredményességének egyik alapfeltétele a megfelelő utánpótlás, az egyetemek jelenlegi képzési rendszere azonban ennek nem igazán kedvez, legalábbis a könyvtáros szakot tekintve, viszont az egyéb társadalom- és bölcsészettudományi szakokat tekintve sokkal kedvezőbb a helyzet, hiszen a fiatalabb generáció kiváló kutatói erről a területről kerülnek ki.

ZVARA EDINA

⁵⁶ Az elemzés alapja: MONOK István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720, Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, V).

⁵⁷ MONOK István, *Olvasó vagy gyűjtő?, A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, JATE BTK, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 401–414.

A 16–17. századi Kárpát-medence olvasmánytörténete. – Eredmények és fehér foltok a kutatásban.* Az olvasás történetét kutatók három alapvető kérdésre keresik a választ: az elődeink *hogyan* jutottak olvasnivalóhoz, *milyen* könyveket gyűjtöttek, és a megszerzett művek *hogyan befolyásolták* a műveltségüket. Az első két kérdésre felelhetünk a kiadott könyvjegyzékek és a kézbe vehető kötetek tulajdonosi bejegyzései alapján, amelyek arról tanúskodhatnak, hogy ki, mit birtokolt, vagy potenciálisan mit olvasott a 16–17. században. Az 1965-ben útjára indult *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat 30 kötetében mintegy 2 500 könyvjegyzék jelent meg 1983 és 2024 között. Az öt tételt tartalmazó szegényes listáktól az ezer tételt is bőven meghaladó intézményi könyvtárakig széles skálán mozognak a források. Az *Adattár*-sorozathoz tervezett kumulatív index 2025-ben nyomtatásban is megjelenhet.

A befejezéshez közel álló szisztematikus jegyzék-felmérés sem képes azonban választ adni arra a kérdésre, hogy a szövegek milyen hatással voltak az olvasókra. Hogy ki és hogyan olvasott egy művet, arról autopszia útján, a margináliák böngészésével nyerhetünk információt. A könyvek lapjairól megszerzett tudás alkalmazására pedig a hivatkozások sorra vétele és a szövegek tartalmi elemzése vehet némi fényt, amely során elvégezzük a kéziratos vagy nyomtatásban megjelent szövegek forrásokra való visszavezetését.¹ Ez utóbbi pedig már átvezet bennünket a tudománytörténeti kutatások határvidékére.

A fennmaradt példányok kézbevétele segítik a nyomtatásban megjelent és az online elérhető katalógusok. A kötetkatalógusok egy-egy tekintélyes múltra visszatekintő intézmény anyagát tárják fel valamilyen időkorlát, dokumentumtípus vagy tematika mentén. Az ősnymtatvány-, az antikva-, az RMK- és a kora újkori nyomtatványokat bemutató vegyes katalógusok megjelenése mindig örömteli esemény. *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei* című sorozat tagjai főként a határon túli intézmények állományát közzélték.² A kötetkatalógusok megjelentetésével párhuzamosan ajánlott az intézmény online katalógusának gyarapítása is, ahogyan az a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár esetében történt.³

A könyvtár- és olvasástörténeti kutatások módszertani kérdéseit Monok István foglalta össze. A középkortól napjainkig végzett vizsgálatok eltérő forráscsoportokra alapozhatnak, amelyek időről időre frissültek és kicserélődtek. Egyes típusok megjelenése (pl. a nyomtatott kiadói katalógus) radikálisan átalakította a vizsgálhatóság kereteit.⁴ Tizenöt évvel később ugyanő vont mérleget a kutatás akkori állásáról,⁵ és újabb tizenöt év elteltével, a 2023. május 27-i konferencia is hasonló céllal jött létre.

* A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

¹ MONOK István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720, Forrástípológia, forráskritika, forráskiadás*, szerk. Császtvay Tünde, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 5), 1993.

² Az eddig megjelent kötetek: a Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegye (2005–2008), a Kaplonyi Ferences Rendház (2009), a Nagyenyedi Minorita Rendház (2009), a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye (2010), a Füleki Ferences Rendház (2012), a Mikházi és a Szárhegyi Ferences Kolostor (2022), a Dési Ferences Rendház (2019), a Szegedi Egyetemi Könyvtár 1701–1800, valamint 1801–1850 közötti régi nyomtatványai (2016–2018), a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (2015) katalógusa.

³ Ld. *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, összeáll. és a mutatókat szerk. Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai).

⁴ MONOK 1993, i. m. 7–17.

⁵ MONOK István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről = Apró cseppekből lesz a zápor; Bakonyi Géza emlékkönyv*, szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási K., 2008 (Habent Sua Fata Libelli, 4), 23–44.

Az egyes társadalmi csoportok olvasmányai

Az alapvetően társadalomtörténeti keretben zajló forrásfeltárás nyomán hasonló szemlélettel foglaljuk össze az eddigi eredményeket.

A nemesség

A 16–17. századi Kárpát-medencei alsó- és középnemesség fiai többnyire felekezeti iskolákban tanultak. A tehetősebbek magántanítóktól szívták magukba a tudást, majd a praeceptoruk társaságában nyugati országokban tett Kavalierstour során gyakran külföldi egyetemekre is beiratkoztak (pl. Bethlen Péter Leidenben, 1625-ben). Jelentős mennyiségű könyvvvel tértek haza, majd megbízottaik és a támogatott alumnusok/peregrinusok közvetítésével gyakran évtizedekkel később is szoros kapcsolatot ápoltak az európai könyves központokkal. Jó példa erre a Batthyány–Wechel, a Nádasdy–Moretus és Blaeu, valamint az Esterházy–Blaeu együttműködés.⁶ A magyar és a latin mellett olykor német, ritkábban olasz, horvát, szlovák, esetleg francia nyelvű olvasnivalót gyűjtöttek.

A budai királyi könyvtár szétszóródásáról és az összegyűjtésére történt kísérletekről az elmúlt évtizedekben sok új eredmény született, folyamatban van a digitális másolatok közzététele.⁷ Mohács után a főnemesi udvarok pótolták a központi művelődésszervező erő, a királyi udvar hiányát. A generációkon át gyarapított családi könyvtár a főúri reprezentáció terepe volt, melyet megnyitottak a környékbeli nemesség és az értelmiségiek előtt (közismert a Nádasdy-udvar példája). A 16–17. század folyamán a művelt magyar főnemes – Erdélyben a fejedelem – vagyona és vállalt pozíciói révén támogatta a felekezete fejlődését. Az iskolák gondnokaként, alumnusok tartásával, a peregrináció finanszírozásával segítette a lelkész- és a tanárképzést. Érdeklődött a hitbeli dolgok iránt, részt vett a zsinatokon és a hitvitákon. A nyomdák és a szerzők patronálásával hatással volt a könyvkiadásra is.⁸ Mások mellett ismerünk az Istvánffy, a Zrínyi, a Bánffy, a Batthyány, a Nádasdy, az Esterházy, a Thurzó, a Pálffy, az Illésházy, a Forgách, a Rákóczi és a Thököly család könyves ügyeire vonatkozó forrásokat.⁹ Közülük csak egy-egy, valamilyen szempontból különlegesnek számító esetet emelünk ki.

A gyulafehérvári fejedelmi udvar könyvtára az 1658. évi tatárdúlásnak esett áldozatul, alig néhány kötetet ismerünk az uralkodói reprezentációt erősítő gyűjteményből.¹⁰ A Rákóczi család pataki gyűjteményéről már jóval többet tudunk. I. Rákóczi György (1593–1648) a családi könyvtárat fejedelmi

⁶ MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Kossuth, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (Kulturális Örökség), 272–274.

⁷ Legújabbán ld. MONOK István, *A Bibliotheca Corvina, Egy könyvtár sorsa, küldetése és végzete*, Bp., Sárospatak, L'Harmattan, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2002 (Europica Varietas Tokajensis – Acta Universitatis Tokajensis Sárospatakini, Patrimonium culturale, Dissertationes, 1). A Mátyás könyvtárára és az egyes corvinákra vonatkozó bibliográfiát ld. <https://corvina.hu/hu/cimlap/>.

⁸ MONOK István, *Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalmi Tanszéke, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 35), 406. (A továbbiakban: MONOK 1997a.)

⁹ MONOK 2012, i. m. 57–270.

¹⁰ MONOK István, *Uralkodói művelődéspolitikai és a humanista szöveggyűjteményezés, Megfontolások az erdélyi fejedelmi könyvtár történetének kutatásához = Dulce et utile, Tanulmányok Pintér Márta Zsuzsanna 60. születésnapjára*, szerk. Körömi Gabriella, Kúspér Judit, Verók Attila, Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Liceum Kiadó, 2021, 199–204; MONOK 2012, i. m. 51–54. <https://doi.org/10.46403/Dulceetutile.2021.197>

működése alatt is jelentősen gyarapította (felmerült, hogy időnként a gyulafehérvári fejedelmi könyvtár kárára is), ám valószínű, hogy nem ő, hanem fia, a szépreményű ifjabb Rákóczi Zsigmond (1622–1652) használta gyakrabban. A „gazdag, nyitott szellemiségű” gyűjtemény hiányos katalógusából is kiderül, hogy jelentős mennyiségű történeti és földrajzi munkát tartalmazott, és a Rákócziak patrónusi szerepéből adódóan gazdag volt hungaricumokban. A könyvtár teológiai része kissé elavult, de minden felekezetet átfogó területéhez hasonlóan, színes filozófiai könyvanyag jellemezte. Nem hiányozhattak a bibliák és a kegyes irodalom, valamint az alapvető jogi munkák sem. Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszony halála után a körülbelül kétezer kötet a pataki Kollégiumba került, majd a rekatolizáló Báthory Zsófia 1671-ben a Kollégium elűzésével elindította a gyűjtemény szétszóródását.¹¹

Batthyány Boldizsár (1537–1590) a 16. században egyedülálló franciás műveltséggel bírt, melynek alapját az ifjúkorában tett franciaországi látogatás jelentette. Németújvári udvari könyvtárának a francia történelemmel foglalkozó és a franciául kiadott történeti munkákkal kapcsolatos része, valamint a francia nyelvű (szép)irodalom utal a saját korában ritka irányú érdeklődésére. A gyarapításban segítségére levő André Wechel és veje, Jean Aubry hatását is számításba kell venni, amikor a főúr speciális érdeklődését vizsgáljuk.¹²

Thurzó György (1567–1616) nádor saját korában a magyarországi evangélikus egyház bőkezű patrónusa volt. Biccsei udvarában komoly irodalmi élet folyt, támogatta a könyvkiadást is. Hatszáz kötetes udvari könyvtárát 1610-ben rendezték 11 tematikus csoportba. A minden szakterületet átfogó gyűjtemény tulajdonosa érdeklődött a kortárs szellemi áramlatok iránt. A kézikönyvek, szótárak, jogi munkák mellett jelentős volt a történeti anyag, az erkölcsfilozófiai kiadványok és az ókori irodalom jelenléte. Az orvosi munkák mellett néhány matematikai mű, az asztrológiai és a kozmológiai írások tették ki a természettudományos irodalom nagy részét. A teológiai munkákat több felekezet szerzőitől válogatták össze, többségében mégis erősen ortodox lutheránus képet mutatnak. A kortárs vitatémák közül különösen érdekelte a nádort az Úrvacsora kérdése.¹³

Zrínyi Miklós (1620–1664) 1636-ban maga is járt Itáliában, kiváló velencei és bécsi könyves kapcsolatokkal rendelkezett. A könyveinek 40%-a Itáliában jelent meg (s ennek 70%-a Velencében); harmadát olaszul, a felét latinul olvashatta, emellett voltak francia, magyar, német, cseh, spanyol nyelvű könyvei is. Az 1662. évi katalógusából a teológia meglepő módon hiányzik. Történelmi, politikai, katonai, földrajzi, irodalmi (főként latinul, itáliai és magyar szerzők művei) és gyakorlati hasznú munkákat (szakácskönyveket, kertépítésről, gazdálkodásról, lótenyésztésről és vadászatról szóló irodalmat) gyűjtött.¹⁴ A Zrínyi-könyvtár 71, főként olasz, német és francia szerzőktől származó hadtudományi tárgyú kötete arra utal, hogy a költő és hadvezér európai-szintű tájékozottsággal bírt. A hadtudomány ókori klasszikusai és az olasz reneszánsz hadelméleti munkák mellett kortárs haditechnikai és hadi építészeti irodalmat is beszerzett.¹⁵

Esterházy Pál (1635–1713) nádor Kismartonban és Moszkvában, valamint számos más európai városban szétszóródott könyvei és a róluk tanúskodó jegyzékek alapján Monok István és Zvara Edina

¹¹ MONOK 2012, i. m. 232–242; Uő, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, szerk. Császtvay Tünde, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 1), XVI–XXVIII. (A továbbiakban: MONOK 1996a.)

¹² MONOK István, *Batthyány Boldizsár, a franciás = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, [Ötvös Péter Festschrift]*, Tom. 29, összeáll. Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Szeged, JATE, 2006, 185–198.

¹³ MONOK 2012, i. m. 163–174.

¹⁴ MONOK István, *Zrínyi Miklós könyvtára és olvasmányai kortárs könyvtári tükrökben = Határok fölött, Tanulmányok a költő, katoná, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. Bene Sándor et al., Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 27–34.

¹⁵ HAUSNER Gábor, *Márs könyvet olvas, Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*, Bp., Argumentum, 2013, 101–114.

megállapította, hogy az egykor körülbelül 1500 kötetes főúri gyűjtemény az egyik legnagyobb hazai könyvtár lehetett a saját korában. A családi reprezentáció részét képező, gyorsan modernizálódó, a szakterületi ismereteket eredeti nyelven (latinul, franciául, németül, olaszul) tartalmazó hercegi gyűjtemény arra is utal, hogy a magyar főnemesség lehetőséget kapott, hogy a Habsburg Birodalom részeként az európai arisztokrácia részévé váljon. Am ez a jelenség még inkább kiemeli a társadalom többi részének könyves műveltségének archaikusságát.¹⁶

Viszonylag sok, 60 köznemesi könyvjegyzéket ismerünk. Ugyanakkor a néhány tucatnyi kötet között felekezettől függetlenül szinte hasonló olvasmányokat találunk: tankönyveket, históriákat, jogi munkákat és a napi vallásgyakorlathoz szükséges kiadványokat – szinte kizárólag latin és magyar nyelvű kiadásokat.¹⁷ A köznemesi származású hivatalnok-értelmiségiek tipikus alakja volt a Nádasdy-udvar gazdatisztje, Perneszi György (?–1560). A hagyatéki összeírásában fennmaradt 62 cím arra utal, hogy olvasmányaiban a humanista hagyomány (antik auktorok) keveredett a protestáns teológiával (Luther, Melancthon és Kálvin műveivel) és annak kegyességi vonulatával.¹⁸ Hasonlóan alakult Forgách Imre (?–1599) könyvtárának képe, aki 1588-ban a gyűjteménye egy részét a trencsényi evangélikus iskolának adományozta. A klasszikus auktorok műveit nemcsak szórakoztató olvasmányként forgathatta, hanem valódi erkölcsi forrásként is. A filozófiai művek mellett az európai kortársakhoz képest jelentősebb lutheránus teológiai anyag arra utal, hogy a Pernesziéknél egy generációval fiatalabb Forgách idejére már megszilárdultak a konfesszionális határok. A historikus és a természettudományos munkák mellől mindkét gyűjteményből hiányzik a modern államelméleti és politikai irodalom.¹⁹ A 18. század elejére kialakult a főnemességhez mérhető műveltséggel rendelkező középbirtokos nemesség, jó példa erre Ráday Pál és Szirmay András személye és gyűjteménye.²⁰

A katolikus főpapság

A katolikus főpapi könyvtárakról fennmaradt források 7 érsek, 16 püspök, 13 kanonok és 4 apát olvasmányait tükrözik. Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek 102 possessor-bejegyzés alapján azonosított könyve főként klasszikus auktor-kiadás volt, vagy a vele kortárs humanisták műveként jelent meg. Telegdi Miklós (1535–1586) pécsi püspök hagyatékában 291 kötetet találunk, amelyek egy része (Oláhéhoz hasonlóan) humanisták művei, más részük utal a hitvitázó Telegdi munkásságára. A joggyűjteményt kiadó Mossóczy Zakariás (1542–1587) nyitrai püspök 952 tételes jegyzéke az egyik legnagyobb 16. századi hazai könyvtárról tanúskodik. Tulajdonosa antik szerzők, egyházatyák, középkori teológusok munkáit gyűjtötte korszerű kiadásban; a humanista alapművek és protestáns szerzők művei mellett komoly történeti és jogi szakirodalmat is felhalmozott.²¹

¹⁶ MONOK István, ZVARA Edina, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás, Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál, Buzási Enikő, Bp., Reciti, 2015, 199–218.

¹⁷ MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, 2., jav. bőv. kiad., Bp., Balassi, 2003, 150–153; MONOK 1997, i. m. 404.

¹⁸ MONOK István, *A 16. századi köznemesség műveltségéről = Nádasdy Tamás (1498–1562), Tudományos emlékülés 1998. szeptember 10–11.*, szerk. Söptei István, Sárvár, Nádasdy Ferenc Múzeum, 1999, 109–110; *Kék vér, fekete tinta, Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700, Nemzetközi vándorkiállítás Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein, 2005. ősz–2007. ősz*, szerk., bev. tanulmány, kurátor Monok István, Bp., OSZK, 2005, 11–16.

¹⁹ MONOK 1999, i. m. 109–110.

²⁰ MONOK 2012, i. m. 277.

²¹ MADAS, MONOK 2003, i. m. 161–162.

A magyar ellenreformáció ikonikus alakja, Pázmány Péter magánkönyvtára „univerzális érdeklődést tükröző tudós könyvtár” lehetett. A jórészt a pozsonyi és a pesti egyetemi könyvtárból előkerült, közel száz mű egy része teológiai tárgyú volt, kortárs írók (főként jezsuiták) munkái. Mellettük prédikációs művek, bibliamagyarázatok, a neolatin költészet darabjai, filozófiai-, történettudományi-, politikai- és orvostudományi munkák találhatók.²²

Forgách Ferenc (1566–1615) esztergomi érsek több mint ezer kötetét elemezve megállapítható, hogy az elődök nyomdokán haladva alapos humanista műveltséggel rendelkezett, és könyvtára biztos hátteret jelentett a politikai szerepvállaláshoz. Himmelreich György (1573–1637) pannonhalmi apát 435 tételes jegyzéke inkább a főúri, mint a főpapi gyűjteményekhez áll közel, emellett pedig erős itáliai kulturális orientációról tanúskodik.²³

Az értelmiség olvasmányai

Az értelmiség a jogállását tekintve lehetett személyében (familiáris gazdatisztek) vagy testületi hovatartozása szerint (erdélyi lelkészek és leszármazottaik) nemes, többnyire azonban a polgárság köréből került ki. Jórészt valamelyik felekezet papjaként vagy tanáráként működött.

1. A tudóskönyvtárak

Az értelmiségi gyűjtemények közül méretükkel és gazdagságukkal kiemelkednek az ún. humanista- vagy tudóskönyvtárak. Hans Dernschwam (1494–1568?), a Fuggerek faktora, Zsámboky János (1531–1584) orvos, udvari történetíró és filológus, Dudith András (1533–1589) diplomata-püspök és Giovanni Michele Bruto (1517–1592) fejedelmi történetíró sok száz, vagy ezer kötetet meghaladó könyvtára minden szakterületet átfogó gyűjtés eredményeképpen jött létre. Figyelmet érdemelnek például e gyűjteményekben a korabeli filológia csúcsteljesítményei, a velencei, párizsi, bázeli, lyoni és antwerpeni kiadók termése. Mellettük ugyanazokat az olvasmányokat találjuk, amelyeket a kortárs humanista kollégáik olvastak Európa-szerthe.²⁴

2. A katolikus értelmiségiek olvasmányai

Csak kevés katolikus alsópapi könyvtárat ismerünk: 1720-ig összesen 16 magángyűjteményről van tudomásunk, amelyek mérete nem haladja meg a 30 kötetet. A teológiai alpmunkák mellett beszédgyűjtemények és egyházatyák művei segítették a tulajdonosokat a papi hivatásuk gyakorlásában.²⁵ Kivételként Lakatos István (1620/25–1706) csikkozmasi plébános példáját idézhetjük fel, akitől a 17. század végén 148 tételes könyvjegyzék maradt ránk. A tulajdonos erdélyi működéséből fakadóan jellemző a kéziratos munkák és a magyar nyelvű olvasnivaló nagyobb számaránya. Iskolai könyveit megőrizte, melléjük a napi munkához szükséges bibliák, szerkönyvek, imádságoskönyvek, káték, teológiai kézikönyvek, kegyességi munkák, beszédgyűjtemények járultak. A világi műveltséget

²² KNAPP Éva, *Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban (Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban), Tanulmány, katalógus*, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 2012; Uő, *Pázmány Péter magánkönyvtára = Magyar Tudomány*, 174(2013), 7, 852–859.

²³ MADAS, MONOK 2003, i. m. 163.

²⁴ MADAS, MONOK 2003, i. m. 153–159; Farkas Gábor, *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai = Magyar Könyvszemle*, 108(1992), 2, 112–113.

²⁵ MADAS, MONOK 2003, i. m. 164–165.

a humanista szerzők írásai, valamint történeti és jogi munkák képviselik.²⁶ A 17. század második felében gyűjtött dunántúli papi könyvtárak egy részén jól megfigyelhető az itáliai egyetemjárás nyoma. A ruszti Johann Adolf a Scholte, a kismartoni udvari pap Francesco Orsolini és a Nádasdyak környezetében élő Sennyei Sándor Ferenc olvasmányai között olasz szerzők írásait, olasz nyelvű műveket vagy más nyelven megjelent munkák olaszra fordított kiadásait is megtaláljuk.²⁷

3. A protestáns értelmiségiek olvasmányai

Az értelmiségiképzés csúcsát jelentő egyetemek a nagyszombati katolikus egyetem kivételével nem működtek tartósan a 16–17. századi Kárpát-medencében, a leendő protestáns lelkészek és tanárok németországi, németalföldi és svájci akadémiákat voltak kénytelenek látogatni. A peregrinációnak köszönhetően a kinti tartózkodás ideje alatt szerény anyagi lehetőségeik mellett is lehetőségük volt a legkiválóbb könyves központok terméséből válogatni. Alapvető kézikönyveket, lexikonokat vásároltak, amelyek számos tudományterület áttekintését tették lehetővé a későbbi pályájuk során.²⁸ A hazai értelmiségi magángyűjtemények szakmai szempontból kevésbé voltak koncentráltak, mint az európai kortársaiké, ugyanakkor szélesebb horizontot jelentettek a tájékozódáshoz.²⁹

3.1. A lutheránus értelmiségiek olvasmányai

A zömében német ajkú lutheránus lelkészek, illetve a gyülekezet laikus tagjainak könyvtárát összevető Monok István érdekes jelenségre hívta fel a figyelmünket. Míg a papság naprakészen ismerte az egyházában jelentkező, az ortodox tanítástól eltérő szellemű irányzatokat (filippizmus, pietizmus), addig az átlagos szász polgár felé az ortodox teológia üzenetét tolmácsolta és a felekezeti egység megőrzése érdekében a polgári magánkönyvtárakat is konzervatív szellemben gyarapították.³⁰

Sebastian Türek (1587–1623) lelkész 239 kötetes könyvtára az egyik legnagyobb magángyűjtemény volt a korabeli Kassán. Az ortodox lutheránus és a filippista szerzők egyaránt jellemzik a gyűjteményt, de kálvinista munkákat is gyűjtött. Késő humanista alpművek, antik auktorok, és néhány, a kortárs politikai eseményekre reflektáló írás színesíti a komoly lutheránus teológiai szakkönyvtár képét.³¹

Thomas Frölich (?–?) löcsei lelkész 1635-ből fennmaradt jegyzékén főként olyan teológiai olvasmányokat találunk, amelyek még a 16. században jelentek meg, s mellettük hagyományos iskolai tankönyvek álltak a polcokon. A század második felében elhunyt kollégája, Samuel Markenfeld

²⁶ MONOK István, *Lakatos István olvasmányai: a vágyott eruditio a székellyöldi katolikus papok számára a 18. század első felében* = *Arte et ingenio, Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*, szerk. Gálfi Emőke, Kovács Zsolt, P. Kovács Klára, Kolozsvár, EME, Bp., ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021, 493–507.

²⁷ MADAS, MONOK 2003, i. m. 165.

²⁸ MONOK István, *Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt, a 17–18. század fordulóján* = „Nem sülyed az emberiség!”..., *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. Jankovics József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 1031–1032.

²⁹ MONOK István, *A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban, Vázlat az elmúlt ötven év európai kutatástörténetéről* = *Magyar Könyvszemle*, 126(2010), 2, 154. (A továbbiakban: MONOK 2010a.)

³⁰ MONOK 2008, i. m. 38.

³¹ MONOK István, *A kora újkori Kassa német polgárságának olvasmányai = Művelődéstörténeti kalászatok, A helyi érték*, szerk. Czeglédi László, Mizera Tamás, Verók Attila, Eger, Líceum Kiadó, 2017 (Kulturális Örökség Tanulmányok, 3), 29. (A továbbiakban: MONOK 2017a.)

özvegye hagyatékában szereplő hasonló kiadások elavult olvasmányokról tanúskodnak, az akkor modernnek számító pietizmust egyetlen munka képviseli.³²

Johann Hensel (?–1580) kassai tanító például kizárólag latin nyelvű munkákat vásárolt. 49 könyvének a többsége ókori szerzők és kora újkori humanisták műveiből került ki. A reformáció teológiája hiányzik, csak Luther és Melanchthon életrajzát szerezte meg.³³

Mizera Tamás 21 felvidéki lutheránus tanító munkaeszközeit elemezve klasszikus auktorokat (görög és latin kiadásban), humanista irodalmat, katekizmusokat, latin, görög, és héber grammatikákat, retorika- és dialektika tankönyveket, szótárakat, filozófiai műveket talált. Johann Haunold (?–1595) selmecbányai rektor gyűjteménye nemcsak az ókori szerzők műveiben volt gazdag (74 auktor kiadás), hanem világi és humanista irodalomban, földrajzi munkákban, filozófusok írásaiban is.³⁴

3.2. A református értelmiségiek olvasmányai

Több tucat erdélyi református értelmiségi Kálvin-kötetéről közölt adatokat Ősz Előd *Bibliotheca Calviniana Transylvanica* című munkája. A példányadatok és a kéziratok bejegyzések közlésén túl értékes észrevételekkel gazdagította a Kálvin-recepciót. Felfigyelt például arra is, hogy a kálvinista tulajdonosok gyakran másodkézből szereztek meg a helvét reformátor munkáit, az első possessorok többnyire a német könyvpiacra jó kapcsolatot ápoló lutheránus szászok voltak.³⁵ Ősz Előd a magyarországi gyűjtemények hasonló rendszeres feltárását is elkezdte,³⁶ s emellett az elmúlt években nem kisebb feladatot tűzött ki maga elé, mint tizenöt reformátor összes Erdélyben őrzött munkájának részletes dokumentálását.³⁷

A református lelkészek olvasmányairól fennmaradt források közül méretében és részletességében is kiemelkedik Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes 381 tételes könyvjegyzéke (17 kötetet vehetjük kézbe ma). A heidelbergi peregrinus alaposan bevásárolt a helvét reformáció könyves központjaiban megjelent viszonylag friss kiadványokból, majd hazatérte után is gyarapította a szellemi fegyvertárát. Több tucatnyi bibliakommentár, homiletikai és polemikus művek, a trivium, a filozófia, az irodalom és a történelem területéhez tartozó kötetek mellett államelméleti, politikai, természettudományos és nonkonformista irodalmat is gyűjtött.³⁸

Ceglédi Szabó Pál (1590 k.–1649) dunántúli református püspök 59 könyve aktív olvasóként jegyzetelő lelkésztől tanúskodik. Modernnek számító protestáns teológiai alapműveket, számos vi-

³² MONOK István, *Lőcse város olvasmányai a XVI–XVII. században* = *Könyvek által a világ...*, *Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. Bányai Réka, Spielmann-Sebestyén Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 202.

³³ MONOK 2017a, i. m. 27.

³⁴ MIZERA Tamás, *A legszelídebb patak, A lutheránus németiség tanítókönyvtárai a kora újkori Felvidéken* = *Per Aspera Ad Astra*, 5(2018), 1, 40–43.

³⁵ ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.

³⁶ ŐSZ Sándor Előd, *A budapesti könyvtárakban őrzött Kálvin-kötetek* = *A reformáció könyvespolca, Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, OSZK, 2017 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 9), 34–52; Uő, *A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kora újkori Kálvin-köteteiről* = *Collectanea Sancti Martini, A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője*, 8, szerk. Dénesi Tamás, Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményei, 2020, 91–107.

³⁷ Ld. pl. ŐSZ Sándor Előd, *Reformátori művek a Székelykeresztúri Unitárius Kollégium könyvtárában* = *Keresztény Magvető*, 126(2020), 1–2, 64–79.

³⁸ OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Töfesz Mihály könyves műveltsége*, Sárospatak, Hernád, 2022 (Hit és Kultúra, 7), 123–130.

tairatot (protestáns és katolikus egyaránt), egyházatyák műveit, kommentárokat, filozófusok munkáit és gyakorlati haszonnal forgatható beszédgyűjteményeket olvashatott.³⁹

A fejedelmi prédikátorok és az erdélyi püspökök sorából Tofeus Mihály (1624–1684) példáját említhetjük, akinek 341 tételes csonka könyvjegyzéke mellett félszáz könyvét is ismerjük, amelyek jó részét a németalföldi egyetemjárás idején szerezte. Tofeus a kora egyik legjelentősebb hazai bibliagyűjteményével rendelkezett, a teológia területéről kiemelkedik a hitvitázó művek nagy száma. A történelmi érdeklődése nemcsak a könyvtára polcain, de a prédikációin is nyomot hagyott. Jellemző még a nyelvekkel, különösen a bibliai héber nyelvvel kapcsolatos művek beszerzése, valamint a trivium, a filozófia (részben karteziánus művek), az irodalom (főként antik és neolatin szerzők), a politikai olvasmányok és a jogi anyag (részben a Fejedelemség kodifikációs anyagából) jelenléte. A ritkán felbukkanó nonkonformista irodalomhoz részben Comeniushoz kapcsolódó ismeretsege révén jutott.⁴⁰

Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes több teológiai műfajban is bestseller-író volt (héber grammatika, hitvita, prédikáció, imádságoskönyv). A könyvtárából feltárt 143 kötet nagyobb részt a teológia, kisebb részben a filozófia nemzetközi szakirodalmából állt össze, és jelentősebb mennyiségű 16. századi reneszánsz forráskiadványt is beszerzett.⁴¹

Eszéki T. István (1641/1642–1707) németalföldi és angliai tanulmányok után Erdélyben lelkészkedett, életét dési esperesként fejezte be. Könyvtárának harmadát a kolozsvári, kétharmadát a hányattatott sorsú pataki kollégiumra hagyta. Főként németalföldi nyomdák 17. században kiadott termékeit vásárolta, gyűjteménye négyötöd részben teológiai művekből állt. Kimutatható bennük a 17. század számos irányzata: ortodoxia, arminianizmus, puritanizmus.⁴²

Debreceni Ember Pál (1661–1710) felvidéki exuláns, majd partiumi (élete végén debreceni) lelkész, egyháztörténet-író könyvtár-rekonstrukcióját Csorba Dávid végezte el. A közel háromszáz cím, „européer szemléletű egyházi értelmiségi műveltségi paramétereit fedik fel”. Szerzőként szívesen idézett antik auktorokat és egyházatyákat, de nagyobb részt saját korának református szerzőitől merített. A citált szerzők harmada az egyetemjárása helyszínén, Németalföldön működött, s műveik ott is jelentek meg.⁴³

Apáti Madár Miklós (1662–1724) a Felvidék délkeleti részén és Debrecenben lelkészkedett. A töredékes könyvjegyzékén és a citátumai között a biblikus/klasszikus gyökerű műveltséget megalapozó művek dominálnak. A teológiában a puritanizmus, a coccejanizmus és a németalföldi pietista/misztikus kör hatott rá, a karteziánus filozófia recepciója kapcsán ismert a munkássága. A kálvinista ortodoxia ismeretét és a történelmi olvasmányokat természetesnek vehetjük. Diákévei alatt szerezte be a héber nyelvi kézikönyveit és a heterodox szerzők munkáit.⁴⁴

Eddig kevesebb figyelem fordult a református tanári könyvtárak felé, pedig a professzori karban jelentős könyves hagyatékok is vannak. Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) gyulafehérvári tanár könyvtáráról négy jegyzék is tanúskodik, összesen közel kétezer tétellel, ami az ismételődésekkel együtt is impozáns szakmai háttérrel jellemezhető tanításhoz.⁴⁵

³⁹ ZVARA Edina, *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei = Magyar Könyvszemle*, 128(2012), 3, 308–315.

⁴⁰ OLÁH 2022, i. m. 256–258.

⁴¹ CSORBA Dávid, *Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára = Magyar Könyvszemle*, 131(2015), 2, 165–167. <https://doi.org/10.17167/MKSZ.2015.2.165>

⁴² ÉGER Gábor, *Eszéki T. István könyvhagyatéka, a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában*, Sárospatak, Hernád, 2020 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 12), 113–115.

⁴³ CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál könyvtára = Zempléni Múza*, 14(2014), 3, 33–47.

⁴⁴ OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltsége, Apáti Madár Miklós olvasmányai, I–II = Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 2–3, 145–164, 322–335.

⁴⁵ CSORBA Dávid, *Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái = Lymbus, Magyarságtudományi forrásközlemények* 2011, 196–207.

Simándi István (1679–1710) sárospataki fizikatanár (a „pataki mágus”) hagyatéka már kivételes mérete miatt is figyelmet érdemel (320 mű), ám éppen a hivatását szolgáló természettudományos művek hiányoznak közülük. A nagyrészt teológiai, kisebb részben filozófiai, klasszikus irodalmi és földrajzi munkákból álló gyűjtemény alaposabb elemzése még várat magára.⁴⁶

3.3. Az unitárius értelmiségiek olvasmányai

Mindössze két erdélyi unitárius papi könyvtárat ismerünk. Egyed Péter (1604) Kolozsvárott, Tarcsfalvi Boros János (1702) Tarcsfalván és Nagyban szolgált. A két jegyzék felvétele közötti évszázados eltéréstől eltekintve hasonló munkákat találunk: bibliakommentárokat, unitárius teológiát és énekeskönyveket.⁴⁷ Sokat várunk Biró Gyöngyi hatalmas anyaggyűjtése megjelenésétől, hiszen a kolozsvári unitárius polgárság valamennyi dokumentáltan olvasott könyvét leírta.

4. A szakértelmiségiek olvasmányai

Kivétel nélkül Nyugat-Magyarországról és a Felvidékről származik az alig több mint egytucatnyi kora újkori orvosi magánkönyvtárról tanúszkodó forrás. Általánosságban elmondható, hogy széles tájékozódásra alkalmas, de szakmai szempontból kevésbé színvonalas gyűjtemények voltak, leginkább a szakterületi alpművek domináltak bennük.⁴⁸ A legnépszerűbb szerző Hippokratész és Galénosz volt (kiegészítve a kommentátoraik műveivel), mellettük feltűnik még Paracelsus, Leonhard Fuchs, Vesalius, Johann Fernelius, Daniel Sennert és Casparus Bauhinus néhány írása.⁴⁹ Paulus Kerzius (1541–1600) brassói városi orvos fennmaradt könyvei például egytől egyig viszonylag friss teológiai és humanista művek voltak, de egyik sem kapcsolható a tulajdonos hivatásához.⁵⁰ Csanaki Máté (1594–1636), a Rákócziak orvosa számos külföldi egyetemen tanult, a kor egyik legjobban képzett szakembere lehetett. A 103 tételes töredékes könyvjegyzékén szereplő 15 orvosi munka között Hippokratész és Quercetanus opera omniája, anatómiai és orvosi tankönyvek és alpművek szerepelnek.⁵¹ A bécsi születésű Polycarpus Procopius Bonannus (1623/1624–1663) Lippay György, majd 1657-től a felső-magyarországi bányavárosok orvosa volt. A főként természettudományi tárgyú 28 kötetének vizsgálata arra mutatott, hogy Felső-Magyarországon is feltűntek a paracelziánus tanok követői.⁵²

A hat ismert jogász-könyvtár nagyobb részére igaz az orvosoknál tett megállapítás: kevésbé voltak szakkönyvtárak, mint humanista műveltséget tükröző és több tudományterületet átfogó enciklopédikus alpművtárak.⁵³ A legjelentősebb jogász magánkönyvtárat Vittinger István országgyűlési követ, a Wesselényi-felkelés egyik fő szervezője gyűjtötte össze. Az összeesküvés bukása után készült 540 tételes jegyzék csak részben mond ellent a fenti képnek. A soproni ügyvéd könyvtárának ötöde

⁴⁶ ÉGER 2020, i. m. 122.

⁴⁷ MADAS, MONOK 2003, i. m. 169.

⁴⁸ MADAS, MONOK 2003, i. m. 172; VARGA András, *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században = Iskolakultúra*, 7(1997), 7, 39.

⁴⁹ VARGA 1997, i. m. 36.

⁵⁰ VERÓK Attila, „Betűkbe kódolt könyvsorsok”, *Bepillantás az erdélyi száz polgárok magánkönyvtáraiba (1550–1650) = Per Aspera Ad Astra*, 5(2018), 1, 16–20.

⁵¹ MONOK István, *Csanaki Máté könyvjegyzéke = Magyar Könyvszemle*, 99(1983), 3, 256–262.

⁵² KISS Farkas Gábor, *Jezsuiták és rózsakeresztesek között, Polycarpus Procopius Bonannus, Lippay érsek orvosának olvasmányai (1644–1664) = Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760)*, szerk. Draskóczy Eszter, Etlinger Mihály, Bp., Reciti, 2022, 470–489.

⁵³ MADAS, MONOK 2003, i. m. 172.

korszerű politikaelméleti vagy jogi tárgyú volt, de más területeken is (pl. teológia, hadtudomány, orvostudomány, szótárak) „törekedett a legmodernebb irodalom beszerzésére”.⁵⁴

A polgárság

A polgári gyűjteményekről árulkodó források – a hagyatéki ügyek esetében precízebben vezetett adminisztrációnak köszönhetően – többnyire a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területéről maradtak fenn. Az erdélyi szászoknál a „Theilungsprotokoll” (osztzkodási jegyzőkönyv) jó lehetőséget kínál az egykori olvasmányok felmérésére.

A 16–17. századi városi olvasmányok főbb vonalait Monok István vázolta fel. A könyvtárak tartalmára a 16. század folyamán a fokozatos elvilágiasodás volt jellemző. A 16. század közepéig a humanista és antik szerzők munkái domináltak, s a teológián belül is inkább azok munkáit szerezték be, akiknek humanista kötődései vannak (Melanchthon és tanítványai). A 16–17. század fordulóján még mindig naprakészek voltak az európai szellemi áramlatok recepciójában, a teológiában a közös pontokat kereső irányzatok (filippisták, heidelbergi irénikusok) hatottak. Jellemző volt a morálfilozófia és a keresztény összefogást hirdető politikai irányzatok térnyerése. A historikus műveltségben a Magyarországra, közvetlen szomszédjaira és a Török Birodalomra vonatkozó irodalom jelenléte dominált.⁵⁵

Monok István elemezte a kassai német polgárság olvasmányait. Kiemelte, hogy a magyar polgársággal ellentétben, amely főként latin olvasnivalót szerzett be, domináns az anyanyelvű (német) munkák jelenléte. Az átlagos mesterember a napi (lutheránus) vallásgyakorlatához szerezte be az olvasmányai nagy részét, s az iskoláskorból maradt kötetek mellett csak némi történelmi munkát vagy gyógyászati könyvet tartott az 5–15 kötetes gyűjteményében. A városvezetés tulajdonában látni ennél nagyobb magánkönyvtárakat, s bennük jogi szakirodalom, kancelláriai formulárium, joggyűjtemény is gyakran előfordul. Csak kivételként bukkannak fel francia és olasz nyelvű irodalmi művek Hans Schirmer főbíró 1637-ben összeírt 101 kötetes hagyatékában (Philippe De Commines és Petrarca művei és egy *Orlando Furioso*). Caspar Lemann/Lehman városi tisztviselő 1663-ban összeírt 117 kötetes hagyatékában a görög és héber nyelv iránti érdeklődés nyomait is megtaláljuk.⁵⁶

A bányavárosok könyvkultúrájáról Viliam Čičaj adott ki kismonográfiát, összehasonlítva a három vizsgált város eredményeit. Megállapítása szerint Besztercebányával és Selmecbányával szemben Körmöcbányán a német maradt az olvasás első nyelve a latinnal szemben. Az iparosok és kereskedők lakta Besztercebányán és Körmöcbányán a természet- és orvostudományi művek adtak egyéni jellemzőt a könyvtáraknak, ezzel szemben a selmecbányai bányászati magánvállalkozók körében a historikus, a politikai és a földrajzi irodalom volt népszerűbb.⁵⁷

Monok István Sopron, Ruszt és Kőszeg polgárainak olvasmányait összehasonlítva azt találta, hogy a magyar lakossággal gyarapodó Kőszeg a másik két várostól eltérő jelenségeket produkál. Jellemző például, hogy míg az antik auktorok Sopronban és Rusztön visszaszorulnak az oktatásba, és a helyüket a kortárs vagy világiasabb, regényesebb (szórakoztató)irodalom darabjai váltják fel, addig Kőszegen megmaradnak irodalmi olvasmánynak. Sopronra jellemző továbbá a földrajzi- és az utazással kapcsolatos munkák jelenléte. A városvezetés és a hivatalnokok kezén jogi szakmunkák és

⁵⁴ SZABÓ Béla, *Jogászaink olvasmányai a kora újkorban = Iskolakultúra*, 7(1997), 5, 29; VARGA Bernadett, *Három kötet Vitnyédi (Wittnyédi) István elveszett könyvtárából = Magyar Könyvszemle*, 132(2016), 1, 81–88. <https://doi.org/10.17167/MKSZ.2016.1.81>

⁵⁵ MONOK István, *A lőcsei polgárok olvasmányairól a XVI–XVII. században = Wiener elektornische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik*, 2005, 2–4. <http://real.mtak.hu/24095/>

⁵⁶ MONOK 2017a, i. m. 25–29.

⁵⁷ ČIČAJ, Viliam, *Bányavárosi könyvkultúra a XVII–XVIII. században, Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya*, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 4), 118–128.

törvénygyűjtemények forognak, népszerűek az antik történetírók mellett a protestáns történelemszemléletet közvetítő művek. A történelemfilozófiai és politikaelméleti írásokat főként német szerzőktől olvassák, Kőszegen gyakoribb az erkölcsfilozófiai (főként a keresztény újsztoicizmust hordozó) munkák jelenléte. Míg a teológia területén Sopron és Ruszt ortodox lutheránus képet mutat, addig Kőszegen a nemzetiségek együttélése nyomot hagyott a könyvtárakon: a kevés ortodox lutheránus szerző mellett a jellemző a filippista szerzők és a heidelbergi irénikusok munkáinak jelenléte.⁵⁸

Verók Attila az erdélyi szász polgárság három és félszáz könyvjegyzékét vizsgálva megállapította, a németországi szász peregrinusokon keresztül Erdélybe áramló nagy mennyiségű könyv biztosította a korszak szellemi áramlatainak kortárs recepcióját. A hagyatéki összeírások szerint a polgárság 70 százaléka húsznál kevesebb könyvet birtokolt, a lelkészek és tanárok gyűjtöttek nagyobb könyvtárat (100–200, vagy ennél is több könyvvel). A kisebb gyűjtemények többnyire antik auktorok és humanisták munkáiból álltak össze (amelyeket szórakoztató irodalomként olvashattak), ám hiányoztak belőlük a Nyugat-Magyarországi németiség kezén gyakran forgó aktuális földrajzi, történelmi, jogi, a természettudományos művek. A teológia területén megfigyelhető, hogy míg a 16–17. század fordulójáig a filippista és a kálvinista szerzők is gazdagon jelen vannak, addig a 17. század első harmadától már Luther és az ortodox lutheránusok művei kerülnek túlsúlyba, irénikus és pietista hatású kötetek csak szórványosan tűnnek fel. Besztercén feltűnő a német nyelvű kiadványok kizárólagossága. A szász értelmiségiek gyűjteményei jóval gazdagabbak voltak a mesteremberekénél, s bennük a naprakész és sokszínű teológiai anyag mellett jogi, természettudományi, földrajzi, történelmi és más területekről származó munkákat találunk. Többnyire inkább latinul, mint németül olvashattak, ám mellettük feltűnnek magyar, olasz, francia és görög nyelvű kiadványok is.⁵⁹

A női könyvtulajdonosok

Amikor a kora újkori női olvasókra gondolunk, többnyire a 18. századi nemesi asszonykönyvtárak tulajdonosai jutnak eszünkbe (Árva Bethlen Kata, Wesselényi Kata, iktári Bethlen Zsuzsanna stb.).⁶⁰ A 16–17. században azonban sokkal szűkebb volt a könyvpiaci kínálat, még nem jelent meg akkora mennyiségű anyanyelvű könyv, mint a következő évszázadban. A források a leggyakrabban a németországi könyvkiadás előnyeit élvező német anyanyelvű polgárasszonyok (nyugat-magyarországi németek, felvidéki cipszerek, erdélyi szászok) és a magyar nemesasszonyok könyveiről tanúskodnak. A polgárasszonyok neve alatt összeírt könyveket gyakran az apától vagy a férjtől örökölték és feltehetően sosem használták.

A magyar nők elsősorban a napi vallásgyakorláshoz szükséges olvasmányokat forgatták, kiegészülve a házi praktikákról és orvoslásról szóló írásokkal, életvezetési útmutatásokkal és néha szórakoztató irodalommal – magyarul vagy esetleg latinul, csak ritkán németül, olaszul vagy franciául. Jó példa erre Teleki Mihályné Veér Judit 17 kötetes könyvtára 1676-ból. Bornemisza Anna fejedelemasszony 1671–1676 körül Radnóton összeírt 104 könyve között már jelentősebb mennyiségű irodalmi és teo-

⁵⁸ MONOK István, *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányaiban: (Ruszt, Sopron, Kőszeg) = Hungarológia*, 1995, 235–241; Ld. továbbá: KOKAS Károly, *Könyv és könyvtár a XVI–XVI. századi Kőszegen*, Szeged, Scriptum, 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 3).

⁵⁹ VERÓK Attila, *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai = Könyves műveltség Erdélyben*, összeáll. Bányai Réka, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 30–42.

⁶⁰ Ld. pl. DEÉ NAGY Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András et al., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 114–122.

lógiai olvasnivaló akadt.⁶¹ A kassai Rachel Sartorius 1684-ben jegyzékbe vett 26 könyvcíme német és magyar nyelvű olvasmányanyagról tanúskodik, amelyek között imádságoskönyvek, elmélkedések, bibliai részkiadások, némi pietista kegyességi irodalom, bibliai históriák és mesék találhatók.⁶²

Az intézményi könyvhasználat

A szervezett könyvkereskedelem hiánya, a szakkönyvek drágasága és ritkasága magyarázhatja, hogy a Kárpát-medence olvasói gyakrabban forgathatták egy-egy intézményi (iskolai, gyülekezeti vagy városi) könyvtár anyagát. Bár az intézményi könyvtárakról fennmaradt jegyzékek kiadása nagyrészt megtörtént, a források elemzése és a ma is meglévő kótetek feldolgozása többnyire még várat magára. Az egyének olvasmányainak vizsgálatakor ezeket is figyelembe kellene venni, mint potenciális forrásokat.

Két katolikus könyvtár elemzésére érdemes kitérnünk. A római Collegium Germanicum et Hungaricum könyvtára bár nem a történelmi határokon belül működött, a papképzésben betöltött szerepe miatt figyelmet érdemel a 17. század második felében (?) összeállított 2200 tételes szakrendes jegyzéke. A 6 szakcsoportban (ezen belül 16 alcsoportban) bibliakiadásokat és kommentárokat, egyháziatyák műveit, német és olasz szerzők prédikációit, kegyességi műveket, klasszikus szövegkiadásokat, teológiai alpműveket, hitvita-irodalmat, filozófiai, jogi és történelmi munkákat találunk. A korszerű, a poszttridentini katolicizmus teológiai rendszereinek, kegyességének és természettudományos világképének megfelelő könyvanyag lehetett az alapja több püspökünk és érsekünk, valamint az Esterházy család számos tagja tanulmányainak.⁶³

A kismartoni ferences kolostort a 17. század első harmadában alapították újra az Esterházyak. A kolostor különböző termeiben kb. ezer kötetet írtak össze 1722-ben. A bibliaismereti munkákat és az egyháziatyák írásait követik a lelkeségi művek, a jogi kiadványok, az erkölcssteológia, az apologétika, a kateketika és a beszédgyűjtemények. Az egyháztörténet és a világi történelem, a filozófia és az irodalom után következik egy „vegyes” szak, amelyben orvosi, politikai, földrajzi és más természettudományi munkákkal találkozhatunk. Zvara Edina értékelése szerint a kolostori gyűjtemény „gazdag, jól felszerelt szellemi arzenál” volt, amely a ferences rend hagyományos lelkipásztori és prédikációs munkáját segítette.⁶⁴

A nyugat-magyarországi, a felvidéki és az erdélyi lutheránus polgárság intézményeinek könyvjegyzékei (pl. a brassói evangélikus liceumé) megjelentek az *Adattár*-sorozatban.⁶⁵ A korszerű elemzésük még várat magára.

⁶¹ MONOK István, *A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században = A zsoldártól a rózsaszín regényig, fejezetek a magyar női művelődés történetéből, Tanulmánykötet és adattár a Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézete együttműködésében a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett kiállításhoz*, szerk. Papp Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 79–88.

⁶² MONOK 2017a, i. m. 29.

⁶³ SZÁRAZ Orsolya, *Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Germanici et Hungarici Romae, Száraz Orsolya és Rosa Pace bevezetésével*, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2015 (*Adattár* XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 17/3), I–LXXIV.

⁶⁴ ZVARA Edina, *A kismartoni ferences könyvtár története és állománya*, Bp., MTA KIK, Kossuth, 2023 (Esterházyana).

⁶⁵ Ld. *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750, Jegyzékszerű források*, szerk. Monok István, sajtó alá rend. Oláh Róbert, Bp., OSZK, 2009 (*Adattár* XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 19/2), 3–19.

A református kollégiumok 16–17. századi állományáról csak keveset tudunk. Pápáról nem maradt fenn a 19. századinál korábbi jegyzék. Debrecenben az első (az előző századok gyarapodását tükröző Naszályi István-féle) katalógus 1706-ban készült, amelyet még nem elemeztek részletesebben.⁶⁶ Fekete Csaba szerint „egy átlagos nyugat-európai protestáns főiskola könyvtárának szerény hasonmását” láthatjuk az anyagban, s a teológia mellett a humanista iskolázás klasszikusait találjuk a polcokon. A teológiai részt meghatározták a svájci és a németalföldi református ortodoxia szerzőinek és a velük vitatkozóknak a munkái.⁶⁷ Sárospataki Református Kollégium állományáról 1635-től maradtak fenn jegyzékek, amelyek közül kiemelkedik a Rákóczi család adománya (1658–1660). Az 1660 körül keletkezett töredékes katalógus arra utal, hogy a több felekezetre kiterjedő, ugyanakkor kissé elavult teológiai anyag mellett jelentős mennyiségű történelmi, földrajzi és sokszínű filozófiai irodalom került a Kollégiumba.⁶⁸ Az erdélyi református intézményekre (Szászváros, Szatmár, Székelyudvarhely) vonatkozó források megjelentek, ám ezek a kisebb méretük ellenére is még többnyire feldolgozatlanok.⁶⁹

A Kolozsvári Református Kollégiumi könyvtár 17. századi anyagát Sipos Gábor mutatta be. Az 1704-ben 1471 tételt tartalmazó jegyzék és a kézbe vehető ajándékkötetek alapján megállapította, hogy az intézmény profiljába vágó teológia állt az első helyen. Annak minden szakágához kínált olvasnivalót a gyűjtemény: bibliakiadásokat és népszerű bibliai segédkönyveket, patrisztikai kiadványokat, 16–17. századi protestáns teológusok munkáit (viszonylag sok angol szerző eredeti nyelven megjelent művét, hozzájuk képest kevés magyar református íróét) és természetesen polemikát (az eredeti műveket és a cáfolatokat is). A filozófiai és a klasszikus irodalmi művek, a florilégiumok, a történeti munkák mellett némi jogi- és természettudományos szakmunkát őriztek a kolozsvári kollégiumban.⁷⁰

Olvasmánytörténeti tendenciák

A szakirodalomból kiemelhetünk néhány olyan (egymással gyakran összefüggő) jelenséget, amelyek a Kárpát-medence olvasóközönségére többnyire felekezeten és társadalmi csoportokon átívelő módon érvényesek. Ezek a megállapítások elsősorban a könyvjegyzékek vizsgálata nyomán születtek, az autopszián alapuló jövőbeli kutatások várhatóan további finomhangolást tesznek majd lehetővé.

1. A Kárpát-medence népeinek könyves kultúrája elsősorban befogadó jellegű volt. A kora újkor olvasmányműveltségét alapvetően meghatározta a kortárs európai szellemi irányzatok (pl. a puritanizmus, a pietizmus, a janzenizmus, a karteizianizmus) recepciója.⁷¹

2. A 16. század folyamán és a 17. század első évtizedeiben a kurrens szellemi áramlatok befogadása még jobbára naprakész volt. A 17. század végére a recepció már három évtizedes megkésztiséget mutat, de ez az eredmény is csak a latin nyelven kiadott munkákra érvényes. A 18. században

⁶⁶ *Partiumi könyvesházak 1623–1730, (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, sajtó alá rend. Fekete Csaba [et al.], összeáll. Monok István, Varga András, szerk. H. Takács Marianna, Bp., MTA Könyvtára, Szeged, JATE, 1988 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 14), 152–193.

⁶⁷ FEKETE Csaba, G. SZABÓ Botond, *A Kollégium könyvtára = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. Barcza József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 413–415.

⁶⁸ MONOK 1996a, i. m. XXVII–XVIII.

⁶⁹ *Adattár* 19/2, 237–332.

⁷⁰ SIPOS Gábor, *A Kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 1), 81–92. Az Apáczai-albumban fennmaradt korai könyvjegyzékek nem voltak hozzáférhetőek a kutatás számára.

⁷¹ Ld. pl. MONOK 2010a, i. m. 154–155.

a magyar fordításban megjelenő szövegek gyakran antik vagy 16–17. századi szerzők műveinek újrakiadása volt.⁷² Az archaizálódás legfőbb oka a szerzési lehetőségek korlátozottsága volt. Az értelmiségiek szinte csak a peregrináció idején álltak közvetlen kapcsolatban az elsődleges könyvpiacokkal. Szervezett könyvkereskedelem hiányában a kiadó és az olvasó közé beékelődő közvetítő személyek gyakran saját megfontolásaik szerint „megszűrték” a beszerzett műveket. A Magyar Királyság hivatalos nyelvén, latinul megjelent tudományos irodalom elterjedtsége maga is oka volt ennek, mivel a frissebb tudományos eredményeket tartalmazó szakirodalom már nemzeti nyelven (németül, franciául) jelent meg. A 17–18. század fordulóján már – néhány arisztokrata családot kivéve (ld. fentebb Esterházy Pál esetét) – elavult olvasmányanyag állt a hazai könyvtárak polcain.⁷³

3. A 16. század folyamán az olvasmányok tematikájára jellemző volt a laicizálódás, majd a 17. században fokozatos „reteologizálódás” ment végbe: a teológiai munkák arányának növekedése,⁷⁴ s azon belül is az ortodox szerzők körének bővülése.⁷⁵

4. A 16. században és a 17. század első felében egyre növekvő arányban voltak jelen az anyanyelvű (magyar és német) munkák a könyvtárak polcain. A 17. század második harmadától kezdődő „visszalatinizálódás” egyik motorja az élő nyelvek ismeretének hiánya volt, illetve a latin nyelv szerepe a tudományok (különösen a teológia) és az államigazgatás területén.⁷⁶

Fehér foltok a kutatásban

Következzen néhány szubjektív megjegyzés a kora újkori olvasmánytörténeti kutatásokról.

Az intézményi könyvtárak katalógusainak feltárása

A néhány fent említett példától eltekintve szinte teljes egészében hiányzik az intézményi könyvtárak tartalmi feldolgozása – felekezettől függetlenül. Ennek egyik oka a gyűjtemények mérete és a feladat összetettsége lehet. A néhány száz műből álló magánkönyvtárak elemzése is önálló köteteket tölt meg, az ezek többszörösét kitevő iskolai és szerzetesrendi könyvállományok feltárása közben pedig figyelemmel kell lenni a fenntartó (felekezet) és az intézmény történetére is.

A recepciótörténeti kutatások

Az olvasmánytörténeti kutatások csak keveset tudtak mondani eddig a recepciótörténetekről. A teológia területén a 16–17. században zajlott a protestáns ortodoxiák, a filippizmus, az irénizmus, a puritanizmus, a pietizmus, a coccejanizmus, a janzenizmus vagy a poszttridentizmus elterjedése. Olyan filozófiai irányzatok érkezése regisztrálható, mint például a keresztény újszoicizmus, a reneszánsz újplatonizmus és a karteizianizmus. A természettudományok területén megjelent mások mellett a paracelziánus jatrokémia és a kopernikuszi világkép irodalma is. A felsoroltakhoz hasonló szellemi áramlatok feltérképezése sokat elárulhatna az olvasmányműveltségünk korabeli állapotáról.

⁷² Ld. pl. MONOK István, *Művelődési eszmények, A tudás mintázatainak változásai (olvasmánytörténeti nézőpontból)* = *Az oktatás korproblémái*, szerk. Hunyady György, Csapó Benő, Pusztai Gabriella, Szivák Judit, Bp., ELTE Eötvös K., 2017, 43 (A továbbiakban: MONOK 2017b.); Uő, *Az olvasott örökség. Hagyomány és megújulás = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 14(2005), 1, 86.

⁷³ MONOK István, *Könyvtárak és könyvolvasás 1526–1750 = Iskolakultúra*, 7(1997), 5, 17; MONOK 1997a, i. m. 403, 413.

⁷⁴ MIZERA 2018, i. m. 43; MONOK 2017a, i. m. 27.

⁷⁵ MONOK 2017b, i. m. 43.

⁷⁶ MONOK 2009, i. m. 207.

Ugyanakkor Monok István korábban már jelezte, hogy nem elég egy irányzat nyomait vakon követni: körültekintően kell értékelni a fölbukkanó néhány példának az egész állományhoz mérhető arányát is.⁷⁷

„Et amicorum...”

Legutóbb Granasztói Olga hívta fel a figyelmet az olvasás kollektív alakzatainak kutatására.⁷⁸ A kora újkorban az intézményi könyvtárak használata mellett létezett a közös olvasás aktusa, amely gyakrabban működhetett a Kárpát-medencében, mint Európa nyugati felén. Az „et amicorum”-típusú possessor-bejegyzések mögött kisebb csoportokat azonosítottunk eddig. A humanista tudósoktól (a pozsonyi és az erdélyi körök, a németújvári Beythék),⁷⁹ az erdélyi lutheránus szász lelkészek és városvezető polgárokon⁸⁰ át a református tanárokig, lelkészekig, diákokig egy-egy jól körülhatárolható kör osztotta meg saját könyveit a környezetével.⁸¹ A jelenség bemutatása és a hátterének feltárása épp csak elkezdődött.

Az online katalógusok és adatbázisok helyzete

Az autopszia alapján végzett possessor- és marginália-kutatások elengedhetetlen segédeszközei a régikönyves adatbázisok. Az európainál kisebb méretű egykori Kárpát-medencei könyvtárak elvben jobb lehetőséget teremtenének arra, hogy a fennmaradt könyveket kézbe vegyük és felmérjük a bennük rejlő kéziratos bejegyzéseket, még akkor is, ha az átlagosnál több kézen megfordultak és ebből fakadóan több bejegyzést hordoznak.⁸²

Ahhoz, hogy elérjük az egykor létezett intézményi vagy magánkönyvtárakból fennmaradt kóteteket, tudnunk kell, hogy hol őrzik őket ma. Az intézményeket is megtépázta a történelem: a Sárospataki Református Kollégium könyvtára például nem sokkal a Rákóczi család nagyvonalú adományát követően vándorlásra kényszerült, s ma több gyűjteményben megtalálhatóak az egykori darabjai (Marosvásárhelyen, Debrecenben és Budapesten). A magánszemélyek könyvei többnyire szétszóródtak a tulajdonos halála után, ami megmaradt belőlük, gyakran csak országghatáron átnyúló kutatással deríthető fel.⁸³

⁷⁷ Ld. MONOK István, *Descartes-recepció a Kárpát-medence olvasmánytörténeti forrásainak tükrében, 1660–1740 = A karteizianizmus négyszáz éve, Four Hundred Years of Cartesianisme, Quatre siècles de cartésianisme*, szerk. Csejtei Dezső, Dékány András, Laczkó Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 1996 [1997!] (Ész – Élet – Egzisztencia, 5), 297–305.

⁷⁸ GRANASZTÓI Olga, *Olvasótól – olvasóig, Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire = Korall*, 12(2011), 10–11.

⁷⁹ MONOK István, „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*”, Az „*et amicorum*” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról = *Szolgáltatam ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. Császtrvay Tünde, Nyerges Judit, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és Gratuláció), 266–276; Zvara Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, szerk. Monok István, Bp., Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 9), 42–45, 80.

⁸⁰ VERÓK 2018, i. m. 22–26.

⁸¹ OLÁH Róbert, *Adalékok az „et amicorum” possessorbejegyzésekhez = MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Bp., Kossuth, 2016, 521–526.

⁸² MONOK 2010a, i. m. 146–147.

⁸³ Miskolci Csulyak István 17 könyve például 3 ország 11 intézményében érhető el. Ld. OLÁH 2022, i. m. 277–284.

A muzeális könyvtári dokumentumokat őrző hazai könyvtárak 55%-ának nincs online katalógusa, s ezzel százötvenezer régi könyv válik szinte teljesen láthatatlanná a kutató számára (csak a határokon innen). A működő online katalógusok használhatósága is szélsőséges végpontok között mozog, kevés az igazán alapos leírás. Ennek részben személyi, részben intézményi okai vannak. Kevés a régikönyves szakember, és a könyvtárak egy része nem engedheti meg magának, hogy önálló státuszt biztosítson. A muzeális dokumentumokat őrző magyarországi intézmények 40%-ában szakképzett könyvtáros munkaerő sincs.⁸⁴

Az elmúlt évtizedekben három jelentősebb régikönyves adatbázis indult útjára, hogy (egyre szűkülő körökkel) egyesítse a fennmaradt régi könyveket és a rájuk vonatkozó forrásokat. Egyrészt a könyves kutatási segédletek teljes spektrumát igyekeztek lefedni, másrészt az egykor létezett könyvtárak anyagát tervezték feltárni.

2000-ben kezdte meg a működést a *Bibliotheca Eruditionis: Régi Magyarországi Nyomtatványok és Olvasmányok adatbank (1500–1700)*. Az adatbázis választ kívánt adni „azokra a kérdésekre, hogy ki, mikor, milyen könyvet olvasott és gyűjtött a XVI–XVII. századi Kárpát-medencében, s a rendszerben mindez összekapcsolódna a legfontosabb könyvtörténeti levéltári forrás megjeleníthetőségével és a legjellemzőbb kötetek illusztrációs anyagának megtekinthetőségével.”⁸⁵

2005-ben indult útjára a *Magyar Országos Közös Katalógus* régikönyves részlege (MOKKA-R), összefogni a határokon innen és túl fellelhető könyvek leírását és példányadatait. Az adatbázisban tárolt „possessorbejegyzések az olvasás-, és könyvtártörténeti dokumentumokkal együtt” a könyvtárak egykori állományának rekonstrukciójához is hozzájárulhattak.⁸⁶

2019-ben, az Országos Könyvtári Platform nyitányaként mutatták be a *Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartását* (MKDNY). A mai Magyarország területén őrzött (nem kizárólagosan 1850 előtti) nyomtatott és kéziratos muzeális könyvtári dokumentumokat nyilvántartó rendszert az Országos Széchényi Könyvtárban működő Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartó Iroda szervezi. Működésének jogi alapja a kulturális örökség védelméről szóló törvény, amely kimondja a hazai könyvtáraknak nyilvántartási és bejelentési kötelezettségét az általuk őrzött muzeális dokumentumokkal kapcsolatban.⁸⁷ 2022-ben csatlakozott hozzá a *Magyar Nemzeti Névtér* (MNN), amely a jelenleg nyilvánosan hozzáférhető formájában (a korábbi lexikon szócikkek átemelésével, a *Magyar művelődéstörténeti lexikon*hoz hasonló újabb kézikönyvek és szakirodalmi eredmények mellőzésével) sok évtizedes tévedéseket is továbbörökít.⁸⁸

A három adatbázis működését és összefüggéseit a Monok István által közölt ábra szemlélteti.⁸⁹ A kiváló kezdeményezések közül egyik sem tudta befutni azt a pályát, amit eredetileg szántak nekik.

OLÁH RÓBERT

⁸⁴ FARKAS Gábor Farkas, *Kódexek és töredékek Magyarországon, A Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása (MKDNY) pilot-programja (2021–2022) = Hagyományok és kihívások, IX. Országos Könyvtárszakmai Nap, 2021*, szerk. Szabó Panna, Székelyné Török Tünde, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2022, 74–75. https://doi.org/10.21862/HagyKihiv_2021.71

⁸⁵ <http://www.eruditio.hu/programh.html>

⁸⁶ KEVEHÁZI Katalin, *Mi újság a MOKKA háza táján? 3. A régi nyomtatványok és kéziratok adatbázisa = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 56(2009), 3, 112.

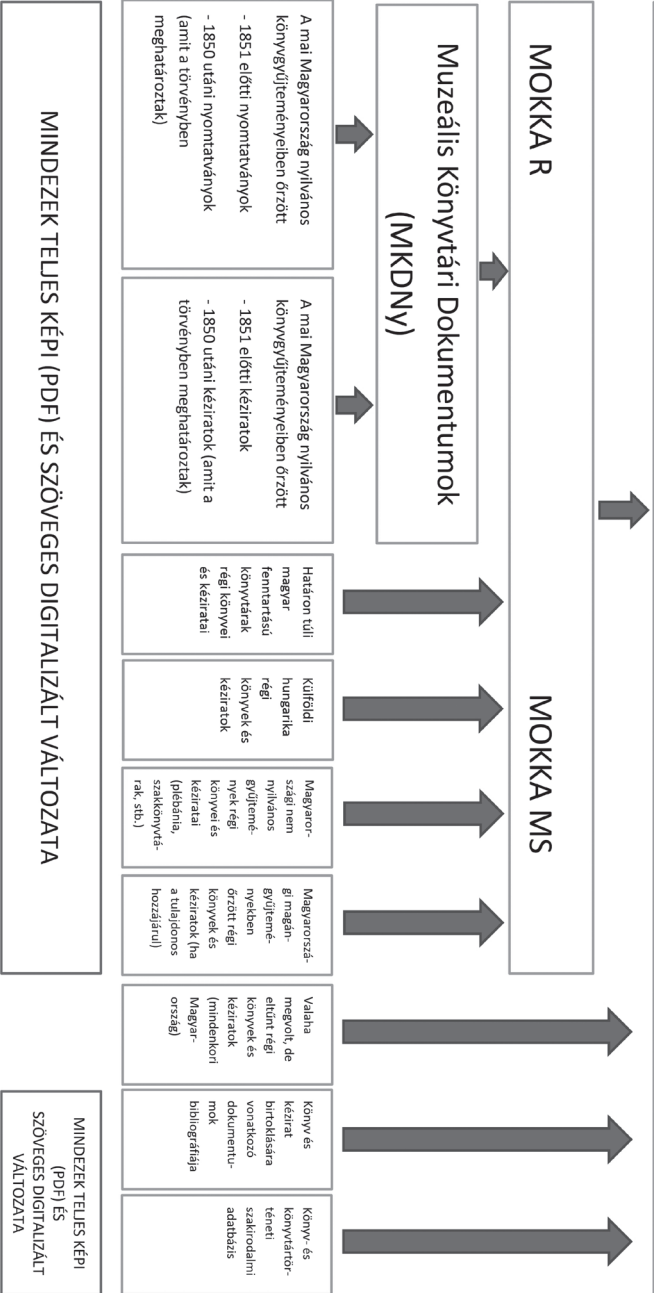
⁸⁷ <https://mkdny.oszk.hu/>

⁸⁸ <https://magyarnemzetinevtar.hu/> Bár az MNN a magyar kultúra teljességét igyekszik bemutatni, Szenci Molnár Albert életrajzi adatait például nem tartalmazza.

⁸⁹ MONOK István, *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei és a Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása = Per Aspera Ad Astra*, 5(2018), 1, 94.

ERUDITIO.HU = A magyar könyvtörténeti portál

(Memoria Scripta Hungariae)

1. ábra. *Eruditio portál*

Az olvasás Magyarországon a 18. században.* A felvilágosodás nagyon sok mindent megváltoztatott, többek között az olvasási szokások is átalakultak. Az olvasás történetét éppen ezért különböző módszerekkel vizsgálják: összegyűjtik az olvasmánylistákat, megvizsgálják az olvasási körülményeket, elemzik az olvasási élményeket, és még sok egyéb eszközt használnak. A következőkben vázlatosan bemutatjuk a hazai olvasmánytörténeti kutatások eredményeit. Terjedelmi okokból nincs arra lehetőségünk, hogy teljességre törekedjünk, ezért csak a legjellemzőbb tendenciákat fogjuk felvázolni, de utalni fogunk azokra a legfontosabb szakmunkákra, amelyek segítségével a 18. század olvasástörténetének további publikációi is elérhetőek. Összesen hét területet fogunk bemutatni, amelyek közül az első kettőben a kutatási eredményeket és a historiográfiát foglaljuk össze. Ezt követően az olvasás különböző aspektusairól lesz szó, így például az olvasói véleményekről, a szóbeliség és írásbeliség kapcsolatáról, a közösségi olvasásról, a kényszer-, valamint az érdekeltségéről, és végül bemutatjuk azt az intézményrendszert, amely az olvasás megerősödését hozta el a 18. századra.

Hol tartunk most?

A 18. századot tekintve az elmúlt harminc év hazai olvasmánytörténeti kutatásainak egyik óriási eredménye, hogy 1750-nel bezárólag olyan forráskiadványok állnak a rendelkezésünkre, amelyek segítségével meg lehet mondani, hogy a Kárpát-medencében potenciálisan és valóban is mit olvas(hat)tak az emberek. Nagyon leegyszerűsítve, a Monok István által közreadott könyvjegyzékek¹ a lehetséges olvasmányokat, míg *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei* és *A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai* című sorozatok a ténylegesen olvasott könyveket tartalmazzák. A két sorozatnak természetesen van metszete, hiszen nagyon valószínű, hogy a jegyzékszerűen felsorolt könyveket olvasták is, és a Kárpát-medencében ma megtalálható régi nyomtatványok szerencsés esetben a kora újkori könyvjegyzékekben felsorolt tételekkel azonosak. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy egy könyvkatalógus nem feltétlenül bizonyítja azt, hogy a rajta szereplő műveket olvasták is. Az olvasást ugyanis csak akkor tudjuk kimutatni, ha arról konkrét adataink vannak. Így például a szerzetesek celláiban talált könyvekről készített összeírásokat nagy valószínűséggel az olvasás bizonyítékának fogadhatjuk el, hiszen a legtöbb rend regulája előírta a magányos olvasást is tagjai számára, vagyis a cellákban őrzött köteteket ténylegesen használták. Az elolvasott könyvekről készített jegyzékek szintén azt mutatják, hogy milyen köteteket vett a kezébe a jegyzék tulajdonosa. Ha viszont a ma fellelhető régi nyomtatványokat lapozgatjuk, akkor azt is észrevesszük, hogy ezek jelentős része túl jó állapotban van, a használat nyomain nem találjuk rajtuk. Sőt! Még egy possessor meglete sem jelenti azt, hogy a kötetet olvasták, mert ha nem találunk benne aláhúzásokat vagy margináliákat, és elbeszélő források sem szólnak az olvasásukról, akkor csak potenciális olvasmányként tudjuk azokat regisztrálni.²

Ebből adódik, hogy az előbb említett két sorozat ugyan óriási segítséget nyújt az olvasmánytörténeti kutatásokhoz, de további komoly munkára van ahhoz szükség, hogy a történeti Magyarország eddig rekonstruált (potenciális) olvasmányairól megállapítsuk, hogy valójában mit olvastak azokból, és milyen hatást gyakoroltak a kulturális életre. Mindezt a nehézséget még fokozza az is, hogy 1750

* A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

¹ KESERŰ Bálint, MONOK István, *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, Szeged, JATE Központi Könyvtár, 1983.

² MONOK István, *Olvasó vagy gyűjtő?, A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, JATE BTK, 1997 (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 35), 401–414.

utáni időszakot nézve alig áll rendelkezésünkre kiadott forrás: ismert néhány olvasmányjegyzék és könyvtári katalógus is, de ezek módszeres feltárása még nem történt meg.³ A következőkben arra teszek kísérletet, hogy összefoglaljam, mit tudunk a 18. század olvasmányairól, és milyen további feladatok szükségesek az eredmények javítása érdekében.

Historiográfia

Kevesen vállalkoztak arra, hogy a teljes 18. század olvasmánytörténetét megírják. A monografikus feldolgozások alkalmazkodnak a feltárt forrásokhoz, vagyis 1750-et tekintik korszakhatárnak. A cenzúra nemcsak a kutatási eredményekkel függ össze, hanem azzal is, hogy a 18. század közepére a Kárpát-medence könyvgyűjteményei jelentősen leszakadtak a kortárs nyugat-európai könyvtárakhoz képest: egyre kevésbé a kurrens irodalmat gyűjtötték, helyette több évtizeddel korábban kiadott köteteket szereztek be. Ezért van az, hogy Monok István az 1526 és 1750 közötti időszak olvasmányműveltségét elemzi.⁴ Az a néhány munka, amelyik megpróbálja a 18. századot egy egységként kezelni, alig foglalkozik az olvasmányokkal, inkább a könyvtárak történetére koncentrál. Kitérnek ugyan az olvasmányokra is, de módszeresen nem foglalkoznak a témával. Így például G. F. Cushing szerint a nagykarolyi piarista könyvtárban valláskritikai művek is megtalálhatók voltak, és véleménye szerint a magyarországi magánkönyvtárak nagyon fontos szerepet játszottak a radikális felvilágosodás gondolatainak terjedésében. Azt viszont nem részletezi, ténylegesen milyen radikális könyveket olvastak az emberek.⁵ Alszeghy Zsolt, Berlász Jenő és Kosáry Domokos bemutatja a könyvtárak gyarapodását és a könyvkiadás fejlődését is, de nem szólnak az olvasmányok recepciójáról.⁶

A 18. század második felének olvasmányaiával viszont már többen foglalkoztak. Kulcsár Adorján, Kókay György és Fülöp Géza megpróbálták átfogóan bemutatni a jozefinizmus olvasási kultúráját, de mára megállapításaikat sok tekintetben meghaladta a szakirodalom, hiszen azóta több új forrás is előkerült.⁷ Sokkal jobban megállják a helyüket azok a kutatások, amelyek kisebb területre koncentráltak.

³ PL. EMÖDI András, *A nagyváradi egyházmegye alsópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén*, Bp., Szeged, Nagyvárad, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2014 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/4).

⁴ MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, Bp., Balassi, 2003; MONOK István, *Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates 1526–1750*, Paris, Champion, 2011 (Bibliothèque d'Études de L'Europe Centrale, 4).

⁵ CUSHING, G. F., *Books and Readers in 18th Century Hungary = Slavonic and East European Review*, 47(1969), 108, 33–77.

⁶ BERLÁSZ Jenő, *Könyvtári kultúránk a XVIII. században = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 283–332; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1996, 129–137, 524–533, 553–562; ALSZEGHY Zsolt, *A könyv és olvasója = Magyar Művelődéstörténet*, szerk. Domanovszky Sándor, IV., Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1941, 483–516.

⁷ KÓKAY György, *A magyarországi könyvtárak és a művelődés a XVIII. század második felében*, *Klimó György emlékére = Magyar Könyvszemle*, 115(1999), 304–313; FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1978 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 33); FÜLÖP Géza, *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban 1772–1848*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 2010 (A könyves szakképzés füzetei, 17); KULCSÁR Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943.

A 18. század során Magyarországon sokan aggódtak az olvasás egyre fokozódó terjedése miatt.⁸ Ivona Kollárová szerint ez egy furcsa, paradox helyzetet teremtett, amelyben egyszerre volt jelen az olvasás népszerűsítésének és korlátozásának igénye is. A szlovák történész több monográfiában és tanulmányban is elemzi ezt a helyzetet, amelynek szerinte legfontosabb jellemzője, hogy a művelt, vallásos értelmiség megdöbbenve tapasztalta, milyen sok antiklerikális és libertinus irodalom vált elérhetővé a kölcsonkönyvtárakban, ezért az olvasás korlátozásának igényével léptek fel.⁹

A legnagyobb előrelépés a forráskiadások terén történt, mert több könyvtár-rekonstrukció is sikeres volt, amelyek során possessor-azonosítások is történtek, így a potenciális olvasókról elég sok adattal rendelkezünk. Többek között ennek köszönhetően Ráday Pál, Martin Schmeizel és Barkóczy Ferenc olvasmányairól elég sokat tudunk.¹⁰ Egyre több olyan publikáció jelenik meg, amelyek margináliákat adnak közre, illetve elemeznek. Kevés viszont közülük az olyan, amely az olvasási élmények bemutatására koncentrál. Leginkább Cserei Mihály olvasási szokásait sikerült ezek segítségével bemutatni, de Hatvani Istvánnak a vallási toleranciával kapcsolatos nézetei is egy margináliából kerültek új megvilágításba.¹¹

A recepciótörténet viszont sokat köszönhet az olvasmánytörténeti kutatásoknak. A francia libertinus irodalom és általában a francia felvilágosodás műveinek elterjedését Granasztói Olga monografikus szinten dolgozta föl, és egyre több tanulmányt közöl Ősz Előd a hitújítók műveinek 18. századi elterjedéséről.¹² Az újságolvasás iskolai tantárgyként való elterjedése katolikus és protestáns intéz-

⁸ GRANASZTÓI Olga, *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók, 1792. Összeállítják Erdődy Júlia könyvtárkatalógusát = A magyar irodalom története, I. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. Szegedi-Maszák Mihály, Bp., Gondolat, 2008, 656–667; NAGY Imre, *Az Olvasó, a Cenzor, a Könyvek és „egy gonosz lelki Pap”* = „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találssz odabent.”, *Tudomány és kutatás a 240 éves Klíma könyvtárban*, szerk. Dezső Krisztina, Molnár Dávid, Schmelcz-Pohánka Éva, Pécs, PTE, 2016, 209–215; CONCHA Győző, *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményei*, Máriabesenyő, Gödöllő, Attraktor, 2005 (Historia Incognita, 3), 148–151.

⁹ KOLLÁROVÁ, Ivona, *The Reading Ideal and Reading Preferences in the Age of Joseph II = Human Affairs*, 23(2013), 344–358; <https://doi.org/10.2478/s13374-013-0132-6>. KOLLÁROVÁ, Ivona, *Freier Verleger ~ denkender Leser*, Gera, Garamond, 2017; KOLLÁROVÁ, Ivona, *Tajne: nebezpečná myšlienka a netransparentnosť komunikačných sietí v čase nepokoja (1789–1799)*, Bratislava, Veda, 2020.

¹⁰ BORVÖLGYI Györgyi, *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 7); DÓBÉK Ágnes, *Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök könyvtára*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2021 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 11) <https://doi.org/10.36820/karpatmed.2021.Barkoczy>; VERÓK Attila, *Martin Schmeizel 1679–1747*, Eger, EKF Liceum Kiadó, 2015.

¹¹ TÓTH Zsombor, *Cserei olvas..., Írásantropológiai és olvasástörténeti megfontolások az ifjú Cserei Mihály íráshasználati habitusában (esettanulmány) = Monographia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Bp., Kossuth, 2016, 692–699; HEGYI Ádám, *Samuel Werenfels (1657–1740) szerepe a magyarországi felekezeti szembenállások csökkenésében a 18. században = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. Balázs Mihály, Bartók István, Szeged, SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016, 303–314.

¹² GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói*, Bp., OSZK, 2009 (Res Libraria, 3); ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2014.

ményekben is megfigyelhető.¹³ Változatlanul népszerű téma a nők olvasási szokásainak kutatása, az utóbbi években V. László Zsófia és Papp Júlia foglalkoztak a témával.¹⁴ Fontos kiemelni, hogy a kérdést nemcsak könyvtárak rekonstrukciójával közelítették meg, hanem a történeti antropológia eszközeivel is. A protestáns halotti beszédek antropológiai szemléletű elemzésével a női szerepek társadalmi megítélését is sikerült V. László Zsófiának bemutatnia.¹⁵

A felvilágosodás századában kimondottan jellemző volt a hazai olvasási kultúrában a kéziratok használata. A cenzúra szigorúan tiltotta az államellenes és vallásellenes művek kiadását, ezért ezek olvasása a szürke zónába szorult vissza. Penke Olga kutatásaiból tudjuk, hogy léteztek olyan kisközösségek, amelyek kéziratokból olvasták a francia filozófusok műveit, mivel erre más módjuk nem volt.¹⁶ Tóth Zsombor figyelt fel arra, hogy a protestánsok között meglepően népszerű volt a hugenotta perzekúciós irodalom kéziratok használata. Tóth ezekkel kapcsolatban azt is bebizonyította, hogy ezek a másolatok egyértelműen széles olvasókör számára készültek.¹⁷

Meg kell említenünk az irodalomtörténet-írás és az olvasmánytörténeti kutatások közötti párhuzamosságokat is. A klasszikus magyar irodalommal foglalkozók számára fontos kérdés az olvasásmód, ugyanis a szerző a parasztovegeken keresztül megpróbálta írói akaratát az olvasás módjára is kiterjeszteni. A magyar nyelvű regény és általában a szépirodalom kapcsán Szajbély Mihály és Debreczeni Attila is kitért az olvasás módjaira.¹⁸ Tasi Réka Illyés István 1708-ban megjelent prédikációs kötetében található index kapcsán mutatja be az úgynevezett keresgélő-lapozgató és kombináló olvasás módjait.¹⁹ Láthatóan az irodalomtörténészek igénylik az olvasási szokások beemelését diskurzusaikba. Nem véletlen, hogy Pávilicz Adrienn aprólékos érvekkel igyekezett bebizonyítani, hogy Berzsenyi Dánielről hamisan terjedt el, hogy nem olvasott.²⁰ Legújabbban pedig Vogel Zsuzsa foglalkozott Faludi Ferenc olvasói ajánlásai-

¹³ FEHÉR Katalin, *Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században = Magyar Könyvszemle*, 120(2004), 131–150; SZELESTEI N. László, *Tersztyánszky Dániel iskolai újság-tervezete = Magyar Könyvszemle*, 92(1976), 390–396; F. CSANAK Dóra, *A ratio educationis és az iskolai újságok = Magyar Könyvszemle*, 91(1975), 243–261.

¹⁴ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században = A zsolnártól a rózsaszín regényig: fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. Papp Júlia, Bp., PIM, 2014, 95–125; PAPP Júlia, „Ti vagytok a ’polgári erény’ és nemzetiség védangyali...”, *Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában = A zsolnártól a rózsaszín regényig, Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. Papp Júlia, Bp., PIM, 2014, 141–161.

¹⁵ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Példás asszonyok: női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., Ráció, 2020 (Ligatúra), 43.

¹⁶ PENKE Olga, „Az olvasás szörnyű veszélyei”, *Rejtőző kéziratok Voltaire-másolatok feltárása = Magyar Könyvszemle*, 132(2016), 298–318. <https://doi.org/10.17167/MKSZ.2016.3.298>

¹⁷ TÓTH Zsombor, *Hugenották és hosszú reformáció Erdélyben, Pierre Du Bosc prédikációjának magyar fordítása és másolata 1754-ből = Irodalomtörténeti Közlemények*, 125(2021), 156–188.

¹⁸ SZAJBÉLY Mihály, *Előszó és ajánlás: regény és közönsége a 18. század második felében = Irodalomtörténet*, 3(1985), 543–564; DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek, Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 49–73.

¹⁹ TASI Réka, *Usus, non lectio. Olvasásmódok mint szövegprodukciós eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán = Irodalomtörténeti Közlemények*, 122(2018) 743–756.

²⁰ PÁVILICZ Adrienn, *A tél közelítő magánya – avagy Berzsenyi Dániel könyvtelen (?) élete = A közelítő tél, A Szombathelyen, Celldömölkön és Egyházashetyén 2011. szeptember 30. és október 2. között rendezett A közelítő tél-konferencia szerkesztett és bővített anyaga*, szerk. Füzfa Balázs, Szombathely, Savaria Univ. Press, 2012. 32–50.

val.²¹ Labádi Gergely több tanulmányában is a felvilágosodás olvasási stratégiájának hazai torzulását mutatta be, ugyanis bebizonyította, hogy a magyar értelmiség az olvasás helyett a szóbeliséget és a táncot kívánta az alsóbb társadalmi rétegek művelésére használni.²²

Az olvasmánytörténeti kutatások eredményeit nem mindig veszik figyelembe az irodalomtörténészek, és ez igaz fordítva is, pedig a fentebb bemutatott jelenségek hátterének megértéséhez nagyon fontos lenne egymás munkáira reflektálnunk. Ilyen figyelmen kívül hagyásból születnek olyan tanulmányok, amelyek kivonatolják az angol szakirodalmat, de nem tudnak semmit a hazai eredményekről.²³ Ez azért is kellemetlen, mert az elmúlt bő tíz évben két historiográfiai összefoglalás is megjelent a 18. századi olvasmánytörténeti kutatásokról.²⁴

A magyar tudományos élet szereplői szerencsére rendszeresen kommunikálnak egymással, ezért is fontos az olyan konferenciák szervezése, ahol több terület képviselői találkozhatnak. 2020-ban például különböző Lendület kutatócsoportok tagjai konzultáltak egymással, és láthatóan megvan arra az igény, hogy ez fenn is maradjon.²⁵ Szerencsére igen komoly kutatási kezdeményezések is napvilágot látnak, ezért az olvasmánytörténeti kutatások folytatása biztosítva van.²⁶

Egyértelmű, hogy a 18. század során a hazai könyvkiadás folyamatosan fejlődött: a század elejéhez képest a megjelent művek száma megsokszorozódott, és az olvasási módok is megváltoztak, mert az intenzív olvasás helyét az extenzív vette át. Ebből az következik, hogy a 1750 utáni időszakot tekintve annyira megnőtt a források száma, hogy azokat nehéz áttekinteni. A következőkben ezért arra teszünk javaslatot, milyen módon lehetne az olvasmánytörténeti kutatásokat továbbfejleszteni.

Olvasói vélemények

Közismert, hogy a boszorkányperekben megtalálható a közvélemény elképzelése a könyvről és az olvasásról.²⁷ A családi íráshasználat generációkon átívelő hagyományára is egyre több adatunk van, amelynek egyik fontos jellemzője, hogy a családtagok évtizedeken keresztül ugyanazt a naplót

²¹ VOGEL Zsuzsa, *Az olvasás útjain, a biográfiától a közköltészetig, Faludi Ferenc műveinek fogadtatása*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2020 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 292), 136–139. <https://doi.org/10.36240/etf-292>

²² LABÁDI Gergely, *Zadig, Zádig, Cserei, Tudásformák a magyar regényben 1800 körül* = *Filológiai Közöny*, 58(2012), 384–386; LABÁDI Gergely, *Az olvasó pásztor, A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben* = *Erdélyi Múzeum*, (2007), 3–4, 61–78; LABÁDI Gergely, *A természet könyvét olvasni, A megértés metaforái a 18–19. század fordulóján* = *Korall*, 43(2011), 82–106.

²³ HORVÁTH Györgyi, *A passzív olvasó toposza a 18–19. század fordulóján* = *A művészettől a tömegkultúráig*, szerk. Olay Csaba, Weiss János, Bp., L'Harmattan, Könyvpont, 2014, 136–137.

²⁴ MONOK István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről, Részmerleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről* = „Apró cseppekből lesz a zápor”, Bakonyi Géza emlékkönyv, szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2008 (Habent Sua Fata Libelli, 4), 23–43; GRANASZTÓI Olga, *Olvasótól – olvasóig, Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire* = *Korall*, 43(2011), 5–24.

²⁵ Dóbék Ágnes szervezésében megvalósult konferencia anyaga meg is jelent: *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*, szerk. Dóbék Ágnes, Bp., Reciti, 2020.

²⁶ Például: HORVÁTH József, *A 18. századi kisalföldi hagyatéki iratok mint vallásos olvasmányok kutatásának forrásai* = *Népi vallásosság a Kárpát-medencében*, 8. Konferencia Balatonfüreden, 2009. október 1–3., szerk. Pilipkó Erzsébet, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2013, 207–220.

²⁷ KRISTÓF Ildikó: „Istenes könyvek – ördögös könyvek”, *Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosiainkban a boszorkányperek alapján* = *Népi kultúra – Népi társadalom*, 17(1995), 67–104.

vezették és olvasták. A család személyes dokumentumaiból arról is értesülünk, miért tartották fontosnak a családi levéltár iratait olvasni.²⁸ A könyv tárgyasult szerepe is megfigyelhető protestáns társadalmi rétegekben, és a perifériák torzult olvasási szokásai egyre inkább a kutatás érdeklődési körébe kerülnek.²⁹

A humanizmus idején a kijegyzetelésnek, a kivonatkészítésnek meghatározott szabályai voltak. Ez volt az 'ars excerpendi' műfaja. Az olvasmányokból készített jegyzetelést hívták a 16–18. században 'adversariá'-nak. A 17. században még olyan könyvek is megjelentek, amelyek az 'adversaria' készítésének menetét tanították meg. Az 'adversaria' alapvetően a lineáris olvasást követte: a jegyzeteket nem tematikusan, hanem az olvasás sorrendjében készítették el. Az 'adversariá'-val szemben a 'collectanea' egy tematikus idézetgyűjtemény, amely szintén az olvasmányokból kijegyzetelt szövegeket tartalmazza. A 18. században a kivonatolás nyomtatott műfaj is lett: folyóiratok, enciklopédiák és szótárak készültek így. Erre a címükben is utaltak: 'extrait', 'esprit', 'abrége', 'mélanges', 'könyveknek veleje', 'könyveknek lelke', 'könyveknek sommája'. A 18. században ezzel párhuzamosan virágzott a kéziratos kijegyzetelés műfaja is, de ezek már nem lineáris olvasás jegyzetei voltak. Fontos szerepe volt az ilyen kéziratos kijegyzéseknek az olvasmányélmények megőrzésében, mert ez egyfajta könyvgyűjtést helyettesítő tevékenység volt.³⁰ A legújabb excerptálással kapcsolatos publikáció Kazinczy Ferenc jegyzeteit dolgozza föl, de nagyon sok olyan kézirat van, amelyek még váratnak magukra.³¹ Jó példák erre Sinai Miklós jegyzetei.³²

Az eddigi munkák nem fordítottak komolyabb figyelmet a hirdetőkönyvekben rejlő olvasmánytörténeti adatokra. A korabeli közigazgatásban minden településen külön jegyzőkönyvben vezették a hatályos rendeleteket. Sőt az egyházközségek is készítettek ehhez hasonló dokumentumokat, amelyekben a vallással kapcsolatos jogszabályokat rögzítették. A lakosság ezekből értesült az aktuális politikai és gazdasági rendeletekről: a hirdetményeket nagy nyilvánosság előtt olvasták fel. Rendszeresen előfordult, hogy a hirdetmények közzététele konfliktusokat generált, mert az áremelkedéssel, háborúval vagy járvánnyal kapcsolatos információk feszültséget okoztak. Érdemes lenne szisztematikusan megnézni, hogy a hirdetésekkal kapcsolatos feszültségekben a könyvnek és az olvasásnak milyen szerepe volt. Arról tudunk, hogy Gyomán a falusiak felháborodtak, amiért csak kivonatolva olvasták fel nekik a törvényeket. Olyanról is tudunk, amikor a népharag meg akarta semmisíteni az adókönyvet.³³ Nem ismerjük viszont, nagyobb régiókban hogyan alakult ez a helyzet. Véleményünk

²⁸ PAPP Kinga, *Tollforgató Kálnokiak*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 284).

²⁹ BÉKÉSI Sándor, *A könyv mint templomhelyettesítő toposz a reformátoroknál = Szentírás, hagyomány, reformáció*, szerk. F. Romhányi Beatrix, Kendeffy Gábor, Bp., Gondolat, 2009, 92–109; TOWSEY, Mark R. M., *Reading the Scottish Enlightenment, Books and their Readers in Provincial Scotland 1750–1820*, Leiden, Boston, Brill, 2010 (Library of the Written World, 10). <https://doi.org/10.1163/ej.9789004184329.i-364>

³⁰ PENKE Olga, *A könyveknek veleje, A felvilágosodás egy rövid műfajának a története = Folytonosság vagy fordulat?, A felvilágosodás kutatásának időszerei kérdései*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Könyvtár, 8), 88–101; FÖRKÖLI Gábor, *Az excerptálás és a közhelygyűjtés kora újkori elmélete Magyarországon = Irodalomtörténeti Közlemények*, 125(2021), 3–25.

³¹ KAZINCZY Ferenc, *Pandekták*, sajtó alá rend. Granasztói Olga I., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021 (Kazinczy Ferenc művei. Negyedik osztály feljegyzések).

³² Sinai rengeteg kivonatot készített, amelyek felsorolásától most eltekintünk. A kéziratokat a jelentősebb közgyűjtemények őrzik.

³³ HEGYI Ádám, „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...”, *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*, Debrecen,

szerint ezek a források a boszorkányperekhez hasonlóan a közgondolkodásba engednek bepillantani, így például az olvasásról alkotott gondolatokba is, ezért érdemes lenne feldolgozni ezeket.

Olvasmányok a szóbeliség és az írásbeliség határán

Tudjuk, hogy a kora újkori Magyarországon a felek bármilyen jogi aktust érvényesnek tekintettek szóbeli megegyezés esetén is. Gyakran nonverbális eszközökkel hitelesítettek egy-egy szerződést, például áldomással, kézfogással, billoggal, szóbeli esküvel. Ez azt jelenti, hogy a szóbeliségnek hitelt adtak, és a jogbiztosító iratok őrzését nem mindig tartották fontosnak. Sok jogi ügyet olyan formulával zártak, amelyek párhuzamosan használták az írásos és szóbeli bizonyítást „levelekkel vagy élő bizonyossággal”.³⁴ Az olvasástörténet által leírt átmenet az alfabetizáció és az analfabetizmus között ebben az esetben nagyon jól megfigyelhető.

Ismert az a jelenség is, amikor valaki gyenge olvasási készséggel rendszeresen újraolvasta a tulajdonában lévő egy-két könyvet. Az ilyen ember valószínűleg más kötetet nem is tudott volna elolvasni, mert valójában megtanulta könyvének szövegét, új kötet esetén viszont nem tudta volna értelmezni az ismeretlen szöveget.³⁵ Betanult olvasmányokkal viszont nemcsak a magánéletben, hanem a hivatalosan is találkozunk.

A protestáns lelkipásztorok képzésének része volt, hogy prédikációkat memorizálniuk kellett. Későbbi szolgálatunk során gyakran ezeket mondták el, esetleg kisebb variálással átdolgozták a hallgatóság előtt.³⁶ Egyházi bíróságok peranyagaiban és feljelentésekben többször előfordulnak olyan ügyek, amikor a gyülekezet a prédikátor ékesszólásával nem volt megelégedve. Érdemes lenne megvizsgálni, milyen gyakran fordul elő az, hogy a lelkész betanult szöveget mondott el, és mennyiben egyezett az meg a közkézen forgó prédikációs könyvekkel. Ha a gyülekezet tagjai is ismerték a szöveget, akkor az azt jelentette, hogy az adott könyvet nemcsak a lelkész, hanem világiak is olvasták. A református egyházban egyébként bevett gyakorlat volt mások prédikációit sajátként feltüntetni. Ismerünk olyan igehirdetést, amelyet a nagypapa, az apa és az unoka is elmondott, mindegyik esetben sajátjának titulálva azt.³⁷

A történeti antropológiai munkák szerint a kora újkori Magyarországon egy-egy archaikus közösségen belül az írni-olvasni tudó emberek sokszor megbélyegzett, gyűlölt személyiségnek számítottak, amely azt jelentette, hogy a nyomtatott könyv csak nagyon lassan tudott behatolni a népi kultúrába.³⁸ Ezt igazolja az is, hogy a 18–19. század fordulóján készült népiskolai tankönyvek között jelentős különbséget találunk a falusi és a városi lakosság számára készült művek között: a vidéki lakosság tankönyvei nem az olvasás és az írás népszerűsítésére, megtanítására törekedtek,

Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2018 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 231–232.

³⁴ SZ. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig. Alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?* = *Acta Papensia*, 2(2002), 1–2, 19.

³⁵ SZ. KRISTÓF 2002, i. m. 3–28; TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1996 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 17), 104–110.

³⁶ HEGYI Ádám, „...hogya a maga munkája helyett a másét mondotta el...”, *A református gyülekezet plágiumvitája Hódmezővásárhelyen a XVIII. század végén* = *Fons*, 21(2014), 431–459; MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak*, Bp., WZ Könyvek, 2010 (A források tükrében), 29–30, 33.

³⁷ SZETEY Szabolcs, *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között*, Bp., L'Harmattan, 2016 (Károli Könyvek), 139.

³⁸ KRISTÓF 1995, i. m. 67–69.

hanem a szóbeliséget éltették tovább.³⁹ A magyar történeti néprajz még adós annak a kérdésnek a megválaszolásával, mikor és hogyan változott meg a szóbeli kultúra és épült be a népszokásokba az olvasás. Egyre több tanulmány születik a témával kapcsolatban, de ezek általában a kora újkori előzményekre kevésbé koncentrálnak.⁴⁰

Közösségszervezés és olvasás

A 18. században a közös olvasásnak több színtere ismert. Az „et amicorum” jellegű csoportok tagjai egymásnak adták kölcsön könyveiket, és valószínűleg meg is beszélték olvasási élményeiket.⁴¹ A családi eseményekre való visszaemlékezés is egyfajta közösségi olvasásnak tekinthető: Harruckern Jozefa kérésére társalkodónője, Theresa Corzan egy naplót vezetett úrnője házasságkötésének időszakáról 1757 és 1759 között. Lengyel Nóra bebizonyította, hogy ez nem napló, hanem egy megrendelt visszaemlékezés, Corzan nem önmagának írta azt. A szerző a szöveget tudatosan úrnője olvasására szánta. A történet Harruckern Jozefa Bécsből Gyulára majd Nagykárolyba tartó utazását meséli el.⁴² Az irodalomtörténet egyébként a napló műfajával kapcsolatban mindig is hangoztatta, hogy a naplót is olvasásra szánták, legfeljebb kevés ember számára, viszont az országgyűlési naplók és utazási naplók bizonyos közösség számára hozzáférhetők voltak. Kézírtas jellegük ellenére közösségi használatra készültek.⁴³ A magyar nyelvű közköltészet jelentős része kézírtas formában terjedt. Ezek olvasási módjai nagyon sokfélék lehettek. Itt most csak arra utalunk, hogy ezek a művek leginkább közösségek számára készültek, a kéziratokból gyakran a szóbeliségbe kerültek át.⁴⁴

A napóleoni háborúk inszurrekciói a közösségi olvasásra is lehetőséget nyújtottak, legalábbis feltételezhető, hogy a háborús propagandisztikus röpiratokat ilyen alkalmak során hangosan felolvasták az olvasni tudók az analfabétáknak, vagy lefordították azokat a nem magyar anyanyelvűek

³⁹ FRAUHAMMER Krisztina, *Imádság és ABC – 18–19. századi lelkiségi művek az olvasás készségének tanításában és az anyanyelv ápolásában* = *Uő, Imák és olvasatok, Imakönyvek a 19–20. századi Magyarországon*, Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2019, 38–46.

⁴⁰ KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, KJNT–BBTE, 2008, 80–90; KESZEG Vilmos, *A folklór határán, A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*, Bukarest, Kriterion, 1991; HOPPÁL Mihály, KÜLLŐS Imola, *Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség* = *Ethnographia*, 83(1972), 2–3, 284–292.

⁴¹ MONOK István, „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”, *Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról*. = *Humanizmus és gratuláció, Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Bp., Balassi, 2009, 266–276; OLÁH Róbert, *Adalékok az „et amicorum” possessorbejegyzésekhez* = *Monographia*, i. m. 521–526.

⁴² LENGYEL Nóra, *18. századi változatok egy témára, Egy társalkodónő és egy ferences szerzetes naplótöredékei* = *A 18. századi arisztokrácia mindennapjai, Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759)*, szerk. Arany Krisztina, Bara Júlia, Laczlavik György, Lengyel Nóra, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021 (Monumenta Hungariae Historica Scriptiores – Historiae Familiarum Hungaricarum, Fontes), 41–42.

⁴³ S. SÁRDI Margit, *Napló-könyv, Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Bp., Attraktor, 2014, 95–100.

⁴⁴ CSÖRSZ RUMEN István, *Könyvek önmagunknak, Magyar kézírattípusok a 18–19. században* = *Az olvasó – az olvasás, Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. Simon László, Thimár Attila, Bp., Fiatal Írók Szövetsége, 1999, 75–89.

száma.⁴⁵ Ezzel párhuzamosan több vármegyében is létrejöttek olvasóköri körök, amelyek tagjai egymás között cserélgették és meg is beszéltek olvasmányaikat.⁴⁶

Granasztói Olga hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar jakobinusok közös olvasási élményeit a jakobinusok és a nádori iratok átnézésével lehet rekonstruálni.⁴⁷ A 18. században viszont léteztek további olyan csoportok, amelyek az olvasást népszerűsítették, illetve szervezték. A mecénások által generált olvasóközösségekről alig tudunk valamit. Pesti Brigitta kutatásai a 17. századdal foglalkoznak, noha a felvilágosodás századának patrónusaival kapcsolatban is készült már több elemzés.⁴⁸ Nemcsak az az érdekes, hogyan működött a korabeli támogatási rendszer, hanem az is, hogy ez milyen informális olvasóközönséget generált. Az előfizetések szervezése, a nyomdászokkal folytatott levelezések során egy olyan csoport is létrejött, amelyik potenciális olvasójává válhatott a támogatott könyvnek. Érdekes lenne megtudni, hogy a szerző által elképzelt olvasási mód hogyan viszonyult az így létrejött közösség olvasási módjával.

Javaslat új szakkifejezések bevezetésére: kényszerolvasás és érdekolvasás

Az olvasás különböző módjai az egyén és a közösség sorsára is hatással lehetnek. Az egyik jól ismert példa erre a Carlo Ginzburg által bemutatott friuli molnár esete. Menocchio, a molnár, az általa olvasott szöveget a népi kultúra szóbeliségében létező hagyomány alapján értelmezte: így alkotott egy sajátos teremtéstörténetet, amelyben a kukacokból keltek ki az angyalok és maga Isten is. Sajátos olvasmányértelmezésének köszönhetően Menocchiót az inkvizíció halálra ítélte.⁴⁹

A tömeges olvasási élmények leginkább a mágikus cselekedetek és babonák vizsgálata során kerülnek napvilágra: a jezsuita Taxonyi János exemplumaiban a boszorkányságot olyan plasztikusan ábrázolta, hogy az olvasói azonosulni tudtak a babonák sokaságával. Mivel Taxonyi népszerű prédikátor is volt, az általa leírt hiedelmek nagyon sok emberhez szóban jutottak el, miközben az egyháznak az lett volna a feladata, hogy ezeket az elhajlásokat meggátolja.⁵⁰ Az inkvizíció egyébként elég szervezeten lépett fel a babonás olvasási szokások ellen: Smid Bernadett kutatásaiból tudjuk, hogy szigorúan büntették a mágikus szövegek olvasását és azok terjesztését.⁵¹

Az olvasási élmények ellenőrzése feletti igény alaposabb kutatása eddig kevésbé vizsgált olvasási módok feltárásához vezethetnek el, például a kényszer- és az érdekolvasás jelenségéhez. A 18. században többször előfordult az, hogy kényszerből kellett valakinek valamit elolvasnia. Közismert, hogy a cenzúra feladata az államellenes, a vallásellenes és erkölcstelen könyvek terjedésének megakadályozása volt. Azt is tudjuk, hogy a cenzorok alapos jelentéseket készítettek egy-egy tiltott

⁴⁵ NAGY Ágoston, *Kisfaludy Sándor 1809-es Hazafiúi Szózatának recepciója és használatai = Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 527. <https://doi.org/10.17167/mksz.2021.4.516-553>

⁴⁶ HUDI József, *Könyv és társadalom, Könyvkultúra és művelődés XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Bp., OSZK, Gondolat, 2009 (Nemzeti Téka).

⁴⁷ GRANASZTÓI 2011, i. m. 15.

⁴⁸ PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század második felében*, Bp., Eger, Kossuth, Eszterházy Károly Főiskola, 2013 (Kulturális Örökség).

⁴⁹ GINZBURG, Carlo, *A sajt és a kukacok, Egy XVI. századi molnár világképe*, Bp., Európa, 2011, 165, 176–180.

⁵⁰ TÓTH G. Péter, *Boszorkánypánik és babonatéboly*, Bp., Balassi, 2020 (Vallásantropológiai Tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 8), 108–113.

⁵¹ SMID Bernadett, *Vallásos áhitat, olvasás, inkvizíció, Egy 1557-ben kiadott, katalán nyelvű Szent Ciprián ima és kontextusa = Ethnographia*, 129(2018), 2, 299–325.

mű tartalmáról.⁵² Arra viszont nemigen fordítottak a kutatók figyelmet, hogy megnézzék, milyen érzéseket keltett a cenzorban a megbírált könyv. Ezek a magánvélemények sokszor nem is a cenzori iratokban, hanem ego-dokumentumokban bukkanhatnak fel, mert ezekben mondhatja el valódi véleményét az ellenőr egy-egy műről. Amennyiben minden porcikája tiltakozott a könyv kézbevételeitől, akkor kényszerolvasásról beszélhetünk. Jelenlegi ismereteink szerint a történeti néprajzi kutatások foglalkoznak ilyen ambivalens jelenségekkel, de olvasmánytörténeti elemzés nem készült.⁵³

Hasonlóan a szükség vitte rá az olvasásra azokat az embereket, akik hitük védelmében próbáltak meg minden követ megmozdítani. A 18. század elején a protestánsok rákényszerültek arra, hogy létjogosultságukat bizonyítsák. A Pesti Vallásügyi Vegyesbizottságon keresztül próbálták meg ezt megvalósítani, mert a bizottság feladata az volt, hogy vizsgálják meg az országban található protestáns egyházközségek eredetét.⁵⁴ II. József uralkodása alatt pedig a katolikus szerzetesek próbálták meg rendjeik feloszlását megakadályozni.⁵⁵ Mindkét felekezet esetében azért beszélhetünk kényszerolvasásról, mert az egyházak képviselői múltjuk és működésük igazolásához hirtelen minden lehetséges bizonyítékot össze kívántak gyűjteni, amelynek során történeti könyveket és levéltári iratokat kellett elolvasniuk ahhoz, hogy bizonyítani tudják álláspontjuk jogosságát. Az állam egyházpolitikája ellen tiltakozók pamfleteket, kérvényeket és kéziratok egyháztörténeteket írtak, amelyek szövegei olyan olvasási élményekre vezethetők vissza, amelyeket a szükség irányított. Néhány forrásközlésben már rá lehet akadni ezekre, de a források többsége még feltáratlan.⁵⁶

Az olvasás viszont történhetett érdekből is, vagyis azért olvasott valaki, mert érdekelte őt a mű és még haszna is származhatott belőle. Erre három példát tudunk mondani. Az első a rokon kapcsolatok elemzésével foglalkozik, a második a felekezeti identitással, a harmadik az olvasmányok terjesztésével.

Az erdélyi szász családok érdekérvényesítő szerepét Nagy Andor hálózatkutatói módszerekkel mutatta be. Ebből kiderül, hogy a státusz és a rokon fok nagyon sokat jelentett az egyén karrierje szempontjából. A családi és baráti háttér tipikus jelei az alkalmi kiadványokban található mottók, ajánlások, köszöntések, mert ezekben a szerző azoknak mondott köszönetet, akiktől támogatást kapott, illetve akiktől segítséget remélt.⁵⁷ Nagy Andor nem vizsgálta viszont, milyen kedvvel és hogyan olvasták a címzettek ezeket a köszöntéseket. Valószínűleg ezekről az ego-dokumentumokból értesülhetünk, amelyek feltárása a kutatás további feladata lesz.

A vértelen ellenreformáció idején a protestáns egyházak bonyolult informális védekezési hálót alakítottak ki, amelyek a gyülekezetek és a protestáns identitás fennmaradását szolgálták. A rendszer egyik eleme volt a kéziratok másolatokban terjesztett perzekúció-történetek, ugyanis a reformátusok között kimondottan nagy népszerűségnek örvendett a hugenotta mártíromsággal kapcsolatos iroda-

⁵² SZELESTEI NAGY László, *Jezsuita könyvvizsgálók Mária Terézia korában = Fata libelli, A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 2003, 331–342.

⁵³ BÁRTH Dániel, *A zombori ördögűző: egy 18. századi ferences mentalitása*, Bp., Balassi, 2016, 157–181.

⁵⁴ LADÁNYI Sándor, *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Bp., KGRE Hit-tudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, 1997 (Egyháztörténeti Kiadványok, 2), 54–55.

⁵⁵ FAA-LENDVAI Erzsébet, *A tihanyi bencések és olvasmányaik a 18. század végén = Doktorandusz Hallgatók IV. Konferenciája. 2015. május 14.*, szerk. Fábián Máté, Eger, EKF Líceum, 2016, 41–58.

⁵⁶ Pl. LADÁNYI Sándor, *Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom Vármegyében*, = *Limes Társadalom – Természet – Történelem – Művészet – Művelődés – Irodalom, Tudományos Szemle*, 14(2001), 3/melléklet, 43–48.

⁵⁷ NAGY Andor, *A brassói peregrinusok kapcsolathálója a kora újkori alkalmi nyomtatványok alapján (1650 – 1750) = Sic Itur Ad Astra*, 69(2020), 53–68.

lom, mert ezekből saját korukra vonatkozva erőt meríthettek az üldözésekkel szemben.⁵⁸ Az ilyen kéziratok olvasása érdekolvasásnak tekinthető, mert a hívő embernek szüksége volt arra, hogy hitét valahogyan megerősítse. A szakirodalom ezt foliális olvasásnak hívja.⁵⁹ Jelenlegi ismereteink szerint nagyon sok kézirat létezéséről sem tudunk, nemhogy azok olvasásáról, ezért fontos jelenségek magyarázatát várhatjuk ezek feltárása során.

Szintén a felekezeti identitáshoz kötődik a somorjai egyházközség számára Rákóczi György által ajándékozott Keszterői Dajka János-mű, mert a kötetben Rákóczi ajándékozási bejegyzésén kívül egy olyan margójegyzet is található, amely arról szól, hogy 1768-ban azért vitték be a könyvet a debreceni kollégium könyvtárába, mert abban bíztak, hogy az bizonyító erejű lehet. A 18. században a gyülekezet megszűnt, ezért amikor a debreceni kollégium diákjai a gyülekezet egykori gondnokánál jártak, akkor az megmutatta nekik a Rákóczi által adott kötetet. A diákok azonnal felismerték a possessor jelentőségét, és az egyházközség létezésének és szabad vallásgyakorlásának bizonyítékaként meg akarték azt őrizni az utókornak, hiszen, ha később újra szervezhetik a gyülekezetet, az egy legitimációs alapot teremthetett.⁶⁰ Az egysoros possessor elolvasása ezáltal a református felekezet fennmaradását szolgálta.

Az olvasmányok terjesztése az érdekérvényesítéssel kapcsolatos. Huszti György az 1730-as években, Bernben, kéziratban összefoglalta tanára, Samuel Scheurer számára magyar református szimbolikus könyvek és bibliafordítások kiadásának történetét.⁶¹ Huszti és a református egyház számára ez azért volt fontos, mert így be tudta mutatni hittestvérei számára, hogy milyen volt a kálvinista egyház helyzete itthon. Ahhoz, hogy Svájcban támogatást kaphassanak, el kellett érnie, hogy Magyarország helyzetéről Bernben is tájékoztatva legyenek. A kutatás további feladata az, hogy kiderítse, sikerült-e Husztinak a kéziratos művét megismertetnie svájci protestánsokkal, vagyis olvasták-e a kéziratát.

Intézményi struktúra

Nem elég azt megállapítanunk, milyen volt egy-egy könyvtár állománya, és kik voltak a könyvtárosok, hanem azt is meg kell vizsgálnunk, mennyire volt erős az adott intézmény. Kovács I. Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy Magyarországon a társadalmi rétegek önfenntartó erejét az adta, mennyire tudtak stabil intézményi hálózatot kialakítani.⁶² Kovács leginkább egyházközségekben és iskolákban gondolkodott, de véleményünk szerint a könyvtárak is idetartoznak.

Azok a földrajzi régiók, amelyek nem értek hozzá könyvtári állományhoz, sokkal jobban ki voltak szolgáltatva az identitás elvesztésének, mint azok, amelyek saját gyűjteményt tudhattak magukénak.

⁵⁸ TÓTH Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében, Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Bp., BTK Irodalomtudományi Intézet, 2023 (Humanizmus és Reformáció), 118–121.

⁵⁹ CZIFRA Mariann, *A kéziratok Tájékoztatórendszere, Foliális olvasás a Kazinczy-hagyatékban = Korall*, 43(2011), 42–65.

⁶⁰ OLÁH Róbert, *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 221.

⁶¹ HEGYI Ádám, *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára, A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 116.

⁶² KOVÁCS I. Gábor, *Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje = Magyar Tudomány*, 180(2019) VI, 804–812. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.6.3>

A 18. században a jelentős egyházi könyvtárak mellett tudós és nemzeti jellegű gyűjtemények is létrejöttek. Ezek állományához való hozzáférés meghatározta, hogy milyen tájegységeken tudott az értelmiség megerősödni. Az Alsó-Baranyai, valamint a Békési Református Egyházmegye olvasmányai ebből a szempontból jó példának tekinthetők, mert mindkét egyházmegye kulturális szempontból az ország perifériájának számított. Ennek ellenére Békésben működött olyan iskolaközpont (Hódmezővásárhely), amelyek jelentős könyvgyűjteménnyel is rendelkezett. Ez lehetővé tette, hogy egy református értelmiség jöjjön létre a város vonzáskörzetében.⁶³ Érdekes olvasmánytörténeti feladat lenne azt megvizsgálni, hogy a könyvtárak milyen vonzáskörzettel rendelkeztek, kik használták gyakran a gyűjteményt, és milyen műveket olvastak a leggyakrabban.

HEGYI ÁDÁM

⁶³ HEGYI Ádám, *Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár?, Példák két délvidéki református egyházmegye lelkészi könyvtáraitól a 18/19. század fordulóján* = *Könyvek magántulajdonban*, i. m. 87–98.

SZÁMUNK SZERZŐI

BORECZKY ANNA, HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport,
annaboreczky@gmail.com

GRANASZTÓI OLGA, HUN-REN Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi
Textológiai Kutatócsoport, *golga@t-online.hu*

HEGYI ÁDÁM, Szegedi Tudományegyetem, Kulturális Örökség
és Humáninformációtudományi Tanszék, *hegyi@bibl.u-szeged.hu*

KŐRÖSI FERENC, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola,
korosiferenc1998@gmail.com

MOLNÁR DÁVID, Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum kutatócsoport,
david.molnar@gmail.com

OLÁH RÓBERT, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen),
lapislydius@gmail.com

PERGER PÉTER, MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, *perger.peter@oszk.hu*

TÓTH FERENC, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi
Intézet, *toth.ferenc@btk.mta.hu*

VARGA BERNADETT, MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, *varga.bernadett@oszk.hu*

VISKOLCZ NOÉMI, Miskolci Egyetem, *viskolcz.noemi@gmail.com*

ZVARA EDINA, Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán
Információtudományi Tanszék, *zvaraedina@gmail.com*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató

HU ISSN 0025–0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea

Nyomda: Prime Rate Zrt.

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter